

ItK

3

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA**

1987-1988

A TARTALOMBOL

Mezei Márta: Kazinczy világnézeti problémái

Csetri Lajos: Kölcsey Csokonai-bírálatára és Döbrentei

Kerényi Ferenc: A nemzeti színházi eszme és gyakorlat néhány történeti kérdéséről

*

Kiss József: Gyulai Pál: *Hadnagy uram*

*

Köszeghy Péter: Horváth Iván: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*

*

Jung Károly: Újonnan felfedezett horvát hősné Szigetvár elestéről

Szemle

*

Kardos László (1898–1987) (Pálmai Kálmán)

Pándi Pál (1926–1987) (Bíró Ferenc)

Sziklay László (1912–1987) (Bojtár Endre)

V. Kovács Sándor (1931–1986) (Tarnai Andor)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1987–1988. XCI–XCII. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlovszki Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Stauder Mária
technikai szerkesztő

<i>Mezei Márta: Kazinczy világnézeti problémái</i>	237
<i>Csetri Lajos: Kölcsey Csokonai-bírálatá és Döbrentei</i>	271
<i>Kerényi Ferenc: A nemzeti színházi eszme és gyakorlat néhány történeti kérdéséről</i>	285

Műelemzés

<i>Kiss József: Gyulai Pál: Hadnagy uram</i>	296
--	-----

Vita

<i>Kőszeghy Péter: Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben</i>	310
--	-----

Adattár

<i>Jung Károly: Újonnan felfedezett horvát hősnék Szigetvár elestéről</i>	339
---	-----

Szemle

<i>A Föld megőszült (Gyapay László)</i>	356
<i>Révész T. Mihály: A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 1867–1875. (Szabó G. Zoltán)</i>	361
<i>A vándorszínészet a Nemzeti Színházig (Fried István)</i>	363
<i>Erős Ferenc: Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus (Tverdota György)</i>	364
<i>László Zsigmond: Költészet és zeneiség (Kecskés András)</i>	367

*

<i>Magyarországi magánkönyvtárak I., 1533–1657. – L. Kozma Borbála–Ladányi Sándor: A Duna melléki Református Egyházkerület Ráday-gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa – Korvinus Mátyás – Hungaro–Polonica – „Számadás” – Tüskés Tibor: Triptichon – Varga Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957. (Szabó Flóris, Monok István, Kilián István, Balogh Magdolna, Ruttkay Helga, Rónay László, Szilágyi János)</i>	370
---	-----

Krónika

<i>Kardos László (1898–1987) (Pálmai Kálmán)</i>	381
<i>Pándi Pál (1926–1987) (Bíró Ferenc)</i>	382
<i>Sziklay László (1912–1987) (Bojtár Endre)</i>	383
<i>V. Kovács Sándor (1931–1986) (Tarnai Andor)</i>	384

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménási út 11–13.
1118

KAZINCZY VILÁGNÉZETI PROBLÉMÁI

Kazinczy megírta a *Pályám emlékezetében*, hogy otthon vallásos szellemben nevelték; megírta, hogy miként keltette fel kételyeit a sárospataki kollégium teológiai oktatása; hogy miként élte át ifjúkorának legnagyobb válságát a Hajnalkövy Jánossal folytatott beszélgetésben; s hogy miként indította el tanára, Szentgyörgyi István az önálló vizsgálódás hosszú és nehéz útjára. Ezen az úton voltak nyugvópontok, de problémái évekig tartó töprengés, keresés után jutottak csak megnyugtató állomáshoz az 1810-es években. Ez a folyamatot próbáljuk megvilágítani írásai alapján, amelyek értekezések, fordítások, versek, s a gondolatairól, olvasmányairól beszámoló levelek, illetve válaszlevelek; ezek néha válságaival egyidejűen, néha visszatekintően világítják meg nézeteinek alakulását.

Fontos tájékoztatást ad az az összegező levél, amelyet 1803-ban írt Puky Ferencnek¹. Szó van itt is ifjúkorának törvényszerűen feltámadó kételyeiről („Nem hiszen semmit igazán, a' ki nem kételkedett”); majd meggyőződésének, problémáinak sarkpontjait sorolja fel. „Istent nem tagadtam soha, ha a' teremtet és teremthetést meg nem foghattam is.” Meg nem foghatta, de kereste Isten létének, teremtő hatalmának bizonyítékait – mint levelében olvasható – először a természet rendjének, működésének törvényeiben: „A' természet mondám magamban, soha nem áll-el a' maga oeconomiájától. Lenni – virítani – hervadni – elhalni! imhol az a' törvény, a' mellyet magának minden teremtményeire nézve kiszabott.” E rendszerben vizsgálta a lélek, a lélek halhatatlanságának kérdését, s mint írja, „a lelket nem hittem többé halhatatlannak”, de hogy „mi a lélek? azt senki nem tudta még”. Világnézeti problémáinak sűrűjében érte sorsának tragikus fordulata: „ekkor ragadt meg a' gondviselés, 's a' hóhérszínig vitt... Itt vontam szoros számadásra magamat religióbeli állatásimért”. Vallomása szerint ekkor jutott arra a meggyőződésre, ahonnan „soha többé semmi ki nem mozdít. Nem ismerem Istent és lelkemet: de szeretem és ezt függésben lenni érzem ő tőle”, s szilárdan hiszi, hogy az „Isteni Gondviselés a' jó embernek pártjára kél”. Meggyőződésének valóban ezek az alaptételei, de kialakulásukig, sőt, az itt megfogalmazott nyugvópont után is nehéz utat kell bejárnia. A levélben mindenesetre jól körvonalazódnak Kazinczy világnézeti útkeresésének legfontosabb problémái. Az első *a természet rendje* körül összpontosul: Kazinczy a természet „oeconomiáját” vizsgálva akarja megérteni Isten létének bizonyítékait, a „teremtés, teremthetés” titkait, a változás, a fejlődés törvényét, okait. A második, emberközelibb problémában *a lélek mibenlétére, halhatatlanságára* kérdez; Kazinczy itt a születés, fejlődés, elhalás természeti törvényei

¹ *KazLev.* III. 34–37. – Puky Ferenc Kazinczy apjának halála után a család tanácsadója, gyámoltója volt, s nevelője, oktatója az ifjú Kazinczynak. *KazLev.* III. 507.

szerint keresi a választ. A harmadik, öt legintenzívebben foglalkoztató kérdés a gondviselésre, azaz Isten és az emberi világ kapcsolatára, rendjére vonatkozik; Kazinczy ezt főként a *predestináció* és a *gondviselés-hit* válságaiban éli át, s eljut egy esztétikummal integrált „szép hit” ideáljáig. Mindhárom problémakörben a *megismerés* véges lehetőségeibe, határaiba ütközik; e negyedik kérdéskörben talál majd elvi alapvetést, mély megnyugvást az 1810-es években.

Kazinczy eszmévilága, válságai egyfelől tipikusak korában: a vallásos nevelésből, vallásos meggyőződésből kiindulva kerül a materializmus vonzáskörébe; majd kételyek, megválaszolatlan problémák, különféle érvek és hosszú töprengés után jut el egy korszerű rendszerhez, Kant tanaihoz. Gondolkodása, nézetei másfelől nagyon egyéniek: erősen pragmatikus, élményre fogékony beállítottsága, esztétikai érzékenysége életközeli és személyes képet ad a kor eszmei útkereséséről, a hit, a kritika, a gondolkodás szabadságának sajátos változatáról.

Világmagyarázat; a természet rendje; változás

Isten létében, mint írta, soha nem kételkedett; e meggyőződésében voltaképpen nem voltak megrendítő kételyei, ám a kor szellemében érteni is akarta teremtői hatalmát és törvényeit. Nem kisebb problémában keres válaszokat, mint a „teremtés, teremthetés”, a világ működésének rendje s ennek okai, valamint az ember meghatározottságának legizgalmasabb kérdése, amelyet azonban más szempontból fog átgondolni. A világrendet illető vizsgálódásairól csak igen kevés dokumentumunk van. Alakuló nézeteit nem őrzik önálló alkotások, hanem csupán fordítások, rövid értekezések; a vizsgálódásairól, vitáiról szóló levelek elvesztek, s csak a válaszlevelekből tudunk következtetni álláspontjára. A természet rendszerére vonatkozó problémáiban főként gondolati irányulását tudjuk rekonstruálni, fontos tájékoztatást adnak ehhez adatokkal dokumentálható olvasmányai.

A vallásos szellemben nevelt ifjú Kazinczy nyilván nagy érdeklődéssel fordult a kor egyik alapkönyve, Sander: *Von der Güte und Weisheit Gottes in der Natur* (1780., 1784.) c. műve felé. Nagy Sámuel neki ajánlotta fordítását, amelyről ő „kevélykedve” számol be Kisnek. Tudjuk, hogy a mű népszerűsítésében is szerepe volt: a könyvről szóló cikket a Magyar Hírmondóban 1794-ben Kazinczy sugalmazhatta.² A fordítás 1794-ben, majd 1798-ban jelent meg (az utóbbi már az ajánlás nélkül) *Istennek jósága és böltsége a Természetben* címen. Nagy Sámuel bevezetőjében a mű célját fejti ki. Mint írja, „mindennek van oka”, s mindenben, a természet egészében Istent találjuk meg. Az evidenciaként hirdetett tétel azonban már igazolásra szorul a kor legveszedelmesebb könyvével szemben: „Alig volt még olyan könyv, melly olly világossan és egyenesen igyekezett volna lerontani ezt a’ nagy igazságot, ’s azzal edgyütt az emberi boldogságot; mint ama *Termé-*

² Levele Kisnek: *KazLev.* II. 297. – SZAUDER József, *Csokonai, Kazinczy és a Magyar Hírmondó 1794. III. 8-i levele*. It. 1959/3–4. 469–472. – Szilágyi Ferenc szerint a cikket Kazinczy rokona, Domokos Lajos írta. SZILÁGYI Ferenc, *Puky István, Nagy Sámuel, Csokonai. Csokonai művei nyomában*. Bp. 1981. 280–281.

szet *Systemája* titulusú könyv.”³ Holbach ellen írott könyv tehát, amely programja szerint a természet rendszerének bemutatásával, s benne a „magas gondolatokkal, érzésekkel” hivatott a vallás igazságait erősíteni. A könyv a fizikoteológia, a lét láncolata eszméinek alapján írja le a természet rendjét, amelyben „Minden dolgok össze vannak kötve egymással” (II. fejezet), amelyben „Minden dolog bizonyos végre teremtett” (IV. fejezet), s amelyben a mérhetetlen nagy és a parányi részeknek, a „Természet Javainak” bölcs és célszerű elosztása jellemző (III., VI. fejezet). A lelkes meggyőződés, a részletező leírások ihletői lettek a kor költészetének, kegyes tanítása azonban az új nemzedék számára korántsem megnyugtató. Nem volt az a fordítótárs Csokonainak sem, aki épp ez időben, s épp az „ellenkönyvben”, Holbach materialista rendszerében talál elfogadható világmagyarázatot.⁴ S úgy látszik, Kazinczy számára sem voltak elégségesek tanai. A „teremtés, teremthetés” problémájára Sandernél azt a választ kapta, hogy a világot Isten teremtette, s ezt talán még mint tételt elfogadta, ám felfogni nem tudta, s a világrend működésében, okaiban nem kapott erre megnyugtató, megvilágító magyarázatot. Sander könyvében egy lényegében változatlan rend leírását látta: minden az isteni erő hatására működik mozdíthatatlan, a célszerűséget szolgáló törvényekkel, miközben az okok „természetét”, mértékét és gyakran a „véget” sem ismerhetjük meg. Nem tudjuk, írja Sander, hogy miképpen változik át a táplálék hússá, szemmé, kézzé; a fejlődésben átalakulnak külső és belső tulajdonságaink, de mértékét nem ismerjük, s úgy látszik, csupán „törsőke” marad meg a testnek; „Sokszor látjuk az eszközt, nem értjük a véget; látjuk a’ következtetéseket, de okait nem magyarázhatjuk meg.”⁵ Legnagyobb probléma tehát a változás, ennek törvényére keres választ Kazinczy. Tájékozódásának irányát először a Horváth Ádámmal folytatott vitából következtethetjük ki.

Horváth verses műve; *A’ lélek halhatatlansága felől való gondolatok* 1788-ban látott napvilágot; polémikus nézeteit róla Kazinczy 1789-ben levélben közölte a szerzővel, amely azonban elveszett; álláspontját így Horváth válaszlevelének vitapontjaiból ismerhetjük meg. A vita főként a mű alapkérdéséről, a lélek halhatatlanságáról folyt; ennek kapcsán merülnek fel a világrend általános problémái. Az egyik kérdés az volt, hogy milyen törvények igazgatják a föld forgását, az égitesteket, a természetet. Horváth szerint „a’ teremtő isteni erő”; Kazinczy szerint – mint a levél idézi – „maga a’ dolgok természetete”.⁶ S ez arra mutat, hogy Kazinczy az univerzum, a természet működését már nem isteni okokból eredeztette, mint Sander; a rend, s így a mozgás anyagi elve materialista felfogásra vall. A másik tétel Horváth levele szerint, hogy „a’ Testből semmi sem vész el, – ’s a lélekből sem, ez mindenik igaz; de hová lessz hát a’ test, ’s hová lessz a’ lélek” – kérdezi.⁷ Ami biztosan kivehető, az annyi, hogy Kazinczy a test megmaradásának tételét

³ *Istennek jósága és böltsessége a’ Természetben Sander Henrik után.* Pozsonnban, 1782.² Az Olvasóhoz V.

⁴ A Sander-könyvről, a fordításról, hatásáról, Nagy Sámuel és Kazinczy kapcsolatáról, Csokonai részvételéről a fordításban: SZAUDER József, *Az estve és Az álom keletkezése.* Csokonai és a felvilágosodás. *Az estve és Az Álom.* Felvilágosodás és klasszicizmus. Bp. 1970. 252–262.

⁵ SANDER, i. m. 412., 434., 435.

⁶ *KazLev.* I. 416.

⁷ *KazLev.* I. 417.

vallotta; nem egészen világos, hogy vajon a lélekről írottak is tőle vagy Horváthtól származnak-e. De vajon hogyan alakult ki Kazinczynál az anyag megmaradása, a „dolgok természetéből való rendszer eszméje? Nem tudjuk, hogy olvasta-e a „romboló” művet, Holbachét, az azonban bizonyítható, hogy ez időben egy materializmushoz közelálló könyvet tanulmányozott, majd fordított.

Kazinczy Gábor feljegyzése szerint⁸ 1792-ben fordította Hollmann: *Die Oekonomie der Natur* c. munkáját; igazolható azonban, hogy már korábban ismerte, korábban hatottak rá nézetei. Hollmann nevével Sárospatakon találkozhatott: költői próbálkozásait támogató tanára, Szilágyi Márton⁹ ugyanis Hollmann könyvéből tanít fizikát,¹⁰ s talán már ő ajánlotta (vagy adta) érdeklődő tanítványának a göttingeni fizikaprofesszor említett könyvét; erre azonban nincs adatunk. 1790-ben, az Orpheusban viszont már név szerint említi Hollmannt, s minthogy a Horváth Ádámmal folytatott vitában is a mű ismeretére utaló érvekkel polemizált, tanulmányozását 1789–90-re tesszük. 1794-ben Szentgyörgyi Istvántól kér véleményt a könyvről, s ezt levélben meg is kapja.¹¹ Fordításának piszkozata vele volt a börtönben, s mint a bevezetőből megtudjuk, elvették tőle, majd a kegyelmező ítélet után visszaadták. „Néki állottam le tisztázásához. Imhol van, a' mit Originál nélkül a' sietve dolgozott maculámból dolgozni tudtam” – írja Budán, 1795. július 10-én keltezett bevezetőjében; az egész mű, a *Természet Oeonomiája* tisztázott kézírata az 1803. március 3-i dátumot viseli.¹² Hatásának írásbeli nyomai, a fordítás, tisztázás körülményei, hosszabb folyamata egyaránt arról tanúskodik, hogy Kazinczy számára igen fontos könyv volt ez. Jellemzőnek tartjuk választását: azt, hogy az ifjú Kazinczy világmagyarazatért nem a filozófiához, a metafizikához fordul (ehhez, mint írja, „nem értek”¹³). Világnézeti útkeresésében az elvont igazságok helyett többször s erősebben befolyásolták a tények, tapasztalatok; gondolkozásának e pragmatikus jellege mutatkozik meg abban is, hogy a számára túlságosan elvont metafizika helyett inkább egy fizikus világképe, természettudományos alapozottságában felfoghatóbb érvei felé fordul.

⁸ *KazLev.* II. 391. Kazinczy Gábor nem tünteti fel Hollmann nevét.

⁹ *Pályám emlékezete.* Első könyv, 12. fejezet. *Kazinczy Ferenc Válogatott Művei* I–II. Bp. 1960. 28.

¹⁰ M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története a XVIII. században.* Bp. 1964. 47. – KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1980. 489. Toldy említi, hogy Szilágyi egy göttingeni almanachot adott az ifjú Kazinczy kezébe. TOLDY Ferenc, *Kazinczy és kora.* 1859–1860. Reprint kiadás. Bp. 1987. 30., 32.

¹¹ *KazLev.* II. 391–393.

¹² KAZINCZY Ferenc, *Természet Oeonomiája Ér-Semlyénbe 1803. márc. 3-án.* A kéziratnak több másolata van; Hollmann nevét egyik példány sem jelzi. Magam a Magyar Tudományos Akadémián őrzött változatokat olvastam: *Régi és újabb irod.* 4°. 11. és 33. Kulcsár Péter az Egyetemi Könyvtár példánya (H. 240.) alapján rendezte sajtó alá a mind ez ideig kiadatlan fontos munkát. S mivel Kulcsár Péter vizsgálata szerint ez tűnik hitelesebbnek, az idézeteket e változat alapján kiigazítottam; a lapszámokat az akadémiai változat szerint jelzem.

¹³ *KazLev.* III. 444.

Sander főként a rendszerre figyel: Isten létének bizonyítékául írja le a természetben működő rendet; Hollmann inkább az ember meghatározottságait vizsgálja. Hollmann a felvilágosodás íróinak oly gyakori alapkérdését teszi fel: „Mik vagyunk, honnan jövünk? hová megyünk?” (1. §). A teremtés problémája itt elsősorban az emberi lét nagy kérdőjele körül sűrűsödik: „Mi célja lehetett a' Természetnek az ember alkotásában?” (2. §). Felteszi azt a kérdést is, hogy vajon az ember van-e a világért vagy megfordítva, de erre nem emberközpontú választ ad: szerinte a természet — miként Holbachnál — közömbös az ember iránt.¹⁴ Az embert meghatározó törvényekre, létének problémáira mindig fogékony Kazinczy számára fontos lehetett e kérdés, s valószínűleg fel is tette a Szentgyörgyi-nék írott levelében, mert ő külön pontban nyugtatja meg tanítványát. Mint levelében írja, „a' világ ember nélkül nem világ, de az ember világ nélkül nem ember”.¹⁵ Hollmann műve aztán „a' természet oeconomiáját” az élet működése és az ember, az emberi világ, valamint a halál és a halál utáni lét szempontjából vizsgálja. A teremtés és a természet magyarázatánál Hollmann is, miként Sander, abból indul ki, hogy mindennek van „szerző oka”, s ezt az anyagtól különálló erőnek nevezi, amely „résztlen”, felbonthatatlan, „nem-test”, s az erő ideája szerinte „örökre megfoghatatlan” előttünk, nem tudjuk, hogyan hat a testen, hogyan hat a testre.¹⁶ Hollmann tehát az alapvetően csak részben tér el Sander-től, akinél a mindent létrehozó, működtető ok egyértelműen azonos Istennel; Hollmann nem nevezi meg közelebről a „szerző okot”, de elkülönítve az anyagtól megismerhetetlennek tartja. Alapállása így nem Holbach materialista felfogásával rokonítható, hanem inkább Rousseau-éval; s Kazinczy talán először nála olvasta az anyag és erő kettős elvén nyugvó világmagyarázatot. „Ez a látható világ: anyag” — írja Rousseau, amely mozgásban van, de „a mozgás okai nem az anyagban vannak. Az anyag felveszi a mozgást és továbbadja, de nem ő hozza létre”; s feltesz aztán egy, a mozgást előidéző „akaratot”, amelynek lényegét, működését, törvényeit ő sem tudja megvilágítani.¹⁷

Hollmann azonban a számára megfejtethetlen problémákat félretolva a világrendszer működését materiális alapon magyarázza. Az erő, leírása szerint, az „összve vonás — vizsgálja a fizikai mozgástörvényében munkálkodik, amely a természetben és az élő szervezetben a levegő és a vér hatására megy végbe; különböző fázisai, módosulásai magyarázzák a dolgok különféleségét”.¹⁸ A vérből származik az epe, a nyál, a „magnedv” és az a legfinomabb fluidum, amelyet *in-lévnek* nevez. Az *in-lév* cirkulációja képezi azt a „Quint

¹⁴ HOLLMANN, i. m. 2. — HOLBACH, *A természet rendszere*. Fordította: BRUCKNER János, GYÖRY János, SZENTMIHÁLYI János és VAJDA Endre. Bp. 1954. 55–56.

¹⁵ *KazLev.* II. 293.

¹⁶ HOLLMANN, i. m. 5.

¹⁷ Kazinczy Rousseau műveivel igen korán ismerkedett meg, SZAUDER József már 1782-ben is kimutatja műveinek nyomát: *Bevezetés. Kazinczy Ferenc Válogatott Művei*, id. kiad.: XXIV. Kazinczy nem mindenben fogadta el ugyan Rousseau nézeteit, de mint írta, „religióval” olvasta (*KazLev.* I. 396.); s élete végéig rajongással emlegette. Filozófiai nézetei az *Emilre* (a savoyai vikárius vallomására) utalnak; itt olvashatta az anyag és mozgás kettős elvét is: *Emil vagy a nevelésről*. Fordította: GYÖRY János. Bp. 1957. 241–242. Hencze Béla szerint már 1786-ban olvasta a művet: HENCZE Béla, *Kazinczy és a francia felvilágosodás*. Bp. 1928. 6.

¹⁸ HOLLMANN, i. m. 7–8.

Essentiát”, amely a gondolkodó erő, az érzés működésének alapja: ez a lélek, vagy ahogy másként nevezi, *Nerveus spiritus*.¹⁹ A halál után ez a fluidum, mint minden könnyű és „fainabb” anyag, fölfelé száll, s miként a testben a „tső”, a levegőben is léteznek csatornák, s „a vékonyabb alkotású Nerveus spiritusod is rá akad azokra a’ Levegői csatornákra, melyekben te egy szokatlan mozgást, egy jobb ujj életet fogsz élni”.²⁰ Ez a fluidum aztán széteszik a levegőben, s mint egyre gazdagodó, tartalmasabb közeg árad vissza a természetre (17–20. §). A cirkuláció hozza létre a természetben és az emberben a „virítani – érni – hervadni” fázisait; a Nerveus spiritus visszaáradása a földre pedig a szüntelen tartó fejlődésnek is magyarázata. Ám ez utóbbi materialista kételyekkel terhes Hollmannnál: hiszen, mint írja, nem tudjuk, miként működik „a’ lelket felszívó aer”; erről és a lélekről akkor lehetne biztos tudásunk, ha a levegőt is úgy ismernénk, mint a mikroszkópban a növényeket.²¹ A fizikai törvényszerűségek alapján viszont magyarázatot ad a föld pusztulásáról. A föld mennyisége, valamint „a’ Nerveus spiritus lehetséges summája calculálva van”, s minthogy a cirkuláció is ehhez kötött, a földnek a „summát” számba véve mintegy négyszázezer évnyi életet számol ki.²²

Hollmann tanainak ismeretében arra gondolhatunk, hogy Kazinczyra már a Horváthtal folytatott vita idején is hatottak nézetei. A cirkuláció anyagi-fizikai magyarázata alapján írhattott „a’ dolgok természetére” alapozott világrendről; s talán a megmaradás elvére is befolyással volt a könyv tanítása a Nerveus spiritus visszaáramlásáról; így lényegében materiális-fizikai alapon kapott érveket az anyagi-szellemi megőrződés tételéhez. A megmaradást illető (Hollmannra is utaló) nézeteit, kételyeit azonban inkább az őt jobban foglalkoztató problémánál, a lélek halhatatlanságánál láthatjuk majd. S ezt már 1790-ben az Orpheusban, ahol többet mond a természet, a világ magyarázatáról vallott tanult és önálló nézeteiről, problémáiról. Írása *Jegyzések* címen jelent meg az I. kötetben, s a *Keresztes Bálint kedveséhez*..., illetve a *P. Horváth Ádámhoz* írott verseihez csatolódik. Leírja itt is, hogy „a’ természetben semmi nem veszhet el”,²³ további fejtegetései, kérdései azonban főként a lélek halhatatlanságára vonatkoznak. Világosabban látjuk meggyőződését és kételyeit egy másik alaptétellel kapcsolatban, amelyet szintén Hollmannból kiindulva fejt ki. Hollmann „virítani – érni – hervadni” elvének alapján Kazinczy itt írja le először azt a törvényt, amelyet 1803-ban, a nézeteit összefoglaló

¹⁹ HOLLMANN, i. m. 12.

²⁰ HOLLMANN, i. m. 20. – Szentgyörgyi István kételyekkel fogadta, hogy az „aërbén igen vékony tsők vannak”, amelyek egyfelől finomak, másfelől szilárdnak kell lenniük, hogy az in-lév megtartassék bennük; ilyen anyagot pedig szerinte lehetetlen elképzelni. S honnan van e fluidum, kérdezi Szentgyörgyi: velünk születik, vagy csak a halál előtt „készült”? Szerinte az egész csak álmodozás, amely „just ad a tsúfolódásra”. *KazLev.* II. 292–293.

²¹ HOLLMANN, i. m. 25., 28.

²² HOLLMANN, i. m. 34–35.

²³ Orpheus egy hónapos Írás a’ józan gondolkozásnak, igazabb ízlésnek és magyar történeteknek elő segéllésére. ki-adta Széphalmy Vintze. Első kötet 1790dik Jan. Febr. Mart. Apríl. Második kötet 1790. Május, Június, Július és Augustus. Kassán, Füstküti Landerer Mihály költséggel. I. 191.

levélben megismételt: „minden, mit látunk, lesz, van, volt; lesz, van, volt; s újra lesz, van, volt”.²⁴ A törvény a születés, fejlődés, pusztulás fázisait regisztrálva fejti ki a változás okainak, mértékének problémáit; Kazinczy erről Sandernél csak kételyeket olvasott; Hollmannál magyarázatot is. Ő ugyanis a cirkuláció egyes fázisai alapján le tudta írni a változások működését, egyes állomásait: így arról egy felfoghatóbb, de korántsem teljes elméletet adott. A változások okát tudniillik ő sem tudja megvilágítani, mivel azt „az örökre megfoghatatlan” erőnek tulajdonította. Mint írta, nem tudjuk, hogyan hat az erő a testben, a testre, minthogy nem ismerünk más hatást, mint a „hozzáérést”, pedig az erő ideája szerinte sokkal „finomabb”.²⁵ Kazinczy azonban másféle kételyekkel ragaszkodik „a’ dolgok természetéből” folyó materialista magyarázathoz. 1803-ban, összegező levelében azt írta, hogy Isten létében nem kételkedett; a *Jegyzésekben* e hitét akarja egyeztetni új elveivel. Hollmannra és Szentgyörgyre hivatkozva azt a nézetet kockáztatja meg, hogy az anyagi, „a’ dolgok természetéből” folyó rend maga isteni eredetű: „a’ Teremtői Mindenhatóságnak nem volt talán lehetetlen a’ testet annyira rafinírozni, hogy gondolkozhasson”.²⁶ Nem szól itt arról, hogy az ily módon „gondolkozó” anyag hordozza-e a mozgás, változás elvét, de mint a „raffinírozás” megnyilvánulását, feltehetőnek tarthatta. Bizonyos azonban, hogy a végső magyarázatok hiányának jelzése nála materialista irányú. Kétségeink ugyanis szerinte onnan származnak, hogy a „testről”, az anyagról fogatékos tudásunk van: „Valóban a’ testet és annak természetét nem esmérjük még jól”,²⁷ s talán a „még” arra is utal, hogy egy eljövendő időben, ennek megismerése alapján vélte felderíthetőnek titkait. Teljes homályban marad viszont, hogy ez a „raffinírozás” miként érvényes a „teremtés, teremthetés” kezdeteire. Azonos-e az „erővel”, vagy ha különböző, mennyiben az? S milyen határokkal, hatókörrel működik mozgásának egészében és „finomabb” változataiban? A kifejtetlen feltevésből arra következtethetünk, hogy Kazinczy csak az anyag princípiumában jelölte ki a „Teremtői Mindenhatóság” szerepét. Ami azt is jelenti, hogy a teremtés elve így erősen lehatárolódik; csak az alapelv létrehozására korlátozva kizsoru a nagy rendszer törvényeinek megteremtéséből, illetve csak közvetetten vesz részt abban. E nézet is alapja lehetne annak, hogy Kazinczy az Orpheus *Bé-vezetésében* elhatárolja meggyőződését a deizmustól;²⁸ de látni fogjuk, hogy inkább másféle megfontolásaival kell itt számolnunk.

²⁴ *Orpheus* I. 196.

²⁵ HOLLMANN, i. m. 5–6.

²⁶ *Orpheus* I. 196. A hivatkozásnak nem látjuk alapját. Hollmann ugyanis a „megfoghatatlan” erőt az anyagtól különálló elvnek tartotta; Szentgyörgyi levelében sincs a Kazinczyéhoz hasonló vélekedés, esetleg egy beszélgetésben említhette feltevésésként.

²⁷ *Orpheus* I. 195.

²⁸ „Nékem egyik tárgyam a’ JÓZAN GONDOLKODÁS lesz. Okaim vannak azt Világosodásnak, aufklaerungnak, Éclaircisementnek nem nevezni; mert ezt némelyek az Indifferentismussal, Irregióval (sic!) ’s úgy nevezett Naturalismussal vagy Deismussal tserélik fel általjában.” *Orpheus* I. 5–6. E megfogalmazás még értelmezhetővé lenne védekezésésként, ellenzések elhárításaként, de nézeteinek vizsgálata valóban megmutatja majd, hogy a deizmustól alapvető elvben tér el.

A természet rendszerének megértéséhez tehát főként anyagelvű magyarázatot keresett, e nézeteket próbálta egyeztetni egy korlátozottabb teremtoi hatalom feltevésével. E rendszer azonban csak részben, működése fizikai rendjének, a változás folyamatának leírásában, a megmaradás egyes érveiben győzte meg; a végső okokra, a „teremtés, teremthetés” principiumaira nem nyert magyarázatot. Isten (erő? akarat?) a világ létezésének, lényegének, törvényeinek megértésében felfoghatatlan; az anyagot pedig „nem esmérjük meg jól”, s Kazinczy fel is hagy ily nemű vizsgálódásaival. S talán kételyei is magyarázzák, hogy neki nincs az univerzum rendjét ünneplő verse (mint például Csokonainak). Gessnerfordítása épp arról tanúskodik, hogy inkább a látható, a működésében megérthető világ szépsége, harmóniája ragadta meg, s nem a lényegében magyarázhatatlan rendszer egyetemes nagysága. A materialista elvű világmagyarázat nyitott kérdéseivel együtt is erősen hatott az ifjú Kazinczyra; meghatározó befolyását látjuk a lélek és a lélek halhatatlanságának számára fontosabb, jobban kifejtett problémájában.

A lélek és a lélek halhatatlansága

„De a lelket nem hittem többé halhatatlannak” – írta 1803-ban levelében. A „többé” nyilván arra utal, hogy e nézet kialakulásáig a töprengések hosszú útját járta meg. A lélekről vallott felfogásának legkorábbi változata szintén a Horváth Ádámmal folytatott vitából, illetve Horváth válaszeveleiből rajzolódik ki. Kazinczy nézetei 1789-ben eléggé letisztultatlanok, a lélek „természetének” magyarázatában még bizonytalanul keverednek a szellemi és anyagi meghatározottság sajátosságai. Horváth levelében ezt olvassuk: „... két utolsó punctumod pedig azt mutatja, hogy a’ test is, a’ lélek is valamely egy mástól megkülömböztetett valóság és nem tsupa tehetség”.²⁹ Ezek szerint a nem test lélek nyilván szellemi szubsztanciájú, ám ennek ellentmondva, a „nem tsupa tehetség” azt jelentheti, hogy mégis hordozza a test meghatározottságait. Horváth azt írja, hogy Kazinczy „punctumai” „nagyon homályosok ’s rész szerint egy mással ellenkeznek”,³⁰ s az észrevétel jogos. A vita további pontjaiból ugyanis világosabban vehető ki Kazinczy kettős állásfoglalása s az ebből következő feloldatlan ellentmondás. Kiderül, hogy Kazinczy a testtől különböző lélek „valóságáról” mégis el tudja képzelni, hogy az anyagi eredetű. Metaforába foglalt nézete szerint „az aczélnak a’ kovához ütéséből származott tűz a’ lélek” – idézi Horváth. Nem világos Kazinczy felfogásában, hogy a lélek anyagi származása mellett mégis mi az, ami a testtől „megkülömböztetett valóság”. Valószínű, hogy a „tűz” a materiális és nem materiális entitások hordozója; de ha az anyagból származik, miért és mennyiben nem anyagi? A lélek halál utáni létének jelzése sem világítja meg egyértelműen, hogy Kazinczy azt az anyagi vagy szellemi szubsztancia alapján fogta-e fel. „Te gondolod, hogy a’ test a’ maga inertiajában érzéketlen marad, a’ lélek pedig ad Oceanum spirituum vissza megy és így más munkára rendeltetvén, nem ügyel semmit előbbi valóságára.” Horváth szerint az „ismét más munkára rendeltetni... nehezen meg-

²⁹ KazLev. I. 416.

³⁰ KazLev. I. 416.

fogható gondolat”.³¹ Nehezen vagy legalábbis kétféleképpen: a nézetének s a lélekről kialakított felfogásának ugyanis két magyarázata, illetve a kettő egyeztetett változata lehetséges olvasmányai alapján.

A lélek anyagtalan szubsztanciájának bizonyítását az 1789-től különös hévvel emlegetett Rousseau-nál olvashatta.³² „Egyetlen anyagi természetű lény sem tevékeny önmagától” – írja Rousseau, s így a testi léthez kötött ember sem: „Érzelmeknek, vágyaidnak, nyugtalanságnak, sőt még a gőgödnék is más az alapelve, mint az a szűk test, melyben leláncolva érzed magad.” Az ember „cselekedeteiben egy anyagtalan szubsztancia indítása alatt áll”, ez a lélek, amely ha anyagtalan, „túlélheti a testet”. Amikor a halál után az emberben a kétféle szubsztancia kényszerű egyesülése megszűnik, Rousseau szerint mindkettő visszatér „természetes állapotába”, s a lélek megszabadulván a test és az érzékek rabságából, ekkor éri el az erények „tisztgyönyörűségének” világát.³³ Lehetséges, hogy Kazinczy a lélek önálló természetéről írva még Rousseau tanítására gondolt; s talán ezt egészítette ki Hollmann alapján, aki a lélek működését, halál utáni megmaradását, „munkálódását” materiális alapon magyarázta. Elmélete szerint az erekben (Fibrákban) keringő in-lév mozgásából származnak a lélek „tevékenységei”: „A Fibráknak ezen játéka fejt fel a’ léleknek gondolkodó erejét, az érkező in-lév az érzésnek legfrissebb benyomásait adja által nékie”;³⁴ a halál utáni létben pedig a földre visszaáramló, az anyagi, szellemi világot gazdagító mozgásában írja le megmaradását és további szerepét. Kazinczy talán ennek alapján gondolhatott már a lélek anyagi, „nem tsupa tehetség” meghatározottságaira; s úgy tűnik, hogy a halál utáni „más munkára rendeltetés” inkább magyarázható Hollmann, mint Rousseau alapján. Nem ismerjük Kazinczy levelét, de úgy látszik, hogy – mint Horváth írja – a kétféle felfogást nem tudta meggyőzően egyeztetni, nézetei valóban „homályosok”, s valószínűleg tisztázatlanok lehettek. A lélekről szóló olvasmányai is csak kételyeit táplálták.

Skeptikus a lélek szellemi szubsztanciáját hirdető Rousseau. „Érzem a lelkemet. Ismerem őt az érzés és a gondolkodás révén, és tudom, hogy ő létezik, noha nem tudom, mi a lényege. Nem tudok okoskodni olyan fogalmak felett, melyekkel nem rendelkezem.”³⁵ Sander könyve is bizonytalan magyarázatot, s főként kérdéseket fogalmaz meg a lélekről. Működését „vékony folyó spiritusoknak” tulajdonítja, de nem világos, hogy ez mennyiben anyagi vagy szellemi. Azt azonban egyértelműen bevallja, hogy „természetét” s működésének lényegét nem tudja megvilágítani: „Miben álljon az én Lelkemnek valósága, természete, miképpen mozgatja tagjaimat a’ vékony folyó spiritusok által”, azt „senki nem tudja megmagyarázni”.³⁶ A lélek működését, megmaradását az in-lév anyagi voltához kapcsoló

³¹ *KazLev.* I. 415. és 419.

³² *KazLev.* I. 396.; I. még: I. 457., II. 51., 189., 368.; ez időben fordít a *Társadalmi Szerződésből*: II. 298., 328., s az *Orpheus*ban is közreadja egyik fordítását: *A’ Törvény-szabásról. Orpheus* I. 90–99.

³³ ROUSSEAU, i. m. 249., 250., 252.

³⁴ HOLLMANN, i. m. 12.

³⁵ ROUSSEAU, i. m. 252.

³⁶ SANDER, i. m. 434.

Hollmann is azt írja, hogy a lélek mibenléte „a’ leg mélyebb, leg szövevényesebb filozófiai kérdés”. Meglehetősen következtetlenséggel „hajlik arra”, hogy az általa anyagi működésében leírt lélek mégis „részetlen”; de az ellentmondás feloldását, a kétféleség megvilágítását elhárítja magától.³⁷ Kazinczy bizonytalanságát fokozta Voltaire többoldalú kételye. Voltaire a Filozófiai szótár Lélek címszavában Rousseau-éhoz hasonló felfogásból indul ki. Azt vallja ő is, hogy „a lélek anyagtalan lény; de az is bizonyos, hogy nem vagy képes felfogni, mi is ez az anyagtalan lény”.³⁸ Szerinte sem a vallási kinyilatkoztatás, sem a gondolkodás, sem a különböző filozófiák ellentmondó (vagy éppen semmitmondó) nézetei nem adnak a lélekről megvilágító magyarázatot. S bár ő is a lélek anyagtalanságát hirdette, halhatatlanságát – Rousseau-val ellentétben – bizonyíthatatlannak tartotta. Amikor Kazinczy 1790-ben az Orpheusban közölt *Jegyzésekben* másodszor foglalja össze nézeteit, azt főként a kételyek alapján teszi, de új vizsgálódásokkal, új kérdésekkel, s a tisztázódás határozottabban kivethető irányával.

A lélek halhatatlanságát pragmatikus józansága alapján is elutasítja, minthogy az „természeti módon meg nem eshetik”, majd Voltaire és Rousseau nyomán azt fejtegeti, hogy ezt sem az „okoskodások”, sem a vallás nem tudja bizonyítani; az utóbbinál átveszi Voltaire érveit (hogy tudniillik az Ószövetségben semmi nincs a lélek szellemiségéről és halhatatlanságáról)³⁹. A filozófusok – írja ismét Rousseau és Voltaire szellemében – inkább a kételyeket táplálják, de ehhez már hozzáfűzi saját vizsgálódásait. Szerinte ugyanis a filozófusoknál „a nagyobb rész abban állapodott meg, hogy a’ lélek test nélkül nem dolgozhatnak”. Kazinczy nem sorolja fel a „nagyobb rész” neveit; s nem a legkövetkezetesebb materialista tanítás, Holbach felé tájékozódik. Nem azt kérdezi, hogy a testhez köttetett lélek miként hordozza „dolgozhatóságában” annak anyagi voltát; s hogy megmaradhat-e a lélek a test pusztulása után.⁴⁰ Kazinczy egy másik filozófiai tanításra hivatkozik, amely a lélek szubsztanciájának kettősségét hirdetve kétségtelenül vonzó lehetett számára, de korántsem oszlatta el kételyeit: „... sokan készek azt is vallani” a lélek halál utáni létéről, „hogy a’ testtől való megváláskor valamelly igen vékony testetskét viszen oda, a’ hová mégyn – de *miből álljon? mi légyen?* azt senki nem fedezi-fel, ha a’ Mendelssohn lelkének két mértékével bír is”.⁴¹ A „két mértékről” Mendelssohn *Fédonjában* olvashatta azt, hogy a lélekben „összevonva” létezik az anyagi és a szellemi „valóság”, az anyagi mint „materia” a munkásságban; a szellemi mint „kiterjedés” a mozgásban valósul meg. Ebből a mű szerint egy „belsőképpen munkálódó valóság” származik, amely különössége folytán „ezer és más tulajdonságokkal bírhat”, s mint ilyennek már „a ki terjedéssel és mozgással

³⁷ HOLLMANN, i. m. 10–11.

³⁸ VOLTAIRE, *Lélek*. in *Filozófiai Ábécé*. Fordította: GYERGYAI Albert, RÉZ Pál. Bp. 1983. 309. – Kazinczy már 1786-ban Voltaire-idézetet fűz Orczy egyik leveléhez (*KazLev.* I. 554.); levelezésében ekkortól többen, többször írnak Voltaire-ről (I. 116., 142., 325., 333. stb.); az *Orpheus* II. kötetében KAZINCZY Ferenc aláírással közli róla szóló írását: *Skizzek a’ Voltaire életéből*. 150–185.

³⁹ *Orpheus* I. 193. lapalji jegyzet; VOLTAIRE, i. m. 313.

⁴⁰ HOLBACH, i. m. 71–72., 184–185.

⁴¹ *Orpheus* I. 194.

leg-kisebbs közök sintsen''.⁴² Kazinczy nyilván nem értette, hogy a matéria és a kiterjedés milyen mennyiségi vagy/és minőségi változásokon megy át az „ezer és más tulajdonságokba”, melyiktől függ inkább, és milyen mértékben, mi módon megy végbe a más „valóság-gá” alakulás folyamata, s hová lesznek e tulajdonságok részenként vagy „összevonva” a halál után. A lélek „két mértékének” magyarázata valószínűleg nem világosodott meg számára akkor sem, ha kifejtettebb változatát ismerte az akkori olvasmányáiban, levelezésében többször emlegetett Leibniznél.

Leibniz világregszszerét a végtelen mennyiségű, akarattal és tevékenységgel bíró szubsztanciák, a monaszok alkotják, amelyekben együtt van anyag és szellem. Monasz a lélek is, s csak olyan értelemben anyagtalan szubsztancia, hogy maga hordozza a Leibniznél az anyaghoz tartozó percepció és tevékenységi elvet. De mivel a lélek több, mint az anyag, s mivel nem áll részekből, az anyag változásai nem rombolhatják le, s nem pusztulhat el.⁴³ Megmarad tehát a halál után, megtartja akkor is anyagi természetét s az ahhoz kötetett percepció képességét, de csupán gyenge, zavaros formában: „... a halál nem lehet egyéb, mint álom... hiszen a halálban csak az észrevételek szűnnek meg elég világosnak lenni”.⁴⁴ Kérdés azonban, hogy miként, milyen formában lehetséges a lélek anyagi voltának fennmaradása. „Talán a' testtől való elváláskor meg tartja azt a' vékony schémát, melly által a' testtel összevetett, s a'mellyen vagynak az esméretnek minden nyomai” – írja Leibniz tanát követve Sander,⁴⁵ de a „megtartás” mikéntjét közelebbről ő sem magyarázza. „Leibnicz! Leibnicz! – bizony talán jó helyen tapogattál / Mikor a' Lelkekre vékony kis test-takarót adtál” – írja Horváth Ádám is vitatott munkájában a lélek kettős meghatározottságának leibnizi elvéhez vonzódva. A halál utáni létben azonban Horváth nem tudja elfogadni a kettősséget: „Tsak a' kár, hogy rajta hagytad e' takaró fedelet / A lelkem akkor-is, mikor már ő a' testek felett / Képzeltelhetlen magassan fel-kezd emelkedni.”⁴⁶ A következő verssorokban arról szól, hogy hangot, látványt csak a test tud érzékelni, de számára ez nem veti fel azt a kérdést, hogy miként létezhet a lélek a test (az érzékelés) pusztulása után; inkább azt bizonygatja, hogy a lélek nem test, érzékelése, működése több, mint a testé, s így halhatatlan. Horváth gondolatmenete megvilágítja számunkra Kazinczy feltehetően legfontosabb problémáját, azt, hogy a „két mérték” végül miként, milyen funkcióval működik a lélekben, s mi milyen formában marad meg

⁴² MENDELSSOHN műve: *Phädon oder über die Unsterblichkeit der Seele, in drey Gesprächen* 1767-ben, 1776-ban jelent meg. Idézeteink a korabeli fordításból valók: *Fédon vagy A' lélek halhatatlanságáról*. Három beszélgetésbe írta német nyelven Mendelsohn Móses. Magyarra fordított egy hazafi által. Pesten, 1793. 194.

⁴³ Leibniz levele Sophie Charlotte porosz királynőhöz arról, ami független az érzékektől és az anyagtól. In Gottfried Wilhelm LEIBNIZ *Válogatott filozófiai írásai*. Fordította ENDREFFY Zoltán és NYÍRI Tamás. Bp. 1986. 242–243.

⁴⁴ LEIBNIZ, *Újabb vizsgálódások az emberi értelemről*. Fordította dr. RÁCZ Lajos. Bp. 1930. 28.

⁴⁵ SANDER, i. m. 432.

⁴⁶ A' lélek halhatatlansága felől való gondolatok a'mint azokat Édes Atyja halálakor szomorú szívvel rendbe szedhette Horváth Ádám. Pápa, 1788. 10–11. – Horváth említett vitaleveleiben is többször hivatkozik Leibnizre: *KazLev.* I. 415., 418.

belőlük a halál után. A lélek kettős (anyagi és szellemi) szubsztanciájáról szóló tanok tehát sem Mendelssohnál, sem Leibniznél nem adtak Kazinczy számára világos magyarázatot a lélekről és halhatatlanságáról.

Mendelssohn különben a lélek halhatatlanságát nem is a „két mérték” alapján, hanem platonista felfogásban magyarázza, amely szintén nem volt meggyőző Kazinczy számára. A Platón *Phaidon*jához kapcsolódó harmadik beszélgetésben Mendelssohn azt fejtegeti, hogy az élőlények világára szüntelen tartó, beteljesülés nélküli tökéletesedési folyamat jellemző, s erre építi a halhatatlanság bizonyítását. „Hogy ezek mindnyájan az ő utazásoknak közepébe meg álljanak, és nem csak meg-álljanak, hanem egyszerre az örvénybe viszsza-taszíttassanak, és az ő igyekezeteknek minden gyümölteit el-veszítsék, azt lehetetlen volt a leg-főbb valóságnak a' világnak azon plánumába helyheztenni, a' mely néki mindek felett tetszett.” Így a lélek tökéletesedési folyamata a „jövendő életbe is” átvonul; itt fogjuk „az isteni végeknek rendét bé-tölteni, a' mely mi rajtunk túl, a' véghetetlenségbe terjed-ki”.⁴⁷ Kazinczy azonban nem látta át teljesen a világrend tökéletességét (láttuk s látni fogjuk még kérdéseit); s arról sem volt meggyőződve, hogy az a „véghetetlenségbe terjed-ki” a tökéletesedés folyamatának e szempontból sem látta „alapját”. A test rabságából megszabaduló lélek kiteljesedéséről „az erények tiszta gyönyörűségének” világában már Rousseau-nál is olvasott. Rousseau érvelése azon a feltevésen nyugszik, hogy a lélek az anyagtól különböző, szellemi szubsztancia, s mint ilyen, örök életű. Kazinczy azonban e tételt bizonyíthatatlannak tartotta, s így a halhatatlanság erre alapozott tanítását sem fogadhatta el. A *Jegyzésekből* inkább az vehető ki, hogy a materialista nézetekből kiindulva keres magyarázatot.

A Horváth Ádámmal folytatott vita kovakő-metáforáját ismétli meg, de más hangsúlyokkal: „Test egy szikra, test egy marok puskapor, de vesd össze, meglátod micsoda előre nem képzelt effektusa lesz. S nem lehet-e valami ilyes a' Lélek is?”⁴⁸ Itt már elmarad a lélek testtől különböző természetének nézete; nem győzte meg a „két mérték” tana, így a testtől származó „tűzként” értelmezett lélek egyértelműbben materiális meghatározottságú. Metaforája szerint létrejöttét a testből (testnek testtel való találkozásából) származtatja; itt semmit nem ír nem test „természetéről”, így feltehető, hogy működését is materiális alapokon képzelte el; az új „effektus” teljes megvilágítását pedig talán az anyag említett (majdani) megismerésétől várta.⁴⁹ Az anyagi meghatározottság azonban számára sem bizonyítja a lélek halhatatlanságát; így azt kell gondolnia, hogy a halál valóban végső állomás az ember számára. Erre a felfogásra vallanak szerkesztői elvei az *Orpheus*-ban. A II. kötetben hozza Horváth Ádám *Búslakodás* c. versét, amelynek tárgya épp az, hogy a halál csak az élet keserveitől vált meg, más vigasza nincsen. Teleki József *Halotti dal* c. költeménye arról szól, hogy a halál könyörtelen törvény, amelyre „nintsen

⁴⁷ MENDELSSOHN, i. m. 226., 227.

⁴⁸ *Orpheus* I. 196.

⁴⁹ A kor fiatalságának materialista irányulására jellemző, hogy Horváth Ádám is, mint verses műve bevezetőjében írta, egy időben „a' Materialistákkal” azt magyarázta, hogy a „Keresztén Vallással jobban meg-egyezne azt hinni, hogy a' Lélek test természetű, mint azt, hogy részetlen”. *I. m. Bevezető* 5.

gyógyító ír”.⁵⁰ Van ugyan a materialista világnézetnek is vigasztaló tétele: az anyag megmaradásának elve, amely *Az álom* írásának idején Csokonait még megnyugtatta. Kazinczyt nem.

„A’ természetben semmi sem veszhet el, azt kétségbe senki nem hozza” – írja az Orpheusban (éppúgy, mint a Horváth Ádámmal folytatott vitában),⁵¹ de Kazinczy e tételhez most új problémát kapcsol. Horváth vitalevelében azt fejtegette, hogy a fának, az állatnak is van lelke, amely szintén örök életű, szerinte így teljes a természet „oecónomiája”. Kazinczy ezt nem hiheti, ő a természeti pusztulás anyagi megmaradásának elvéhez csatolja kérdését. A kertjében álló kedves tölgyfát, ha elégetik – írja a *Jegyzésekben* –, az „fűstté, hamuvá, porrá, földdé, csemetévé, gőzzé, tápláló nedvességgé válik”, de ez a „megmaradás” Kazinczy számára nem teljes. „Mondhatom-é, hogy az a’ tölgyfám a’ melly alatt nagyatyáim barátjaikat vendéglették, a’ melly alatt az anyám engem szoptatott, *megvan – él!*” S vajon, ha hiszünk is abban, hogy a kimúlt állat lelke új állatba költözik, valóban „nem szűnt meg *lenni?*”, emlékezik-e korábbi létére? Számára az „ilyen elváltozások mellett való *el nem veszés – meg nem halás – halhatatlanság*”⁵² már nem ugyanaz, mint amiről Horváth beszél. Ily módon a lélek általa elképzelt halhatatlanságát sem szellemi szubsztanciája, sem az anyagi megmaradás, körforgás elve nem bizonyítja megnyugtató teljességgel. Amíg Kazinczy a természet „oecónomiáján”, avagy isteni rendjén, az ember számára valóságán, avagy közömbösségén töprengett; amíg a lélek testi, szellemi vagy kettős meghatározottságában kereste „természetének”, halhatatlanságának bizonyítékait, még osztozik Bessenyei, Csokonai, Horváth Ádám problémáiban. Íróársait azonban legalább időlegesen megnyugtatta a rendszer nagyarányúsága: Bessenyeit Pope tanítása az önmagában hibátlan univerzumról, a dualista meghatározottságú emberről;⁵³ Csokonait Holbach világregdje;⁵⁴ Horváth Ádámot a lélek isteni eredetéből származó halhatatlanság. Kazinczy azonban az egyedi világ, a személyes értékek pusztulására kérdez, s erre a rendszerekben nem talált vigaszt. Problémája a költészet és a filozófia határán áll: költészet, mert a lét érzelmekkel, hangulatokkal, emlékekkel telített gazdagságának, egyedi színeinek örök életére vágyik; de még filozófia, mert ennek általános törvényszerűségét, „igazságát” keresi. S éppen azon elfogadott örök változásban, amely szerint: ami lesz, „soha nem az, a’ mi volt, hanem mindig valami egyéb, úgy hogy nem tsak formáját, hanem az Énjét, EGOját is változtatja”.⁵⁵ De vajon az „EGO” változása miként függ a lélek anyagi meghatározottságától, miként működteteti a változásokban, miként őrzi vagy nem őrzi egyetemes és személyes adottságait? S megmaradhat-e valami, valamiképpen, az anyaggal vagy anélkül a halál után?

⁵⁰ *Orpheus* II. 377–378., 405–406.

⁵¹ *Orpheus* I. 192.; *KazLev.* I. 417.

⁵² *Orpheus* I. 192.

⁵³ BIRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Bp. 1976. 51–53.

⁵⁴ SZAUDER József, *Az estve és az Álom keletkezése*. id. kiad.: 257.

⁵⁵ *Orpheus* I. 196.

Kazinczy 1794-ben Nagy Sámuelhez fordul egy összefoglaló kérdéssel. Minthogy e levele nincs meg, a válaszlevélből következtetünk arra, hogy átfogó magyarázatot kért. Nagy Sámuel, mint írja, továbbította a kérdést Horváth József tanárnak, aki „Kantiánus mindenbe”, s mellékeli az ő válaszát is.⁵⁶ Horváth József levelének elején olvassuk a kérdést: „Mitsoda az, ami bennünk gondolkodik; Test-é, vagy a' Testtől különböző valóság?” Lehetséges, hogy ez volt Kazinczy kérdése, a levélírók erre felelnek, s úgy fejtegetik a gondolkodás lelki funkcióját, úgy írnak halhatatlanságáról, hogy a lélek természetének törvényeit próbálják tisztázni. Nagy Sámuel hosszan fejtegeti, hogy a test nem tudja „megkülömböztetni magát”, nem tud gondolkodni, sem részeiben, sem a részek összeadása által. Így ha Kazinczy azt kérdezte, hogy mi az, ami bennünk gondolkodik (érez, emlékezik), arra azt a választ kapta, hogy a testtől különböző „Testetlen valóság”, lélek. Kazinczy sehol nem tagadta a lélek funkcióját, csak hogy azt anyagi eredetűnek vélte. A levél érvei mégsem győzhették meg, mert a lélek természetéről, arról, hogy végül is honnan származik e tulajdonság, nem tudnak magyarázatot adni. Horváth József egyértelműen állítja, hogy a lélek szubsztanciájáról semmit nem tudhatunk, „minthogy a' Dolgoknak, magokban gondoltattván, Természeteket, — a' mint azt Kant, világossan meg mutatja, egy Ember sem eszmérheti”. Nagy Sámuel zavarba ejtő választ ad. Hihetőbbnek tartja ő is a lélek testetlenségéről szóló tanokat, ám vannak kérdései: „Nintsenek é másféle testek, gondolkozhatnak é azok, sőt lehet é testetlen valóság, vagy tsupa lélek a' mi nem test — vastag Test — Lélek é az”, írja, de vizsgálatát nyomban el is hárítja: „ezek más fontos kérdések, mellyek most a' célra nem tartoznak”. Vitatható, hogy valóban nem tartozik-e a kérdés saját fejtegetéseihez; az azonban kétségtelen, hogy Kazinczy problémájához mindenképpen tartozott annak kifejtése, hogy hátha e „másféle testek” természete ad megvilágító magyarázatot a lélek működésére. Nagy Sámuel kérdései mögött valószínűleg Leibniz tanítása húzódik meg a lélek kettős szubsztanciájáról, ez azonban Kazinczy számára nem volt meggyőző. Még kevésbé lehetett az a meghatározás, amelyet fejtegetései végén Nagy Sámuel ad a lélekről: „... nem olyan Test az, mint a' mellyet esmerünk, de nem is részetlen Lélek; hanem valami, a' minek van ugyan része, de nem ilyen Test — egy szóval Lélek szélesebb értelemben”. Egyrészt az derül ki tehát, hogy a lélek az, ami; ez magyarázatnak meglehetősen kevés. Másrészt, ha a léleknek „van ugyan része”, az voltaképpen az ő materializmus felé hajló vélekedését erősítette. Mert hátha, mint maga vélte, csak azért nem értjük a lélek anyagi természetét, mert a testet nem ismerjük még jól? S hátha éppen a „vastag testek” bizonyítják a lélek materiális természetét?

Még kevésbé győzhették meg azok a fejtegetések, amelyeket a lélek halhatatlanságáról kapott. Azaz hogy csak igen homályosan kapott. Horváth József azt írja ugyan, hogy a lélek a test által közli magát az életben, a halálban ez megszűnik. Ebből nem a materialista következtetést vonja le (a test, a „közlés” megszűnéséből következő elmúlást), hanem inkább Leibniz eszméjét veszi át: „De onnan nem következik, hogy a' Léleknek külseje is el veszett volna a testtel együtt.” Adós marad azonban annak kifejtésével, hogy miért

⁵⁶ Mindkét levél: *KazLev.* II. 331–338. Horváth Józsefről azt írja Nagy Sámuel, hogy eddig Debrecenben tanult; most megy éppen Pápára tanárnak, majd külföldre készül filozófiát hallgatni. *KazLev.* II. 335. — SZILÁGYI Ferenc, *Nagy Sámuel fordításai Gessnerből s egy radikális társadalombíró műből*. It. 1986. 4. sz. Horváth Józsefről: 517–518.

nem következik a „külső” pusztulása, s nem szól arról sem, hogy mi az mégis, ami megmarad. Nagy Sámuel is bizonyítás nélkül közli, hogy az „ilyen széles értelemben vett Lélek Természetéből nem következik az, hogy el romoljon”. Kazinczy joggal kérdezhetette, hogy miért nem, ha van „része”; avagy azt jelenti ez is – mint Leibniznél –, hogy a lélek testi mivoltából is megmarad valami? De mi és milyen funkcióval? Mi mennyire őrzi meg a gondolkodást s a Kazinczy számára oly fontos egyéni, érzelmi értékeket? Erre Nagy Sámuel sem felel. A levélváltás végül is arról győzhette meg, hogy van, működik bennünk egy titokzatos lélek (amit különben maga sem tagadott); feltevését a lélek anyagi „természetéről” nem cáfolták meggyőzően, inkább saját kérdéseihez utalták vissza. A lélek mi-benlétének fejtegetésében Horváth József a megismerés kanti tanítására hívta fel figyelmét. Ez talán elgondolkodtatta, s ha már ekkor olvasásába fog, biztonságosan kijelölődhetek volna számára a vizsgálódás, a megismerés lehetséges határai. Kazinczyt azonban ekkor más kérdések foglalkoztatták intenzívebben, s még ez évben elfogták, ideje sem volt Kant tanulmányozásához.

„Nem ismerem Istent és lelkeket, de szeretem és ezt függésben lenni érzem ő tőle” – írta 1803-ban. A lélekről folytatott vizsgálódásai csak arról győzték meg, hogy a lélek, mint bennünk élő „valóság”, gondolkodó erő, „tűz”, van, működik, de „természetét” nem tudták leírni, halhatatlanságát nem tudták bizonyítani. Maga a lélek anyagi származásának nézete felé hajlott, s lehetséges, hogy a lélek függését Istentől az anyag „raffinírozásának” alapvető princípiumában látta, de a teljes értelmű halhatatlanság a materiális elv alapján is megoldatlan, s nagy egyéni problémája maradt. Feltevései és a nyitott kérdések aránylag egyértelmű állásponthoz vezették: „De a lelket nem hittem többé halhatatlannak”, írta; e meggyőződésbe belefoglalva (mert meg nem cáfolva) a személyes értékek pusztulásának nyugtalanító tételét. S látni fogjuk, hogy később, amikor majd éppen Kant eszméi alapján revideálnia kell nézetét, fenntartásai akkor is megmaradnak az örök élet hitével szemben. A lélek körüli vizsgálódása különben az elvek, elméletek világában kevesebb megrázkódtatással járt, mint ama másik nagy problémája, amelyben az Isten és az emberi világ közvetlen viszonyát mérlegelte, s az isteni törvény rendjét fürkészve, azt az emberi világ zavaival szembesítette.

Predestináció, gondviselés; rend az emberi világban

Kazinczy a *Pályám emlékezetében* számol be ifjúkorának leghevesebb válságélményéről, amelybe a „savoyardi vikáriussal”, Hajnalkövy Jánossal folytatott beszélgetései juttatták. A *Pályám emlékezetének* az a változata, amelyet végül kiadásra szánt, főként az élmény intenzitását örökítette meg: „... szaladtam szobámba, magamra záram az ajtót, s térdre bukva könyörögtem, hogy a kegyelem tőlem el ne vétessék”.⁵⁷ A vitáról csak általában ír itt: Hajnalkövy Kálvintól és egyéb „haszontalan filozófiából” átvett cikkelyeit kérdőjelezte meg. A mű egyik, *Az Én Életem* c. fogalmazványában azonban pontosabban számol be a beszélgetésről. „Előmben téve Calvinnak Institutióját, 's inconsequentiaikat

⁵⁷ *Pályám emlékezete* id. kiad.: 41.

talált a' munkában, melyekre felelni nem tudtam, 's ezeket inconsequentiáknak lelte Prof. Szent-Györgyi is, kinek elbeszéllem mi történt. De hiszen én Calvint embernek tartottam, 's tévedése engem meg nem zavart; nyugalomban tértem vissza a' kastély rondelájába a' kapu mellett. Egészen másként tértem akkor vissza, midőn Hajnalkövy az általam vastagocskán hitt és a' Fatalisták példájával is védelmezni akart Elrendelést támadá-meg. Akkor magamra zárám az ajtót, térdre rogytam, 's úgy könyörögtem segédért.”⁵⁸ Kazinczy többször megírta, hogy otthon öntudatos kálvinista nevelést kapott; Hajnalkövy pedig épp e hit alaptételét támadta meg. E tan az abszolút isteni szuverenitás tételén alapul: Isten tökéletes, mindenható, korlátozhatatlan és befolyásolhatatlan; mindent tetszése szerint tesz. Akarata egyaránt érvényes a természeti és az emberi világra; érvényes az emberiség történetének egészére; s érvényes az egyes ember üdvösségére, kiválasztására: „Mert nem egyforma feltétellel teremtettek mindenek, hanem egyeseknek örök életet, másoknak örök kárhozatot rendel el Isten kezdetől fogva.”⁵⁹ Isten akarátát a kiválasztásban sem jótett, sem erény nem befolyásolja. Adva van ugyan a természet és a társadalom folyamatára érvényes általános kegyelem, s az egyes ember üdve számára adatott különös kegyelem, amely azonban csak abban segít, hogy az eleve elrendelés szerinti isteni döntést elismerve és felismerve az ember alázattal és szorgalommal irányítsa sorsát. S minthogy a jótett és erény Istent és döntését semmiképpen nem befolyásolja, az emberi tevékenység terepe az evilág lesz, ahol a tőle nyert társadalmi, anyagi, tehetségbeli javakat és lehetőségeket szabadon használhatja. Kazinczy, mint írta, „vastagocskán” hitt e Kálvin szerint is „szörnyű végezésben”; ezt értve világosodnak meg magatartásának, meggyőződésének fontos alapelvei.

Kazinczy pályája kezdetétől szilárdan hitt nagyra hivatottságában, kiválasztottságában; csorbíthatatlan öntudata nyilván e hittétel biztatásán nyugodott.⁶⁰ Tehetségében, energiáiban láthatta azt a „jelet”, amelyet a predestináció szerint Isten a választottaknak megad;⁶¹ s kétségtelen, hogy Kazinczy fáradhatatlan, sokoldalú tevékenységgel felel meg elhivatottságának. Később, már a körülötte felcsapó viták idején is e tan alapján hivatkozik arra, hogy csak a kiválasztottak (s persze köztük ő maga is) képesek meglátni az igazságot. Egy, Révaival folytatott polémiában büszkén védi általa nézetei jogosságát. Az igazság, mint írja, „csak kevésnek jut mátkául; és sokszor – bizony többször mint gondol-

⁵⁸ *Az én életem.* Barátimnak, Literaturánk' barátjainak 's legközelebb gyermekeimnek. Kazinczytól. MTA Történi. 4° 32. sz. K. 612. E kéziratcsomó elején található a *Pályám emlékezetének* egy másik változata is, amelyben Kazinczy igen részletesen ír gyermek- és ifjúkoráról, de ebben csak az apja haláláig tartó időszakról számol be; címe: *Kazinczy Ferenc Élete egyedül maradékai számokra.* Széphalom, Májusban, 1814.

⁵⁹ Kálvin János *Az eleve elrendelésről* (De predestinatione) Fordította SZABÓ Piroska. Bp. 1986. 19.

⁶⁰ Kazinczy elhivatottságának öntudatát főként a saját munkásságáról szóló büszke híradások mutatják leveleiben: *KazLev.* II. 79., 249., 296., 298., 301–302., 320., 348. stb. – A kiválasztottságra alapozott öntudatról: KULIN Ferenc, *Kazinczy ízléséről* in *Közelítések a reformkorhoz.* Bp. 1986. 39.

⁶¹ Kálvin szerint Isten a kiválasztottaknak „nemcsak felajánlja az üdvösséget, hanem jelét adja úgy is, hogy hatásának bizonyossága homályos vagy kétséges ne legyen”. I. m. 27. Munkájának másik helyén

nánk — nem az akarás hibája, hogy nem az ő részén állunk. Bizonyos értelemben igen igaz az én hitem sorsosainak rettenetes dogmájok, a' Praedestinációról való tudomány. Az leveri ezt akarátja ellen is: azt, midőn keresve keresi is, futja." S nyilván ennek alapján fűzi hozzá, hogy tiszteli azt, aki „meg lévén győzve ennek vagy amannak igazsága felől, egész tűzzel terjeszti 's gyarapítja a' jót".⁶² A predestináció elfogadásából érthetőbbé válik az is, hogy az Orpheus *Bé-vezetése*ben nézeteit elhatárolta a deizmustól. Ha ugyanis „vastagocskán" hitt a predestinációban, el kellett fogadnia a természeti és az emberi világot átfogó szuverén isteni akarat létét; ez a világot eleve elrendelésével kormányzó elv pedig mind sorsszerűségével, mind a kegyelemtan révén élesen különbözik a deizmus tanításától, a csupán teremtfői hatalommal felruházott Isten képzetétől. S látni fogjuk, hogy válságának megoldását keresve sem tud lemondani a világ, az emberi világ rendjét jótékonyan igazgató isteni gondoskodás feltételezéséről.

Kazinczy *Az Én Életemben* sem írta le, hogy Hajnalkövy milyen kérdésekkel rendítette meg predestinációs hitét. Talán azt kérdezte, hogy ha Isten jó és tökéletes, miért tűri a rosszat. Vagy látva, miért nem változtatta meg azt? S miért kell bűnhődni a rosszért, ha az is az ő akaratából való? S miként lehetséges, hogy Isten az érdemre való tekintet nélkül választ ki üdvösségre vagy kárhozatra embereket?⁶³ Az bizonyos, hogy Kazinczynek évekig tartó kételyei voltak, s kivehető az is, hogy kérdéseit a rossz problémájához, valamint saját kiválasztottságának hitéhez kapcsolta. E válságban (sorsából is érthetően) főként élményei vezérlik; hitből és érzésből formálódó meggyőződéséhez inkább utólagosan keres és talál érveket az irodalomban és a filozófiában. Az 1803-as összefoglaló levelében felsorolva hitének tételeit és a kételyeket, írja: „Ekkor ragadt meg az isteni gondviselés 's a' hóhérszínig vitt... Itt vontam szoros számadásra magamat religiobeli állatásaimért." Sorsának fordulatát kivehetően figyelmeztetésnek is tartotta, s erős támasza volt elhivatottságának hite: „Érzettem, hogy *eszköz* vagyok az *isteni* kézben; érzettem, hogy az isteni végezés engem a' maga mi előttünk ismeretlen céljainak elérésére *választott*." Ám valószínű, feltette, feltehetette azt a kérdést is, hogy vajon miért kell a rossz a jó cél eléréséhez. S hogy vajon az ő sorsában, az ő útján miért szükségszerű ez így? Hiszen ő, mint e levélben is írja, nem tartotta „ragadománynak megkérdezni az *észt* — ezt az Isten által mellénk rendelt hűséges vezetőt"; vizsgálódásaiban, kételyeiben így végül is a gondolkodás isteni adományának és lelkiismeretének szavát követte, s tette, írta a jót. Miként ragadhatta sorsa mégis a „hóhérszínig"? Kazinczy e kérdésre felelni tudott. Ha ugyanis *eszköz*nek érezte magát egy kijelölt, még ismeretlen magasabb célra, minden, mi vele történt, e célhoz tartozónak tűnt fel számára. Így a rossz nem egysze-

Ágoston tanait fejtegetve viszont azt mondja, hogy „mivel nem tudjuk, hogy ki tartozik az elválasztottak közé és ki nem, olyan érzülettel kell lennünk, hogy mindenkinek üdvösségét kívánjuk". (100.) E tanítás elsősorban az emberi magatartásra vonatkozik, de a kiválasztottnak adott „jelről" írottakat nem cáfolja.

⁶² *KazLev.* IV. 86–87.

⁶³ Kálvin maga is felteszi e kérdéseket, de a rossz létezését ő részben az ember vele született romlottságával s a kárhozatra, üdvösségre szánás problémájával együtt végső soron teológiai érveléssel magyarázza: azért van így, mert Isten kifürkészhetetlen akaratával így rendelte. KÁLVIN i. m. 72., 78., 88., 89. — KÓNYA István, *Kálvinizmus és társadalomelmélet*. Bp. 1979. 269–270.

rűen a kifürkészhetetlen isteni akarat megvalósulása, hanem jele, útmutatója az egészében nagyra rendeltetett sorsnak. Isten tehát nem akarhatja a rosszat végérvényesen, legalábbis vele, a kiválasztottal nem. S ha Kazinczy csupán személyes élményi alapon vizsgálódik, hite talán megmarad a predestináció keretében. Ám ő nemcsak az egyéni kiválasztottság szempontjából keres választ, hanem az emberi világ rendjének egészében is érteni akarja a rossz jóra fordíthatóságának problémáját; a kiválasztott sors tanulságából kiindulva keres azon túlmutató magyarázatot.

„Lelkem vigasztalást lelt abban a képzelésben, sőt édességet, hogy *magamat közelebb érzem az isteni kézben*; s az a tántoríthatatlan hit támogatott, hogy (mint Lessing mondja egy Comediájában) az Isteni Gondviselés a' jó embernek pártjára kél és szenvedéséért neki megadja a bért, még pedig néha előre” — írta fogsága töprengéseit tovább idézve 1803-ban, levelében. A „jó embernek” adott kiegyenlítés még értelmezhető a predestináció szerint, a kiválasztottnak adott kegyelem értelmében; de a „bér”, mint az ember által kiérdemelt jutalom már arra a nézetre mutat, hogy Isten mégsem befolyásolhatóan, az ember képes kivívni tetteivel jóindulatát. A „néha előre” kapott jótéteményről írottak még arra a nézetre engednek következtetni, hogy az isteni hatalomtól Kazinczy szerint idegen a rossz létezése; jósága nem tűrheti, s törvényszerűen kiegyenlíti azt. S különösen „lehetetlen, hogy a rossz, mely e' szép tettekből erede, tartós legyen” — mondja „Barnhelmi Minna” a Kazinczy által emlegetett és fordított „Comediában”.⁶⁴ Kazinczy hite itt szakad el a predestináció „rettenetes dogmájától”, s lép át a mindig jóra hajló isteni gondviselés derűsebben rendezett világába. Ez a hit nem azonosítható a kálvinizmus kegyelemtanába foglalt gondviselés-felfogással sem, hiszen az csak megvilágíthatja, érvényre juttathatja, ami elrendeltetett, a kiegyenlítés, az erénynek adatott „bér” lehetősége nélkül. Amely „bér” nemcsak a kiválasztottnak járó kegyelem Kazinczy szerint, hanem mindenkor, mindenkre érvényes, általános törvény: „Oh valóban nem a' nyomorult' vigasztalása az a' hit, hogy a Gondviselés igazságos és abban a mértékben nyújtja a jutalmat és pótolékot, a' melyben bennünket sujtolt” — írja általánosabb érvényességben fogalmazva, szintén 1803-ban, egy másik levelében.⁶⁵ E gondviselési hit magában foglalja az emberi világ rendjének eszméjét is, amely Kazinczy nézeteinek világában egyik alapvetel lehetett.

„Ha az embereknek dolgait vizsgálom, / Azt a jó, bölcs igaz Istent nem találom, / Kit a természetnek világába leltem” — írta a társadalmi lét, a filozófia, az emberi világ konfliktusait mélyen átélő Csokonai *A lélek halhatatlanságában*. Kazinczyban helyzeténél, alkatánál fogva már ifjúkorában élt egy rendezett emberi világ ideálja, amelyet többféle nézet erősített. Először a predestináció, amely szerint, mint hitte, az isteni mindenhatóság eleve és jól rendezte el az univerzum és az emberek világának törvényeit. Hitének megrendülése után a különféle világmagyarázatokban keresett a rendet igazoló érveket. Mendelssohn platonista alapon azt bizonygatta, hogy miként a természetben a vihar, a föld-

⁶⁴ *Barnhelmi Minna vagy A' katona-szerencse*. Vígjáték öt felvonásban Lessingtől. Fordította KAZINCZY Ferenc. Budán, 1834. 109. A fordításon, mint alább kitérünk rá, épp a fogsága utáni korszakban dolgozott.

⁶⁵ *KazLev.* III. 134.

rengés, az árvíz, a járvány az egész tökéletesedését szolgálja, hasonlóképpen „az erkölcsös világba is, a társaságos embernek történeteibe és rendeltetésébe minden el-tűnő rossz állandó jobbúlásra szolgál”, s a szenvedés az emberi boldogsághoz elkerülhetlenül szükséges.⁶⁶ A platóni tökéletesedés azonban, mint más oldalról láttuk, céljában megfoghatatlannak, bizonyíthatatlannak, s valószínű, hogy túlságosan is elvontnak tűnt Kazinczy számára. Talált materiálisabb érveket is Hollmannál. Itt azt olvasta, hogy a társadalmat, miként a természetet, az élőlényeket, a cirkuláció működteti, s amit „a’ Természet a’ Teremtések körül Fizikai erő által tsinál, azt tsinálja morális erő által a’ Statusban”. Eszköze, végrehajtója az ember, aki számtalan dolgot tesz, alkot (anyagot, eszközöket, műveket); fontos eszköz a pénz, amely a „szüntelen fermentatiót” tartja fenn.⁶⁷ A cirkuláció és az erjedés azonban nyilván nem adott elegendő magyarázatot a Kazinczy számára legfontosabb emberi világ problémáira, s később a személyes sors átélt zavaraira. S amikor a börtönévekben eljutott a predestinációtól az emberi világot jóindulatúan igazgató gondviselés hitéig, a rendezettség eszméje új támaszt nyert, amelyet összegezõ levelében a kereszténység vigasztaló ígéjével is megerősített: „A’ többek között meggyőztem arról magamat, hogy a’ morális világban szint oly böles és változhatatlan rend vagyon, mint a’ physikaiban, mely egy azzal, a’mit az emberi nem Idvezítője mond, hogy a’ ti mennyei atyátoknak akarátja nélkül egy hajszál sem eshetik le fejetekről.” Voltaképpen a predestináció mindenhatóságáhitének új változata ez: még benne van az isteni hatalom mindenütt jelenvalóságának hite, de a fizikai és a morális világ tökéletes rendjének eszményében mintha már ott lenne a jó és rossz egyensúlyának ideálja is. A Mindenható által fenntartott kiegyensúlyozott „változhatatlan rend” gondolata pedig élesen ellentétes a deizmus csupán teremtetõi hatalomról szóló tanításával. Az emberi világ rendjéről, a gondviselésről vallott hite azonban nem jelenti azt, hogy működése, a saját sorsát is magába foglaló rendszere nem szorul további magyarázatra. Problémáit, kérdéseit világítja meg egy, ez időben jelentősnek vallott olvasmánya.

A Pukynak címzett levélben írja, hogy megpróbáltatásaiban „sokat tett” Plutarchos és Seneca tanítása. Plutarchos „az erkölcsi – szuggesztív erő példáit” ismertette meg vele;⁶⁸ Seneca pedig a gondviselés hitében erősítette meg, s problémáira Kazinczyhoz közelálló feleletet adott. Leveléből úgy tűnik, mintha a börtönben is olvasta volna. Szintén 1803-ból való az a levele, amelyben egy akkori és egy régebbi súlyos betegség megpróbáltatásairól számol be Kisnek. Itt írja le, hogy az olvasási tilalom ellenére „Senecát loptam ágyamba, s olvasni kezdettem a’ Gondviselés Apológiáját”.⁶⁹ (A levélből ismét nem vehető ki határozottan, hogy az ekkori vagy a régebbi élményére emlékezik.) De bármikor olvasta először, az bizonyos, hogy a mű tanulságai 1803-ban, életének és válságainak egyik nyugvópontján válnak igazán fontossá számára. Seneca az emberi világ rendjében, az egyéni és a társadalmi életben az isteni eredetű okság láncolatát látja, amelyben minden

⁶⁶ MENDELSSOHN, i. m. 244–245.

⁶⁷ HOLLMANN, i. m. 14.

⁶⁸ SZAUDER József, *Bevezetés in Kazinczy Ferenc Válogatott Művei*. id. kiad.: II.

⁶⁹ *KazLev.* III. 134. – Toldy is úgy tudta, hogy a börtönben olvasta Senecát. TOLDY, i. m. 154.

elfogadható, minthogy semmi nem történik véletlenül: „Causa pendet ex causa, privata ac publica longus ordo rerum trahit: ideo fortiter omne patiendum est quia non, ut putamus, incidunt cuncta, sed veniunt.”⁷⁰ Seneca e rendben magyarázza az emberi világban történő rossz problémáját. Nem minden rossz, ami annak látszik, írja; a baj ugyanis próbatétel elé állítja s megedzi az embert; nevelőeszköz ez, s mint ilyen, egyik legnagyobb isteni jótetemény. A csapás érdem, s Kazinczy saját sorsának felemelő igazságaként, kiválasztottsága igazolásaként olvashatta, hogy azt próbálják, azt edzik az istenek, akit szeretnek: „Hos itaque deus quos probat, quos amet, indurat recognoscit exercet.” S még fontosabb lehetett számára, ahogyan e tétel alapján általános magyarázatot is nyert a rosszra. Seneca is felteszi Kazinczy sorsának kérdését: miért tűri Isten, hogy a jó szenvedjen? („Quare tamen bonis viris aliquid mali deus fieri?”) — s válasza megnyugtatóan kategorikus: valójában nem tűri („Ille vero non patitur”), hanem a rosszal indítja a jóra, a megpróbáltatással a bátorságra, okosságra. A rossz tehát voltaképpen nem létezik, legfőljbbe van, amit hibásan annak vélünk: „Non sunt mala, nisi male sustinenti.” S noha minden okszerű, az embernek mégis joga, lehetősége van, hogy válasszon, rosszat vagy jót; választhatja a futást, választhatja a halált is, ha küzdeni nem akar: „Ante omnia cavi ne quis vos teneret invitos; patet exitus: si purgare non vultis, licet fugere.”⁷¹ Kazinczyt nem zavarta az okszerűség és a szabad választás ellentmondása, lelkesen elfogadta Seneca tanítását. Amelyben sorsának igazolása, a rossz létezésének cáfolata mellett a gondviselés működésére is talált új magyarázatot. A mű szerint ugyanis az isteni hatalom nem szuverén „jótetszése” szerint viszi végbe munkáját, mint azt a predestináció tanította, hanem az okszerűség és a szabadság isteni adománya szerint az ember közreműködésével, morális erőinek mozgósítása által. Kazinczy saját sorsának próbatételére, helytállására talált felemelő igazolást, s további küzdelmeihez biztatást: valóban mélyen érinthették Seneca tanai.

Kazinczy gondviseléshitének mély meggyőződését irodalmi munkái is őrzik, a fogsága utáni évektől kezdve pályája végéig. 1801-ben Kis Jánosnak írja, hogy lelkesen dolgozik fordításain; köztük van a *Minna von Barnhelm*,⁷² a válságára felelő, hozzá oly közelálló Lessing-darab. Ennek tanulságát („az isteni gondviselés pártjára kél a’ jó embernek, és szenvedéseiert néki mindig megadja a’ bért”) többször, Lessingre hivatkozva, vagy a maga nézeteként ismétli leveleiben, néha szó szerint.⁷³ A darabban valóban elrendeződik minden: a jószívű Tellheim ügyei tisztázódnak, az okos, a próbatételekben állhatatos Minna segítségével megteremtődik közös boldogságuk is. E tanulság lényegében szemben áll az Orpheusban közreadott Gessner-fordításával. A *Szemira és Szemün* története — két szerelmes küszködése, majd pusztulása a viharos árban — ugyanis az Istentől elrendelt tragédia alázatos elfogadásának tételét hirdeti: „Kárhoztathatja-e a’ Halandó az Ő útait? Az a’ ki a lélekzetet fújta belénk, az küldi a’ Halált az Igazhoz és Gonoszhoz.”⁷⁴ Később

⁷⁰ *De providentia*. L. Annaei Senecae Dialogorum libri duodecim. I. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit: L. D. REYNOLDS, Oxford, 1977. 13.

⁷¹ Az idézetek helye a Seneca-mű idézett kiadásában: 10., 15., 15., 12., 16.

⁷² *KazLev.* II. 445.

⁷³ *KazLev.* III. 35–36., 134., 518.

⁷⁴ *Orpheus* I. 288.

személyes hevületű versekben formálja meg gondviselés-hitének tételeit. „Adj örömet s adj bajt mellé nagy Jupiter!”, „Ah boldogtalan, a’ kit az egyike véve sajátúl! / Az boldog, kit mind ketteje védve szeret!” – írta a *Könyörgés* c. epigrammájában. „Ha kerülöd a’ bajt, összetapos, / Küzdj vele férfiasan... Elszégyenli magát, s megbukik a’ nagy előtt” – foglalja össze Seneca tanítását a *Férfilelek* c. versében is.⁷⁵

Kazinczy az öröm mellé valóban megkapja a baj próbatételeit. A gondviselés, mint többször leírta, megszabadította a haláltól, a börtönének szenvedéseitől, ám a bajoknak nincsen vége. Be akarják hajtani rajta fogságának költségeit (újabb fekete pont családi bűnlajstromában); legyengült szervezetét betegségek támadják meg; házasságát a gondviselés ajándékának tudja, de ez nem mentesíti az önálló élet megteremtésének anyagi gondjaitól. Kazinczy hite azonban mindezek közepette is megingathatatlan: „A Gondviselés én bennem igen szépen megdicsőítette magát. Bevét, berepít a’ veszélybe, csak hogy az az öröme lehessen, hogy ismét megszabadított, és hogy váratlan jótételei által megmutassa azt, hogy javamra célzott csapásaiban.”⁷⁶ S megpróbáltatik aztán egy mindenél súlyosabb csapással: 1806-ban meghal első, szeretett kislánya. „Elrejtezem, elfordúlok, öszve tépem képemet, hogy könnyeim elrejtsem ’s a’ fájdalom sokszor ordításra fakad” – írja első feljajdulásában. Kazinczy most sem vádolja a gondviselést, de főhajtása nem az elvekkel és érvekkel erősített biztonságos hité, hanem a csapás fájdalmas elfogadása. A veszteséget veszteségnek kell tartania, s bár Szentgyörgyi Józsefnek azt írja, hogy főként az orvosi hanyagságot hibáztatja, nem tudja azt gondolni, hogy mindez a gondviselés „tudta” nélkül történt. Tőle kapta ajándékként a szeretett lényt, s most nem tisztelheti másként, mint nagy adományának elvételéhez méltó mérhetetlen bánattal: „Nem, Édesem, nem vétkes béketlenség az, a’ mi én belőlem sír. Érzem veszteségem becstét. Háládatlan a’ Gondviselés eránt, a’ ki illy adomány elvesztét mély kesergés nélkül keseregheti.”⁷⁷ Vigaszt most nem az elvek, nem a filozófia körében talál. Közel egy év múlva Kis János is elveszti leányát. „Felszakadoztak sebeim” – írja neki, s a közös bánatban emlegeti az irodalom vigasztaló, megtartó példáját, most Lessing másik művét: „Oh Náthánt, Náthánt ilyenkor, ott a’ hol azt beszéli, hogy az ő hét gyermeke mint lett oda egy pillanatban, hogy kínjai közt mint fetrengett, és az a’ kit elménk meg nem foghat, de szívünk szerethet, mint ada néki pótolékot Rechában.”⁷⁸ A „pótolék” azonban nem fedi el a tragédiát. S ha Kazinczyt a személyes értékek pusztulása miatt nem nyugtatta meg a megmaradás materiális avagy szellemi-szubsztanciális elvű magyarázata, nem lehet számára olyan érv, amely egy szeretett lény halálát igazolhatná. Gondviselés-hitét megtartva Kazinczy nem mondja, nem mondhatja, hogy minden jól van, amint van:

⁷⁵ A *Könyörgés* c. epigrammáját 1810-ben több más verssel együtt sokaknak megküldi, és nagyon büszke rá. Nagy Gábornak azt írja, hogy ezt és az *Erdő* címűt „forró szívvel” írta; Kis Jánosnak pedig azt, hogy „Wesselényim, Bárócym, Iphigeniem, Erdőm, a’ *Könyörgésem* olly darabok, a’ mellyekbe szerelmes vagyok”. *KazLev.* VII. 357. A versszövegeket itt és a továbbiakban a levelekben közölt változat szerint idézzük.

⁷⁶ *KazLev.* III. 273.; I. még: III. 133., 135., 218., 419. stb.

⁷⁷ *KazLev.* IV. 273., 275.; I. még: IV. 290.

⁷⁸ *KazLev.* V. 45. Az említett részlet a *Bölcs Náthán* IV. felvonásának 7. jelenetében található.

„*Et quod vides perisse, perditum puta!* Be bölcs mondás! Hát még azok a' több hasonló bölcsességű mondások: *Megvan, és így bizonyosan jól van.*”⁷⁹ A felsőbb elrendelést, írja, elismeri, elismerheti a filozófia, a vallás, de az egyén nem érti: „Az igazi philosophia azaz a' legszentebb vallás azt tanítja, hogy annak meg *kellett* lenni. Miért *kellett* meg lenni, azt meg nem fogjuk.”⁸⁰ Életének e megrendítő élményében különös élességgel vetődik fel számára a kérdés, hogy mégis miféle rend a gondviselés rendje. Miként hihet benne, ha céljai, eszközei ennyire rejtettek és fájdalmasak? Felfoghat-e belőle valamit a gondviselés tárgya és eszköze, az ember? S miként tarthatja meg hitét, ha megpróbáltatása emberfölköti? Kazinczy rászorul újabb érvekre.

1807-ben írja Kis Jánosnak, hogy megvette és lelkesen olvassa Herder műveit, köztük vannak a *Religion und Theologie* kötetei; 1809-ben Rumynak írva sorolja Herdert az öt vallásos megindultsággal (religiöse Rührung) eltöltő szerzők (Lessing és Seneca) mellé.⁸¹ S minthogy az említett két szerző, mint láttuk, a gondviselés hitében volt támasza, arra gondolhatunk, hogy a *Religion und Theologie* kötetéből Kazinczyt mélyen érinthette a gondviselésről szóló 31. és 32. levél. Herder itt azt fejtegeti, hogy a teremtmények világában, a változásokban ellentétes, de egymást feltételező törvények uralkodnak, amelyek összműködésükben egy felsőbb jó megtestesülései; az egyes pusztulása előmozdítja, érvényre juttatja a magasabb rendet, s valójában semmi nem veszhet el. S ha ez így van a természetben, így kell lennie az emberi világban is: „Tag und Nacht, Zonen und Jahreszeiten, Lebensalter und gegenseitige Aufreibung der Geschöpfe: alles dienet Einem Großen und guten Gezetzt. Tod bringt Leben; einzelner Untergang befördert eine höhere Ordnung; und nichts geht eigentlich in der physischen Natur unter. Sollte es in den moralischen, der Wahrer Natur, dem Vorrathshausen aller Triebfedern, und Kräfte anders seyn?”⁸² Így kell lenni, mert ha nem lenne a gondviselés kiegyenlítő törvénye általános, csak káoszt látnánk, s egyáltalán nem foghatnánk fel a világot és az emberi létet: „Wenn nichts in der Welt ohne Gedanken und Absicht ist; sollte es die Welt der Welt, das menschliche Leben, und die Triebfeder aller Sichtbarkeit der Gang des menschlichen Herzens, seyn können? seyn dürfen?” A rossz létezik, de ahogyan a természetben az ellentétes változások kiegészítik egymást, azonképpen az emberi világban is van egy csodálatos és titkos „visszafizetés”, amely jóban, rosszban, az általános és a személyes létben egyaránt érvényesül: „...die sonderbare geheime Wiedervergeltung, die ich in Gutem und Bösem, für den knechtlichen und kindlichen Sinn, so allgemein und bei manchem einzelnen Menschen sehr auszeichnend bemerkt habe”. A rossz tehát itt nem

⁷⁹ *KazLev.* IV. 323.

⁸⁰ *KazLev.* IV. 45.

⁸¹ Kisnek: *KazLev.* V. 212., Rumynak: *KazLev.* V. 483.: „Nathan von Lessing und De providentia des Seneca sind Bücher, die ich nie ohne einer religiösen Rührung aus den Händen legen kann. Ich fiel in Blättern auf die zwei Confirmations-Catechisationen, die Herder hielt.” – 1824-ben, mint Guzmicsnak írja, Lajos fia véletlenül rálelt e kötetekre, s Kazinczy lelkesen olvassa ekkor is: *KazLev.* XIX. 55.

⁸² *Johann Gottfried von Herders Briefe, das Studium der Theologie betreffend.* Nach der zweiten verbesserten Ausgabe. 1785. Hgb. durch Johann Georg MÜLLER. Johann Gottfried Herders Sämmtliche Werke zur Religion und Theologie. Neunter Theil. Tübingen. 1808. 404.

a jótettért járó „bérbén” egyenlítődik ki, s nem erkölcsi próbatételként értelmeztetik, hanem mint az egyetemes világrend törvénye, megnyilvánulása. Érvényesülése, írja Herder, olykor lassú, olykor nehezen ismerhető fel; a politikai megrázkódtatásokkal terhes jelenben különösen nehéz meglátni rendjét. De – kérdezi – vajon nem vakságunk akadályoz-e meg abban, hogy felismerjük törvényeit, a bukás világrendbe illő törvényét is? „...und ist's nicht unsere Blindheit allein, wenn wir in moralischen Dingen nicht eben die Gesetze der Bewegung, des Drucks, des Falles, als in der physischen Schöpfung wahrnehmen?” Vakságunk Herder szerint emberi lehetőségeinkből származik; mi ugyanis a valóságos történekekből, a következtetések nyomán okosodunk, amely csak a láthatót hitelesítheti, miközben az ember létének, kiteljesedésének törvényeit nem ismerhetjük meg: „Wir wissen nicht, was wir gewesen sind; wir haben keine physischen Data vor uns, was wir sein werden.” Kazinczy a változások okain, a lélek természetén tündődve maga is eljutott a végső kérdések megválaszolatlanságáig, de mint az Orpheusban közölt cikkéből kitűnt, reménykedett egy majdani, teljesebb megismerés lehetőségében. Herdernél viszont arra talált érveket, hogy ismereteink korlátozottsága az ember gondolkodásának meghatározottságaiból fakad: a látható, a „külső” világhoz kötődő okoskodásról és a „belső” törvények megközelíthetetlenségéről szóló tanításban voltaképpen most ismét kantiánus (vagy arra utaló) nézetekkel találkozott. Herder azonban nem a megismerés általános törvényszerűségeit akarja megvilágítani, hanem a Kazinczyhoz most közelebb álló kérdést, azt, hogy mit tehet a gondviselés titkait kutató ember. Herder tanítása vigasztaló. Szerinte az ember nem hagyatott magára e problémában: működik bennünk egy titkos, szent erő (zarte Heiligthum), amelyben Isten szava szól hozzánk; hívhatjuk démonnak, géniusznak, lelkiismeretnek, érzésnek, értelemnek: őt kell követnünk, s általa felismerhetjük a gondviselés szándékait. Kazinczy tehát erőt, érveket merített Herder írásából arra, hogy a gondviselés rendje *rend*, amelynek a csapás, a pusztulás is része, mégpedig a jó és rossz működésének kiegyenlítő arányosságában.

Arra a kérdésre azonban, hogy miért szükséges a rossz a jó megvalósulására, hogy miért történik úgy, ahogy történik, Kazinczy Herdernél sem kapott választ. Csak annyi biztatást, hogy a gondviselés kifürkészhetetlenségét tudva, a lelkében működő szent érzéshez folyamodhat támaszért, ennek segítségével megtalálható, hogy a számunkra való gondviselés végül is miként érvényesül. Hiszen, mint Herder írja, Isten gyermekei vagyunk, s rajtunk áll, hogy miként: „Gott ist uns, wie wir wollen, daß er uns sey, Richter oder Vater, Tyrann oder Fremd und Bruder.”⁸³ Az embert tehát kételyeiben is vezérli a lelké-

⁸³ Az idézetek, hivatkozások helye: HERDER, id. kiad.: 389–390., 392., 393., 396., 394–395., 405., 391. – Hasonló nézeteket foglal össze Herder a *Religion und Theologie* másik hittételeket összegező írásában arról, hogy Isten szeretete, jósága tartja fenn a világot és minden teremtményeit; hogy őv bennünket, és jóra fordítja ballépéseinket. Kazinczy a Rumynak írott levélben bizonyítanul jelöli a Herder-művet (l. 81. jegyzet), lehetséges, hogy utalása e helyre vonatkozott. Herder azonban a két levélben fejtette ki részletesen nézeteit, s a 31. levélben valóban „katekizáló” (kérdés–felelet) formában bontja ki eszméit, s két pontban. Minthogy bizonyos, hogy Kazinczy az összes kötetet forgatta, aligha indokolatlan, ha a levelek részletesebben kifejtett tanulságaira hivatkozunk. A másik Herder-kötet a *Religion und Theologie* 12. könyve; címe: *Cristliche Schriften*. A hittételeket összefoglaló fejezet címe: *Von Glauben an einen Gott, den Schöpfer und All-Erhalter (παντοκράτωρ) der Menschen Vater*; az említett két pont a 11. és 12. 234–235.

ben működő hang: „Villogj te nekünk, mennyei Jó-Tanács, / S vezérlelj az éjnek kétes homályi közt” – írja Kazinczy 1821-ben, *Tusakodás* c. versében,⁸⁴ amely a reményvesztés és a remény váltakozásában, fájdalmas buktatóinak élményében foglalja össze Herder tanait is. 1823-ban büszkén küldi Guzmicsnak és Mailáthnak *A hit szava* c. ódáját,⁸⁵ amely, mint írja, hitének szent érzéseit foglalja össze; a megpróbáltatásokban, a jó és a rossz kiszámíthatatlan váltakozása során is megőrzött bizalmát. „Az éj sötétét tiszta nap, a’ fagyos / Telet tavasz ’s nyár váltja-fel... S újra sötét jön-elő, ’s fagy újra” – írja Herder szellemében az ellentétes tartalmú váltakozás törvényéről; s hogy mindez az istenek dolga, „nekem / Örvideni illik, túrni, reményleni”, mert „Szakadjon ég föld egybe... ti védtek”. A bizalomra Kazinczynak egyaránt nagy szüksége volt versének alkotása és Herder olvasása idején. Kazinczy az 1807 körüli időszakban a haza sorsának válságában keresi a gondviselés rendjét, ennek problémáiban teheti próbára a Herder érveivel is erősített hitét.

A napóleoni háborúk megítélésében Kazinczynak nehéz dilemmája volt. Mint írta, nem mindenben értette Napóleon tetteit, politikáját,⁸⁶ de rajongott érte, elismerte rendkívüli tehetségét, emberi nagyságát: „olgy nagy ember, a’ kinél nagyobb én a’ históriákban nem ismerek”.⁸⁷ Alapvetően lojális politikai beállítottsága,⁸⁸ a haza sorsán érzett aggodalma viszont lehetetlenné tette, hogy a vereségeknek örvendezzen, s hogy a győzelmesen előrevonuló francia csapatokban ne ellenséget lásson. Megerősödött gondviselés-hite szerint azonban a világban rend van, a történelmi, politikai változások bonyolult mozgásában a halandó nem, de az isteni gondviselés jól tudja, ki, mi mire való. Kezében Napóleon is eszköz, ha nem is értjük, miként és miért: „Isten ő vele nagy változások elkövetésére él. – Akár jó ember ő, akár Flagellum Dei – a jelen való kérdésre mind egyy.”⁸⁹ Akárhogy is van tehát, politikai töprengéseit félreolva bízhat a gondviselésben. Hiszen, ha a jó érvényesül Napóleon által, el kell fogadnunk; ha „Isten ostora”, akkor lehet büntetés, figyelmeztetés, lehet próbatétel Seneca tanítása értelmében; lehet egy, majdan a „visszafejtésben” kiegyenlített állomás a jó megvalósulásának útján; s végül is Isten gyermekei vagyunk, rajtunk áll, miként fogadjuk, miként valósítjuk meg döntéseit, vélhette Herder tanai szerint. A rossz semmiképpen nem érvényesülhet eleve elrendelt örök törvényként, inkább csak eszköze egy elérendő, magasabb célnak; a mindenható, az emberi értékekre figyelő gondviselés kezében megvan a jóra fordíthatóság felemelő hatalma. Kazinczy ebben bízva fogalmazza meg most hitének elszakadását a predestináció zord törvényétől: „Én gonddal olvasom az újságokat, de hideg vérrel, és csak azért hogy lássam, miképen fejlődik ki a’ Providentia’ munkája, mellynek egyyk fél is a’ másik is, a’ nélkül, hogy azt

⁸⁴ A vers címét Szemere adta: *KazLev.* XVII. 409.

⁸⁵ *KazLev.* XVIII. 435–436., 444.

⁸⁶ *KazLev.* IV. 435., 440.

⁸⁷ *KazLev.* IV. 434., 440.

⁸⁸ *KazLev.* IV. 18., 291., V. 417. stb.

⁸⁹ *KazLev.* IV. 434.

tudná, csak *végb -viv je*. Bizony, barátom, szent Igazság van az Idvez t nek azon szavaiban, hogy a' ti *mennyei atyátok akarátja nélkül egy hajszál sem eshetik-le fejeitekr l*. Ezt  gy tanítja a' v ll s; a' *Phylosophia* pedig  gy teszi-ki: az *intellectuális világban szint gy vagy n morális rend, mint a' külső világban physikai*. Ez nagy textus a' gondolkodásra. Nem vak fatalismust 's praedestin ti t tan t ez; hanem olytat, a' mi a' józan ész tribun lja előtt is megáll."⁹⁰ A Szentírás-idézet az élet legapróbb mozzanatait is átfogó isteni hatalomról m g kapcsolható a predestin ci hoz, de eddigi olvasmányai, levelei, alkotásai alapján jól látjuk, hogy miként gondolta végig a „nagy textust”: a „providentia munkájába” vetett bizalma most már annak a „külső” és az „intellectuális világban” érvényesülő rendnek hit n alapul, amelyben a predestin ci val ellentétes „b r”, az emberi helytállással megteremtett jó, a „visszafizet sben” érvényesülő kiegyenlítés teremti meg a „józan ész tribun lja” előtt is igazolt felsőbb rendet.

Kazinczy meggyőző tételeket olvasott a gondviselés működéséről, ember számára valóságáról, jóságáról. Mégis  gy tűnik, hogy gondvisel shit nek biztonsága elsősorban nem az érveken nyugszik. Hiszen a személyes pusztulás gondolatát, megrázó élményét  t l  Kazinczy jól tudja, hogy az alapk rd s kre nincsen válasz. Hitének a tudatn l  r s bb, egyéni fedezetei vannak. Talált a gondvisel shitben mély, érzelmi vigaszt: „ des  rt csepegtet seb nkbe, 's fenn tart, hogy bánatunkban el ne s llyedj nk”.⁹¹ S talál benne mást is. Mert noha a „b r”, az erkölcsi próba, a „visszafizetés” tana azt nem magy razza meg, hogy mi rt szükséges a rossz, a tragédia, de kiegyenl t st hirdet, megval sul  rendezettség, ar nyoss got. S Kazinczyt legintenz vebben ennek széps ge, po tikuss ga nyugtatja meg, hiszen am gy sem tal lt benne olyan bizonyoss got, amely ki llta volna a t zpr b t: „Der Glaube an die Vorsehung ist ein *beglückender*, ist ein *schöner*, ist ein *poetischer* Glaube; ich frage nicht, und ich will gar nicht fragen, ob er die Feuerprobe aushält. Er war, er ist, und wird ewig mein Glaube seyn” —  rja Rumynak.⁹² Kazinczyra mélyen jellemz , amit a lélektan az esztétikus ember tulajdons g ir l mond.⁹³ Gondvisel shit ben bizony that  vil goss ggal mutatkozik meg, hogy megv laszolatlan filoz fia i k rd s kben esztétikus emberk nt els sorban rendezetts get keres, harm ni t, amelyet v gs  soron nem a tapasztalat vagy az elvi bizonyosság ad meg, hanem a szép kiegyenlítő, magasztos érzete. Lehetséges, hogy ennek jegyében talált megnyugvást végül személyes családi tragédiájára is: az  g szet törvényszerűségében megform ltnak, kiegyenl t ts g ben arányosnak tartva foghatta fel a parányi személyes l t törékenységét. Kazinczy erről már nem sz l többé, azt azonban öntudattal hangsúlyozza, hogy az „aestheticus ember” méltóságához, nemes kötelezettségéhez tartozik, hogy csak a tiszta tettekből származó szép re függessze szemeit, s távol tartson magától minden „apró tekinteteket”, amelyek e rendet, harmóniát megzavarhatják. Büszkén hirdette magáról, hogy képes e felsőbbrendű szép

⁹⁰ *KazLev.* VI. 242.

⁹¹ *KazLev.* V. 45.

⁹² *KazLev.* VI. 483.

⁹³ G. W. ALLPORT, *A személyiség alakulása*. Fordította: DAYKA Balázs, HABERMANN M. Gusztáv, KISS Ida, LÁSZLÓ János. Bp. 1980. 322., 523–538.

jegyében szemlélni és cselekedni: „Olly kevésbe kerül tisztán tenni mindent, és olly szép a' tiszta tettek jutalma, hogy én meg nem foghatom, miként lehet gyenge az aestheticus ember holmi apró tekinteteket *ennek a' nem aprónak gyönyörűséggel* fel nem áldozni.”⁹⁴ E szép arányosság érzete emeli túl az események buktatóin, megválaszolatlan kételeyein; meghatározza világszemléletét és erkölcsi elveit, s mint később írja, a „valóbb szép” felfogásának készsége öntudatának is támasza megpróbáltatásaiban: „Szemeim kiismerik a' valóbb szépet, 's szégyellek kicsinynek látszani a' magam szemeiben.”⁹⁵ Megtartani az elvet azonban nem került „olly kevésbe”; Kazinczy életének több pontján, vitáiban sokszor nem tudta az „aprót” az egész nagyságának feláldozni, ám ez nem tartozik most vizsgálódásunkhoz. Fontosabb számunkra az az álláspontja, amelyet a szép tudatformájának egy sajátos korabeli változataként kialakított.

A szép felértékelődése e korszakban a kanti, s nálunk főként a schilleri eszmények jegyében észlelhető. Az ember természeti, érzéki és szellemi beállítottságának végleteiben az esztétikai célszerűség jelentette azt a közvetítő erőt, amely megteremthet egy magasabbrendű emberi állapotot: „A szépség vezeti az érzéki embert a formához és a gondolkodáshoz; a szépség vezeti vissza az embert az anyaghoz és adja vissza az érzéki világnak” — írja Schiller.⁹⁶ E tan legmélyebb értője, hirdetője nálunk majd pályája végén Berzsenyi lesz, aki, mint Schiller, az emberi kiteljesedés lehetőségét keresi e tudatformában; számára az esztétikum magába foglalja az etika szféráját, létmeghatározó posztulátumait. Az esztétikai beállítottság Kazinczynál is hordozza a magasabbrendű erkölcsi magatartás követelményeit; a szépnek a hithez kapcsolása azonban mást is mutat. Schillernél és Berzsenyinnél, mint Csetri Lajos írja, valóban megvan az az interpretációs lehetőség, hogy „az esztétikus emberség állapota a legmagasabbrendű emberi állapot, az emberi létformák tetőpontja”.⁹⁷ Kazinczy azonban a hithez (a gondviselés hitéhez) kapcsolja a szépet, problémáit áthidaló közvetítőként; a szép itt nem önmagában, önértékében, hanem mint a széppel integrált hit, mint „szép hit” kerül a tudatformák felső régióiba. Kazinczy a „szép hit” emberre ható, embert formáló szerepét vizsgálva sem ekkor, sem a későbbi esztendőkből nem zárja ki sem a hit, sem a vallás (a „szép” katolikus vallás esztétikummal és hittel együttesen alakító) szerepét. Azt mondhatjuk, hogy Berzsenyi a következő kor követelményeit, eszményeit fogalmazva keresi a személyiség teljesebb (érzéki és szellemi magába foglaló) illuzórikus megvalósulását a szépben; Kazinczy még az átmeneti korra jellemzőbb különféle tendenciákat, értékmegőrző, értékkapcsoló problémákat átélve keres a szép kiegyenlítő szerepével a hitet is megtartó új, magasrendű tudatformát. Vallási nézetei, problémái sokoldalúan mutatják az egyeztető szándék lehetőségeit, ellentmondásait; számunkra azonban most a gondviselés hitében összegeződő nézetei voltak fontosak. Amely hitet megválaszolatlan kérdéseivel együtt elfogadott, s amelyhez élete végéig ragaszkodott.

⁹⁴ *KazLev.* VII. 544.

⁹⁵ *KazLev.* XI. 143.

⁹⁶ SCHILLER, *Levelek az ember esztétikai neveléséről.* 1794. 18. levéi. Fordította: SZEMERE Samu in *Schiller Válogatott esztétikai írásai* Bp. 1960. 228.

⁹⁷ CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek.* Berzsenyi-tanulmányok. Bp. 1986. 361.

Évekig tartó méltánytalan családi pereskedésekben, megalázó anyagi gondokban is hisz a gondviselés jótékony hatalmában. „Ha a' Gondviselésben nem hinnék, a' mi nekem favi ideám és egyetlen istápom, kétségbe esnék” – írta 1823-ban, ragaszkodva vigasztaló, „szép” oltalmához: „De ez a szép hit engem minden bajaim közt támogat, vigasztal, emel.”⁹⁸ Érzelmi erejű, az esztétikummal integrált hit ez; elvi igazolása – miként világnézetének más problémáiban – a megismerés, az emberi tudás határaiba ütközött. Esztétikus emberként talált elegendő alapot megőrzéséhez, a „teljes való” azonban elérhetetlen maradt számára. Pedig Kazinczyban, s különösen az ifjú Kazinczyban elevenen él megközelítésének vágya; megjárva a kételyek nehéz útjait, átélve vágya teljesülhetetlenségét, végül is a megismerés kérdéseire sikerült választ találnia.

Megismerés

„Az én ideám azon dolgokról, melyek *supra me* vannak ez: A' sokoldalú statuája az Igazságnak a' Rotunda közepén, centrumában áll, mi pedig a' peristyl peripheriájában tolongunk elébb tovább. Minden punctum itt más meg más képet ad. Csak az a' kérdés, hogy a' sokoldalú kép mely punctumból tekintetik legillőbben” – írta egy levelében.⁹⁹ A más-más „punctumok” nyilván azokat a különféle teológiai, filozófiai vizsgálódásokat idézik fel, amelyeknek elégtelenségét maga is megismerte már, s amelyeknek relativitásáról Rousseau-nál és Voltaire-nél olvasott hatásos véleményeket. Az ifjú Kazinczy azonban még nem tudott lemondani a különféle elméletek megismeréséről: „legtökéletesebb világosságot kap az, a' ki a' régi nemzetekig tér vissza a' történelem fonálán, 's tapogatja, egyik vagy másik értelem *hol, mikor és kiknél* vette eredetét?” – írta az Orpheusban.¹⁰⁰ Vizsgálódásai nem vitték ugyan a teljes relativitáshoz, de igazolták Voltaire szkepszisét, azt, hogy a különböző korok filozófiájának ismerete nem vezet el a „világossághoz”. A kételyek, a megoldatlan és nyitott problémák számbavételében kérdés maradt tehát, hogy vajon melyik az az álláspont, ahonnan „legillőbben” (legpontosabb megközelítéssel) tekinthet vizsgálódásainak tárgyai felé. Szentgyörgyi István az önálló keresés buktatókkal teli útjára indította el a legnagyobb válságával küszködő fiatal Kazinczyt: „Kérdéseidre nem felelek, leld fel, amit keressz, s fel fogod, ha tiszta elmével fogod” – olvassuk a nevezetes tanítást a *Pályám emlékezetében*.¹⁰¹ Az egyéni igazságkeresés, a személyes meggyőződés fontos „punctumát” erősítette meg a korán és „religióval” olvasott Rousseau. Ő is arról írt, hogy a zavarba, kételyekbe vezető filozófiák helyett „folyamodjunk a belső világossághoz, ő kevésbé fog tévútra vezetni, mint a bölcselő”, s ha tévedünk, sajátunk az is, s kevésbé rombol, mint az idegen hazugságok.¹⁰² Kazinczy átélve

⁹⁸ *KazLev.* XVIII. 323.

⁹⁹ *KazLev.* IX. 270.

¹⁰⁰ *Orpheus* I. 197.

¹⁰¹ *Pályám emlékezete.* id. kiad.: 42.

¹⁰² ROUSSEAU, i. m. 236–237.

predestinációs hitének első válságát, megismerkedve a világmagyarázatok és a lélekről szóló tanok elégtelenségével, önérzetének fegyverzetében 1790-ben meglehetősen szélsőséges álláspontot fogalmaz meg. Az Orpheusban is Szentgyörgyi említett tanítására hivatkozik, de kissé hivatkozón vonja le a tanulságot: „lehet, hogy másnak más a *felfedezettlen Igazság*, de én rám nézve AZ, a' minek én képelem”.¹⁰³ A nyilatkozat túlhajtottan öntudatos, a személyesség itt szinte az igazság kritériumává válik. Kazinczy voltaképpen önmagához is következtelen itt, hiszen, mint láttuk, minden problémájában az általános érvényesség igényével, törvényszerűségeinek keresésével vizsgálódott. Ez a beállítottság is alapja lehetett annak, hogy később sem lesz Fichte híve. 1809-ben Rumynak azt írja, hogy Fichtét és az új iskola esztétikusait homályosnak, szószátyárnak tartja, bár gyakran nem érti, ám ezért nem kárhoztatja tanaikat, s hasonlóképp nyilatkozik később is.¹⁰⁴ Jellemzőbb Kazinczy gondolkozására a személyesség egy másfajta változata. Láttuk, hogy válságaiban miként talált támpontot saját sorsában (olykor figyelmeztetést, olykor új meggyőződésre indítékot, olykor általános érvényű példázatot). Világnézeti útkeresését gyakran s igen erősen befolyásolták élményei, tapasztalatai; érveket inkább utólagosan keresett, vegyesen elméletből és irodalomból; s még jellemzőbb, hogy igazságait élete eseményeivel, tapasztalataival szembesítve próbálja igazolni. Erős kötődése a tényekhez gondolkodásának pragmatizmusában, sőt annak öntudatos vállalásában is tetten érhető. Kazinczy 1809-ben egy (meg nem nevezett) könyvet küld vissza Sipos Pálnak; azt írja róla, hogy szépnek találta, de kevésbé hiheti: „előkapott a bennem megrögzött istentelenség, melly, mint szent. Tamás csak azt hiszi, mit tapogathat”, s nyomtatékul még egy anekdotát is elmond a makacsul hitetlen cigányról.¹⁰⁵ A tréfás levélre komoly válasz érkezik. Sipos ugyan egy prédikáció bírálatából indul ki, az oktatás azonban Kazinczy-nak szól.

Sipos érvelése az isteni és a természeti ok szétválasztásán nyugszik. A természeti okokat a tapasztalással közelítjük meg, de amit így megismerünk, írja, az csupán jelenség (Erscheinung); az okosság azonban mindenkor „feltézi, hogy egy szabad fő Akaratnak kell lenni”. Ez Sipos szerint az isteni akarat, amely „egyedül való teljes oka mindennek”; a „szabad okság” világa, s „utai általában megfoghatatlanok mindenkor”.¹⁰⁶ Sipos fejtegetése, terminológiája Kant tanait közvetíti. Ismereteink Kant szerint a tapasztalással kezdődnek, azon érzetekkel, amelyeket a tárgyak érzékeinkre gyakorolt hatása kelt. Amit így felfogunk, csupán jelenség (Erscheinung), azt, hogy a dolog magánvalóságában mi, soha nem tudjuk megérteni. A jelenségek világában feltétlen oksági kapcsolat van;

¹⁰³ Orpheus I. 196.

¹⁰⁴ KazLev. VI. 486., VIII. 250., IX. 352. – SZAUDER József írt arról, hogy a fichtei idealizmust Kazinczy és levelezői későbbben is erősen vitatják. *A romantika útján* in *A romantika útján*. Bp. 1961. 202–203.

¹⁰⁵ KazLev. VII. 77–78. Kazinczy 1806-tól levelez az akkor Sárospatakon tanító Sipos Pállal, de levelezésük csak 1809-től válik intenzívvé. Kazinczy nekrológja Siposról: KazLev. IV. 597–598. MAKKAJ Ernő, *Sipos Pál és Kazinczy Ferenc*. Erdélyi Múzeum. 1944. 33–51.

¹⁰⁶ KazLev. VII. 259–261.

a magánvaló dolgok világában csak szabad okság lehetséges.¹⁰⁷ Sipos kantianus fejtegetése (levele további részében) Kazinczy világnézeti útkeresésének legmélyebb problémáihoz kapcsolódik. Legrészletesebben ugyanis azt bizonyítja, hogy az isteni, szabad ok, mint-hogy „egészen más Sphaerába esik, egybe köttetésbe nincs a' természeti okokkal”, csupán megnyilatkozik bennük. Nem hihetjük tehát, hogy a szabad, isteni akarat „a természet rendjébe által folya”, hiszen „úgy Fátumot tsinálunk az Isten végezéséből”. A felsőbb, szabad okot Sipos egyértelműen azonosította az isteni akarattal, s ez egybehangzott Kazinczy istenhítével. Létét valóban soha nem tagadta, de a teremtés, teremthetés titkai-ban kereste működésének bizonyítékait. Sipos érvelésében azt látta, hogy az isteni szabad ok nem úgy kapcsolódik a természethez, mint okszerű törvényekkel működő és okszerű-ségében felfogható rendszer, hanem mint annak minden részében megnyilvánuló lényeg, amelyet külső jeleiben tapasztalunk, de okosságunk tudja, hogy valójában fel nem fog-hatjuk. Nélküle, mint Sipos írja, semmi sem történhetik meg; rendje mindenütt jelenvaló, mindenben élő gondviselő rend, nem a fátum vagy a predestináció törvényei szerint, hanem mint a természetben és bennünk élő megnyilvánulás. „Maradjunk annál, a' mit egy felől a' tapasztalás mutat, más felől az okosság feltészen. A' Tapasztalás egy felől azt mutatja, hogy mindennek a' természet uttyán fejlődtek ki; más felől az okosság fel-tészi: hogy egy szabad fő Akaratnak kell lenni, melj nélkül semmi sem történik meg. Ne sántikáljunk kétféleképpen, mint ha az Isteni gondviselésnek nyomait néha látnók, néha pedig nem látnók: az ő utai átaljában megfoghatatlanok mindenkor. Ha megfogható-vá akarjuk tenni, véghetetlen messze esünk ő tölle. Végyük észre tehát, hogy közelebb van ő mi hozzánk, — hogy benne élünk és benne mozgunk.”¹⁰⁸

A gondviselés rendjét kutató válságaiban Kazinczy bizonyítékokat keresett működésé-nek rendjéről, de okait, törvényeinek lényegét nem tudta magyarázni. Talált erkölcsi tar-talmú igazolást Senecánál; a jó és rossz kiegyenlítő szabályát, a titokzatosan működő „visszafizetés” elméletét Herdernél, de mindez főként a gondviselés arányos, szép rendjé-nek eszményét erősítette meg számára, s hozzásegítette, hogy a széppel integrált hit tudat-formájában találjon megnyugvást. Sipos kantianus tanításában egyfelől elméleti bizonyí-tást talált arról, hogy a gondviselés eddig arányosságában, szépségében elfogadott rendje a felsőbb okok megnyilvánulásaként magyarázható, s miként válságai után vélte, az nem a sorsszerűség, az eleve elrendelés szerint működik. S kapott másfelől új elméleti érveket arról, hogy lényege az ember számára megközelíthetetlen, s hogy megismerhetetlenségé-nek, s általában a megismerésnek van egyetemes érvrendszere, általános törvényszerűsége. A tudás, tudhatás pontos határait jelölte ki számára Sipos tanítása, úgy, hogy megerősít-tette Kazinczyban azt, amihez eddig kiküzdött hittel ragaszkodott. S mindezek mellett Sipos feltesz és megválaszol útmutatóul egy, Kazinczy számára fontos kérdést. Látjuk a természeti és a szabad okok törvényét, de „mi szükség mind ezekre? Avagy elég ok e tudni valamit tsak azért, hogy tudva légyen mi tölünk? Valami tzélnak kell tehát ebben lenni, a' mint vagyon is: tudni illik hogy ezekben az Isten akarattját tudjuk meg; még

¹⁰⁷ KANT, *A tiszta ész kritikája*. Fordította és magyarázta: ALEXANDER Bernát és BÁNÓCZI József. Bp. 1913. Hasonmás kiadás: Bp. 1981. 28–38., 180–181., 347–350.

¹⁰⁸ *KazLev.* VII. 260–261.

pedig a' végre tudjuk meg, hogy tselekedettel teljesítsük".¹⁰⁹ Az isteni akarathoz, gondviseléshez, annak felsőbb rendelkezéseihez formált magatartás-ideál mélyen egybehangzott Kazinczy nagy célokra rendelt elhivatástudatával s ehhez alakított erkölcsi célkitűzéseivel. Érthető, hogy lelkesen fogadta az irányt mutató tanítást: „a meggyőződésnek legfényesebb világa meggyőzött engemet a' felől, hogy nem az az ész, a' mit a vulgus néz észnek, hanem valami fentebb valóságú ész”.¹¹⁰

Ez a levélváltás már hathatós ösztönzője lett Kant olvasásához. Kazinczy már találkozott kantianus érvekkel: 1794-ben Horváth József a lélek, 1807-ben Herder a gondviselés megismerhetőségéről, azaz megismerhetetlenségéről közvetítettek számára Kant alapján érveket, de Kazinczyt ezekben az esztendőkből más problémák kötötték le. 1808-ban még azt írja, hogy nem ismeri Kant munkáit;¹¹¹ idézett levélváltása Sipossal 1809–1810-re esett; 1811-ben pedig már vers őrizi az „új filozófia” hatását. Levelek, dokumentumok nem tájékoztatnak arról, hogy Kant mely műveit olvasta; írásai, vallomásai azt mutatják, hogy ismerte és magáévá hasonította legfontosabb tanait. 1807-ben különben mélyen érintette őt a kantianus tanok egy másik nagy közvetítője is. Akkori problémáinak megoldatlanságát átélve írja: „Schiller van lelkem előtt: az *Igazság* nem az élet' osztályrésze: ennek birtoka a kedves *áltatás*.”¹¹² Valószínű, hogy ekkor még nem volt tudatában annak, hogy a jelenség és lényeg megkülönböztetésében már itt kantianus tanítást helyesel. Schiller és Kant nézeteinek kapcsolatát később tudatosította: erről tanúskodik már a *Gróf Török Lajoshoz* címzett episztolája és erről szóló levelei.

A verset, mint Döbrenteinek és Sárközynek írta, 1801-ben kezdte „Ipamhoz, a' ki nekem a' maga Theosophiai Cosmogoniáját kezdé magyarázni, de a' melly nekem nem fér fejembe”,¹¹³ de csak 1811-ben dolgozta ki. Az első rész saját igazságkereső útjának összefoglalása; a második rész, mint írja, Schiller: *Das verschleierte Bild zu Sais* c. versének fordítása,¹¹⁴ amely arról szól, hogy egy ifjú, ki hozzá hasonlóan látni akarta a „valót”, miként közelítette meg annak elleplezett képmását, s miként rogyott össze holtan, amikor vakmerően fel akarta lebbenteni róla a fátylat. Az episztola egésze a „való” (Kazinczy itteni jegyzete szerint való = igazság) megismerhetetlenségéről szól; számunkra különösen az első, nagyon személyes része tanulságos. Jól ismeri maga is a megismerés olthatatlan vágyát: „Lángoltam látni, megkapni a' Valót”; s jól ismeri e küzdelem gyötrelmeit, a magárahagyatottságot: „Kérdeztem a' Természetet – siket volt; / Kérdeztem Bölcsenket – ők csevegtek, / 'S bizonytalanbbá tettek, mint valék. / Barátim vállat vontak 's hallgatának.” Felidézi megnyugvásainak, illetve újra támadó kételyeinek hullámvásárlását. is: „De ő futotta a' Vakmerőt, 's az éj' / Lidérczei közt eltűne – nem haraggal, / De mint ki később ismét vissza térend.” Világészeti problémáit követve láttuk az itt felidézett

¹⁰⁹ KazLev. VII. 261.

¹¹⁰ KazLev. VII. 322.

¹¹¹ KazLev. VI. 21.

¹¹² KazLev. V. 46.

¹¹³ KazLev. IX. 255., 188.

¹¹⁴ KazLev. IX. 188., 263.

út egyes állomásait, kételyeit és nyugvópontjait. Így repült el ifjúságának „arany kora”, írja, s már őszülő fejjel jutott a végső állomáshoz:

Többé nem űztem a' Futót, 's magamba
Vonúlva azt kérdém a' mit tudhatok
És a' mit tudnom használ. 'S ő jutalmúl
Megtért, 's így szólla: Láss! a' mit kerestél,
Nyúlj bé kebledbe 's felleled.

Kazinczy a befejező sorokhoz a Döbrentének küldött levélben magyarázatot fűz: „A' 36 és 37 verset csak az fogja érteni, a' ki a legújabb Philosophiával is ismeretes. A 37dik vers nem lessz hosszabb 8 syllabánál, hogy a' kinek orra van, megszagolhassa, hogy valami el van harapva, 's megért.”¹¹⁵ E záradék kiemelése és értelmezése arról tanúskodik, hogy Kazinczy immár valóban elsajátította Kant tanait. Az episztola már nem csupán a megismerés vágyának, megközelítésének költői megjelenítését adja, hanem a „tudnom használ” mélyebb értelmét is. Sipos felvilágosító levelében azonosította a felsőbb, szabad okot az isteni akarattal, s így jelezte felismerésének célját: hogy tudva róla, azt „tselekedtetl teljesítsük”. Kazinczy versének megformálása idején olvashatta már Kantnál, hogy Isten létét sem az ontológia, sem a célszerűségelv (tehát a fiziko-teológia) sem képes bizonyítani.¹¹⁶ Az emberben azonban, Kant szerint, él a legfőbb jó, az erény és a boldogság együttes elérésének vágya; s minthogy a természeti léthez köttetett ember ezt képtelen megvalósítani, fel kell tennie egy olyan legfőbb lény létét, aki a természet és erkölcs ura, s akiben a kívánt összhangot szemlélheti. Isten létéről tehát nem kell és nem is szabad lemondani, megközelítése leginkább az ember erkölcsi világában lehetséges.¹¹⁷ „Nyúlj bé kebledbe, 's felleled” — jelöli ki Kazinczy megvalósulásának tartományát, s a „tudnom használ” elvben morális célzatát. Láttuk, hogy Kazinczy egyéni meggyőződésből, olvasmányai alapján korábban is vallotta, hogy az ember elsősorban belső világosságához, meggyőződéséhez, lelkiismeretéhez forduljon irányításért, s átélte ennek bizonytalanságait, individuális szélsőségeit, titokzatosságát. Kant tanítása e belső irányulásnak adott magasabbrendű elvi alapot és hitet az erkölcsi világban megvalósítható kiteljesedésre. „Lelkemből van kiszakasztva” — írta a Török-episztoláról.¹¹⁸

Második eszmecseréje Sipossal és Tóth Ferenc pápai teológussal 1813-ban a vizsgálódásunk körén most kívül eső vallásról, illetve a valláshoz viszonyított különböző meggyőződésekről, világnézeti rendszerekről, erkölcsi problémákról folyt. Kazinczy ekkoriban már a magáévá sajátított eszmék biztonságával nyilatkozik Kantról és értetlen támadóiról,

¹¹⁵ *KazLev.* IX. 188.

¹¹⁶ KANT, *A tiszta ész kritikája*. id. kiad.: 382–404.

¹¹⁷ KANT, *A gyakorlati ész kritikája*. Fordította és magyarázta: dr. MOLNÁR Jenő. Bp. 1922: 129–146.

¹¹⁸ *KazLev.* IX. 331.

kinevetőiről (Ertsei Dánielről, Lácza Szabó Józsefről, Rozgonyi Józsefről, Kövy Sándor professzorról).¹¹⁹ Kazinczy, elfogadva a megismerésről szóló kanti tanítást, Sipossal teljes egyetértésben választja most szét a tudás és a hit tartományát: „A fentebb való nem okosság osztályrésze – írja – ezen tárgyakat a kritika *Philosophia* kitörlé a’ tudományok sorából, ’s a’ szíves lelkiesméret sejdítéseire, nem – tudására hagyá.”¹²⁰ Az új filozófia a „sejdítésen” túl igazolta a hit szükségességét, s egyszersmind bizonyíthatatlanságát is. S mint-hogy a hit nem szorul igazolásra, a teremtés, teremthetés kérdései, amelyek az ifjú Kazinczyt foglalkoztatták, nem tartoznak többé a gondolkodás körébe; a semmiből való teremtés vagy a teremtő nélküli anyagi teremthetés egyaránt paradoxon a kriticismus számára.¹²¹ A szabad okság világába tartozó gondviselés „szép”, „favori” ideálját viszont, mint láttuk, új nyomatékka vállalhatta, ezért érthető, hogy *A hit szava* és a *Tusakodás* c. vallomások verseit csak későn, nézetei teljes letisztulása után írta meg. S e nézetek alapján fordul szembe ismét a deizmussal. A deizmus, írja Kazinczy, „eszés hit, de úgy, hogy praeponderál az ész”,¹²² ami lehetetlen, hiszen új meggyőződése alapján hit és ész összekapcsolását, összekapcsolhatóságát elfogadhatatlannak kell tartania. A deizmus tehát következetlen, s mint ilyen, sem nem hit, sem nem filozófia. Az ifjú Kazinczy előbb a predesztináció, majd a gondviselés „szép hitének” alapján tagadta a világ menetében közömbös deista istenképzetet; most a tan lényegének ellentmondása révén utasíthatja el elméleti érvekkel is.

Az új filozófia azonban revideálásra is kényszeríti. Hiszen, ha a végső dolgok, a szabad okok kívül esnek a magyarázhatóság körén, s ha „az ellenkezést a hit tárgyaira ki nem terjeszthetjük”,¹²³ akkor tagadni sem lehet azokat. „Vegyük fel a’ fő Momentumokat Gottheit – Freiheit – Unsterblichkeit. Mi van itt disputálni való? Hiszen ezek nem Dogmák, hanem szabadon ki, tett Ideálok” – írja Sipos.¹²⁴ S ha Kazinczy elfogadta a tanítást arról, hogy bár a felsőbb hatalom létét igazolni nem, de hinni lehet, sőt szükséges is; ha ezen az alapon megerősödhetett a gondviselésbe vetett hite, el kell fogadnia azt is, hogy a korábban bizonyíthatatlannak tartott halhatatlanság, mint „szabad ideál” szintén lehetséges. Kazinczy levonja a következtetést, de e tétel elfogadásában mindvégig megőrizte ifjúkorának szkepszisét. 1814-ben egy prédikáció tanításával egyetértve írja, hogy

¹¹⁹ *KazLev.* XI. 80., 279. Rozgonyi könyve: *Dubia de initiis Transcendentalis Idealismi Kantiani*... 1792-ben jelent meg Pesten; Ertsei Dániel *Philosophia* c. művét 1813-ban, Debrecenben adták ki; ez utóbbiról Kölcsény is megvetően ír Kazinczynak: *KazLev.* XI. 196. – Kant támadóiról: SZAUDER József, *A romantika útján*. id. kiad.: 203–204. – Rozgonyiról: GERECZE Péter, *Kazinczy Ferenc vallási és bölcselmi nézetei*. Pécs, 1881. 18–20.

¹²⁰ *KazLev.* XI. 203.

¹²¹ „Creatum est ex nihilo – Existencia sine Creatore – utrumque paradoxum est: et in hoc triumphat Criticismus juxta quem neque creatum est quidquam, neque quidquam existit” – írja Sipos. *KazLev.* XI. 158.

¹²² *KazLev.* XI. 114.

¹²³ *KazLev.* XI. 155.

¹²⁴ *KazLev.* XI. 124.

„Isten, Gondviselés, Halhatatlanság” a hit alaptételei.¹²⁵ 1815-ben, egy bécsi élményét leírva azonban érezhetőek kételyei. Új ismerőse itt azzal búcsúzott tőle, hogy „a’ más világban jobb világban akadunk egymásra. El akarám magamat nevetni, de megtartóztattam a’ nevetést. Sie glauben also nicht, dass wir uns da. wiedersehen werden? – Nicht unmöglich, mondtam, de én azt nem tudhatom; hogy a’ lélek el nem vész, mint semmi nem, a’ mi volt és van, azt tudom. Ich bin davon gewiss versichert, mondtá, ’s sok szerencsét kívántam neki hitéhez magamban.”¹²⁶ Az örök élet nem lehetetlen, írja, de amit tud, az a lélek megmaradásának elve. Ám ha tudja, akkor nem szabad ideál; azt azonban már nem jelzi, hogy Hollmann alapján a materialista megmaradás elvére vagy Leibniz kettős szubsztanciájának túlvilági létére gondol-e. Ha pedig a szellemi örök életet fogadta el, miért kételkedik mégis? Vigasztalóan ír később a halhatatlanság hitéről Gyulay Lottinak anyja halálakor,¹²⁷ majd egy vers és a hozzá fűzött magyarázat mutatja e hitének mélyén még élő fenntartásait. Kazinczy Prónay Sándornak küldi *Gróf Ráday Erzsébet* halálára írott epigrammáját. Első négy sorában az ittmaradók siratják a szeretett lényt; a befejező két sor a halott vigasza egy boldogabb találkozás reményéről: „Csendesen! hagyjátok kialudni gyötrelmimet; akkor /Jertek, csókjaimat szedni, sietve felém.” A levélben büszkén írja, hogy megtalálta a halhatatlanság nem teológiai hitéhez leginkább illő közlésmódot: „S a’ halhatatlanság’ vigasztaló ideája, nem teológiai dogmatizmussal, nem philosophiai feszegetésekkel, hanem egy szép asszony álmában előadva – melly szív az, a’ mi ennek becsét ne érezze.”¹²⁸ Az elfogadott halhatatlanság nézetei értelmében nem szorul érvekre; ám mint ha kevesebb is lenne, mint meggyőződés: az álom hitnél bizonytalanabb világból érkező jótékony, érzelmi vigasz.

Kant tanai azonban valóban kardinális problémákban adtak Kazinczy számára megnyugvást; érthető, hogy megismerve „istenli”,¹²⁹ s 1817–1818-ban önként kapcsolódil be egy, Kant nézeteit élesen támadó vitába Márton István *Erkölcsei Katekizmusának* védelmében. E vita főként a vallás és a filozófia, a vallásos erkölcs és a kanti erkölcsi elvek összefüggését, illetve problémáit boncolta. Erkölcs és vallás kapcsolata Kazinczy gondolkodásában külön vizsgálendő, de tény, hogy Kant tanai vallási és erkölcsi töprengéseinek is fontos irányt adtak. Végső lezárást azonban nem: vallási nézetei még az 1820-as évekber is új kérdések elé kerülnek, s változnak meg. Világnézeti válságaiban azonban Kant tanainak segítségével az 1810-es években valóban nyugvóponthoz jutott. A megismerés határainak tisztázása, a tudás és a hit elvi szétválasztása Kazinczy számára alapvető tanítás volt: meggyőződése Isten létéről megerősödött, anélkül, hogy a világrend, a teremtettség problémái megvilágosodtak volna; a gondviselés megszenvedett „szép hitét”, mint a világban meg nyilvánuló „szabad ideált” megtarthatta; csupán a lélek halhatatlanságának tételében

¹²⁵ *KazLev.* XII. 74.

¹²⁶ *KazLev.* XIII. 37.

¹²⁷ *KazLev.* XXI. 217.

¹²⁸ *KazLev.* XXI. 280.

¹²⁹ „Kántot istenlem” – írta 1818-ban Kis Jánosnak: *KazLev.* XV. 449.

őrizte meg korábbi szkepszisét. S ezen túl, megtalálta az alapvető erkölcsi magatartás kijelölését: egy felsőbb rendhez igazodó morális törekvés posztulátumáról szóló tanítást. Gondolkodói pályája sajátosan összetett: irányították eszmék, tanok, de igen erősen élményei, tapasztalatai is; hagyományos (hithez, hittételekhez ragaszkodó) és modern (materialista, kantianus) elvek ütköznek és egyeztetődnek benne az emberméltóságot, a szabad vizsgálódást, a tudatformák összetettségét megvalósító gondolkodás egyéni és korszerű változatában.

Márta Mezei

LES PROBLÈMES DE LA VISION DU MONDE DE KAZINCZY

Les problèmes philosophiques de Kazinczy peuvent être répartis en quatre grands groupes.

1. Il veut comprendre et expliquer l'existence de Dieu et surtout les questions du mouvement et de l'évolution, à partir des lois de l'ordre de la nature. Pourtant, ni dans l'ouvrage physico-théologique de Sander, ni dans celui de Rousseau, il ne trouve pas d'explication rassurante. Sa correspondance, ses écrits démontrent une orientation vers les théories matérialistes; il est persuadé de la vérité du matérialisme du changement de l'évolution et de la conservation de la matière. Il traduit l'ouvrage de Hollmann, physicien de Göttingen, qui de sa part, explique le principe de la conservation et celui de la genèse-évolution-anéantissement par des régularités matérielles, physiques, mais il en attribue la cause à une force incognoscible, donc Kazinczy une fois de plus, ne reçoit non plus de réponse finale.

2. Kazinczy avait des doutes par rapport l'essence de l'esprit et de son immortalité, il en a lu des visions sceptiques aussi bien dans Rousseau, que dans Voltaire, Sander ou Hollmann.

Le plus d'influence à ses pensées avaient les théories de l'origine et du fonctionnement matériel de l'esprit, mais il lui en restaient des doutes, puisqu'à son avis le principe de la conservation de la matière ne fournit pas une explication suffisante à la destruction des valeurs individuelles et personnelles. Il ne peut croire à l'immortalité de l'esprit.

3. Dans son autobiographie, il raconte, comment sa foi à la prédestination a été ébranlée par un prêtre savant. Surtout à l'existence et à l'irrévocabilité du mal avait-il des doutes, aux quelles il réfléchit le plus pendant sa détention et juste après sa libération. Les enseignements de son sort personnel, aussi bien que ses lectures l'orientent vers la foi de la providence toujours penchée vers le bien. Mais à la question de la nécessité du mal Kazinczy ne trouve pas d'explication, ainsi sa foi de providence – selon ses confessions – est avant tout une "belle" foi "poétique". La surestimation du beau, suivant Schiller et Kant, est une caractéristique de l'époque. Dans la philosophie de Kazinczy le beau n'est pas une valeur indépendante, mais intégré à la foi, se retrouve dans les régions supérieures des formes de conscience, comme belle foi.

4. Finalement il accepte la théorie kantienne de la cognition. Ses doutes sont dissipées par la séparation de l'essence et du phénomène, et par celle de la causalité libre et de la causalité absolue. Car la causalité libre – lui explique le théologien Pál Sipos – ne fonctionne pas comme un système concevable dans sa causalité, mais comme l'essence qui se manifeste partout, et qu'on approche par la foi et non par la connaissance. Il est enthousiaste à connaître la discipline morale de Kant l'idéal de la réalisation du bien suprême lui paraît possible avant tout dans l'univers moral de l'homme.

KÖLCSEY CSOKONAI-BÍRÁLATA ÉS DÖBRENTEI

1813 őszétől kezdve — Szemeréék közvetítésével — megindul a levelezés a két ifjú irodalmár között; Döbrentei, aki már szervezi a következő évben meginduló Erdélyi Múzeumát, munkatársat keres Kölcseyben, Kölcsey viszont — ha be nem vallott, sőt explicit módon tagadott céljai között e kapcsolatfelvételhez az is hozzá tartozhatott, hogy a leendő szerkesztővel teremtett barátságon keresztül közelebb jusson a vágyott nyilvánossághoz — a személyesen még nem ismert, csupán pesti barátai elbeszéléséből „ismerős” Döbrenteit elárasztja személyes és magas hőfokú barátságával és önvallomásaival. A kettőjük természete, világ- és művészetszemlélete közötti jól érzékelhető különbségek ugyan rövidesen lehűtik ezen érzelmek hőfokát, viszont a kor elméletileg legmagasabb színvonalú magyar irodalmi levelezéséhez vezetnek, amelyek eredményei megláthatók Döbrenteinek az Erdélyi Múzeumban megjelent tanulmányában éppúgy, mint az 1817-ben publikált jelentősebb Kölcsey-bírálatokban, különösen a Csokonairól és Berzsenyiről írottakban. Legközvetlenebb eredménye azonban az, hogy Döbrentei egyáltalán rábírja Kölcseyt a recenzeálásra. Amikor ugyanis a kolozsvári szerkesztő barátnak nem szűnnek meg a fenntartásai Kölcsey ifjúkori lírájának „homályosságával” kapcsolatban, s ezért drámaírára biztatja fiatal barátját, Kölcsey e fölkérést olyan érveléssel utasítja el, amelyből világossá válik, mennyire kritikus szemmel nézi a hazai színházi s általában az irodalmi viszonyokat. Ezért, miután Kazinczyt többször is hiába próbálta megnyerni a Csokonai életművéről írandó kritika elvállalására, 1814. február 25-i levelében Kölcseyt kéri föl e recenzió megírására.

Kölcsey nem készül el gyorsan az elvállalt munkával, mert az 1814-es év más, sürgősebb feladat teljesítésére köti le az energiáit, amelynek során ugyan sokat megtud saját kora magyar irodalmi életéről és vitáiról, valamint alapos nyelvészeti tanulmányokat végez, mélyebb poétikai tanulságokat azonban ebből a munkából aligha meríthet; nyelvújítási vitáiraturuknak, a *Felelet a Mondolatra* c., Szemerével közösen írott művüknek a megszületéséről van szó. 1815. március 6-án azonban már küldi első jelentős recenzióját az alábbi levélszöveg kíséretében: „Ime, lerovom esztendőös adósságomat; s küldön Csokonainak új manieru Recenzióját. Ebben a munkák recenseáltatásáról az Író individualitására vitetik vissza az Olvasó; a mit a Recensensek tenni nem szoktak, és nem is szokhattak...”¹

Döbrentei válasza rövidesen megérkezik, néhány szempontból vitázva Kölcseyvel, amelyre újabb vitalevél a válasz. Ezek alaposabb megvizsgálása kettőjük irodalomszemlé-

¹ Élet és Literatura. 1827. 113.

letének közös, illetve eltérő elemeire is rávilágíthat, de az az út, amelyre Kölcsey rálépett, a Kazinczy-példa és a Döbrentei-biztatás mellett saját lelkiállapotából is következik. Az előző évet, legalábbis a nyarát és őszét Kazinczyval és Szemerével töltötte, alkotó légkörben, a Feleleten dolgozva, s ahhoz képest a korábban már megszokott magány most nagyon ingerli. A kegyetlen kritizáláshoz tehát belső lelki állapota is szállít muníciót, mint ahogy 1815. május 30-i levelében Kállaynak írja: „Azt írod, hogy küldenék neked újabb munkáimból, s kezdjem el írói pályámat. Ha tudnád, mint vagyok én, nem írtad volna egyiket is. Elrontsolt szívvel s eltépett gondolatokkal, emellett ily ingereltetésben mint minden hozzám hasonlóknak ily körülményekben vagynak, lehet-e egyebet írnom recenzióknál?

Megérítek, hogy én még gonoszabb leszek, mint Beckers, és százszorta kegyetlenebb, mint Schiller, s kevesebbel gondoló, mint Kazinczy, vagy maga Klotz. Igenis; azon az úton vagyok éppen, melyen Klotz, s te azt könnyen megmagyarázhatod magadnak, ha gondolóra veszed, hogy én rousseau-i karakterrel bírok, de iskolai neveltetésem volt, s a kritikát legelőször is a gonoszlelkű Voltairetől tanultam, vagy kellett tanulnom.”² A továbbiakban pedig – talán némi öniróniával is – megfenyegeti azokat, akik az ő kritikái ellen antikritikákat mernének írni, hogy nem maradnak megválaszolatlanul.

S ezt be is váltotta: még Kazinczy nemtetszését is kiváltva fog az Élet és Literaturában megjelent írásai sorozatában válaszolgatni Berzsenyi „hagymázos” és hamar megbánt s rég visszavonni óhajtott Antirecenziójára. De kritizálásának önjellemzésére érdemesebb alaposabban odafigyelni, mert – bármennyire is saját ingereltetett lelkiállapotára fogja kritikái tónusát – rendkívül tudatosan látszik követni egy kritikai mintát, amely a német „hivatásos recensensek” Kisfaludy Sándort annyira ingerlő mintája volt. Lehet, hogy a magát Klotzhoz hasonlítás gesztusa mögött is bujkál némi önirónia, én legalábbis érzek mögötte valamennyi tetszelgő játékosságot is, de hogy kritikai módszerét kétszer is hangsúlyozottan a Klotzéhoz hasonlítja, az nem lehet véletlen. Ez a hallei professzor ugyanis hatalmas, de kissé iskolás klasszika-filológiai műveltségének birtokában, kritikai lapok szerkesztőjeként és egy kritikai irányzat vezéralakjaként a kor német irodalmának legjelentősebb értékei ellen vívott késhegyig menő irodalmi csatákat, s a filozófiai igényű, az angolos pszichológiai esztétika szellemét meghonosító irányzatokkal (Mendelssohnnal, Garve-val), valamint Lessinggel és a Sturm und Dranggal induló német idealizmussal szemben keresztes hadjáratokra vállalkozott, úgy, hogy az őt eleinte még nagyra becsülő és a Fragmente-i későbbi köteteiben is vele kapcsolatban csak enyhe és óvatos fenntartásokat hangoztató Herder ellen is olyan kritikai hadjáratot szervezett, amely még a megértő hermeneutika, a jóindulatú és javító szándékú kritika bajnokából, Herderből is előcsalta a Kritische Wälder oroszlánját. Kölcsey tisztában van azzal, hogy ezzel a kritikai szellemmel együttjár egy jó adag iskoláság és a normativitás szelleme, és ezt tudatosan vállalja is, bár tudja, hogy visszhangja számára aligha lesz kedvező. A rousseau-i érzékenység itt kb. az együttérző és enyhe kritikát jelentené, s bár természetére ezt tartja jellemzőnek, kritikai tevékenységében inkább a voltaire-i éles racionalitás szellemét akarja követni, vagyis nem a megértő, relativisztikus és historicista herderi, hanem az örök érvényűnek vélt normák szellemében

² Kölcsey Ferenc *Összes Munkái*. Bp. 1960. III. 179–180.

fellépő racionalista kritikai gyakorlat eszményét vallja magáénak, s ennyiben Kazinczy hű tanítványának tűnik. Hogy kritikáiban mily mértékig és mely mozzanatokban jelentkezik ez a vállalt hagyomány, s hol mutatkoznak ezt meghaladónak látszó jelek, ezt érdemes alaposabb vizsgálatnak alávetni, s a Csokonairól írott kritikának alaposabb szövegértelmezésével erre kísérletet is teszek a következőkben.

A Csokonai-kritika

E kritikával kapcsolatban a hagyományos magyar szakirodalom álláspontja meglehetősen ambivalens volt. E kritikában jelentkezett először egy, a Kazinczy-féle kritikai gyakorlatot filozofikusságban és a vizsgálat mélységében messze meghaladó új recenziási praxis, amely ráadásul azzal, hogy a hagyományos klasszicista iskolás recenzió szellemétől eltérve nemcsak a művekre koncentrált, hanem az alkotóra is, a sokáig uralkodó romantikus alapú irodalomszemlélet igényeit is megközelítette; ugyanakkor azonban a romantikusan félreértett és ezért nagy originális (romantikus értelemben originális) költőnek tekintett Csokonai „leminősítése” miatt alaposan el is marasztalták. Ami ezzel a képpel szembenállónak tűnt Kölcsy recenziójában (pl. az, hogy eleinte iskolás verselőnek, majd az olaszok, később Bürger utánzójának tartja, és így épp a romantikushoz hasonlóbb originalitás-eszmény mércéjét vele szembefordítva marasztalja el), a gondolatmenet belső ellentmondásaként könyvelték el. Tény azonban az, hogy amit az utóbbi évtizedek Csokonai-filológiája jelentőset teremtet, a kritikai kiadás melléktermékeként vagy a munkálatai során felmerült új ismeretek rendszerezésében, főleg Szauder tanulmányaiban (pl. a *Sententia és pictura*-ban) és a korábbi romantikus Csokonai-képpel vitázó Martinkó András Csokonai-tanulmányában,³ az mind Kölcsy recenziójának részletmegállapításait igazolja; szinte azt mondhatnánk, hogy Csokonai-szakirodalmunk most kezd fölemelkedni Kölcsy kritikájának egykori magaslatára.

Kölcsynek csak a szemmértéke volt kettősen hibás: egyrészt az originalitásnak olyan mércéjét alkalmazta Csokonai életművével szemben, amely modernebb volt annál, amit Csokonai kora az originalitás mércéjeként megkövetelt akár a legjelentősebb íróktól is, lévén klasszicista gondolkodású és ízlésű kor, másrészt viszont a klasszicizmusnak is egy olyan követelményrendszerét fordította szembe Csokonai életművével, amelyen mérve még Csokonai originalitásának tényleges értékei is jórészt leértékelődtek.

Régi közhely, hogy hatott e recenzióra Schillernek Bürgerről írott híres bírálata.⁴ A kulcsot maga Kölcsy adja a kezünkbe, azzal, hogy Csokonait Bürgerhez hasonlítja, és ennek kapcsán megemlíti Schiller bírálátát. S a recenziót kísérő levél már idézett kiemelése arról, mi a bírálat újdonsága — „a munkák recenzeáltatásáról az író individualitására vitetik vissza az olvasó”⁵ —, szintén Schiller eljárására megy vissza, aki a klasszikához

³ MARTINKÓ András, *Vitéz Mihály siratása*. in *Teremtő idők*. Bp. 1977. 5–54.

⁴ Csak TAXNER-TÓTH Ernő, *A kritikákat író fiatal Kölcsyről* (Csetri Lajos észrevételeihez) c. érdekes megjegyzéssorozata (ItK, 1983/3. 324.) vonja kétségbe a recenzió „schilleri” jellegét, e „beállítást” az én *Berzsenyi vitái Kölcsy recenziójával* (ItK, 1983. 463–481.) c. tanulmányomnak tulajdonítva.

⁵ *Élet és Literatura*. 1827. 113.

emelkedés tisztultabb esztétikai álláspontjáról ítélkezve Bürger Sturm und Drang-típusú népiessége zabolátlanságait a költő tragikusan zilált magánéleti viszonyainak a köznap értelemben vett „erkölcstelenségére” vezette vissza, s így álláspontjában óhatatlanul keveredik a magasrendű idealizmus és a filiszteri erkölcsiség normarendszere. Kölcsy ezt a fel fogást próbálja átültetni Csokonai életvitelének s belőle adódóan karakterének jellemzésére, s ebben a jellemzésben a hagyományosabb klasszicizmus retorikai kategóriarendszerének szociológiai megalapozottsága és a schilleri „jellemteni” alapozás keveredik. Hangsúlyozza ugyanis, hogy nem egészen szegény, de nem is magas származású, s így a nagyvilág csinos tónusával (lásd Kazinczy hatását, aki Verseghyről írott bírálatában ezt hiányolja a recenziált költő verseiből, s Döbrenteiét, aki Kölcsynek írott egyik levelében, amely 1813. november 20-i keltezésű,⁶ ifjú barátjának figyelmébe ajánlja azt) nem volt alkalma megismerkedni, műveltsége iskolás alapozottságú (szociológiai faktorok), természete pedig bohém, nem tűrte a zabolázást, sőt egész életében azokat kereste, akik nem korlátozták „launájának” kiélésében (jellemteni faktor), hiányzott tehát belőle a klasszikussá érés legfontosabb feltétele, a belső összeszedettség, az önkorlátozás. A bírálat végén „vendégi” életvitelét Lavottáéhoz hasonlítja, vagyis ugyanaz a lenézés nyilvánul meg nála, mint később Kazinczy megjegyzéseiben a *Pályám emlékezetében*, amikor a pozsonyi diétán mecénásokat fogni akaró Csokonait a cigányzenészekhez hasonlította.

De a schilleri és a kazinczyánus szempontok össze is ütköznek. Hisz Kölcsy, a Kazinczy-tanítvány első kézből tudhatta, hogy a mester még 1793-ban a nála jelentkező ifjú debreceni költőnek többek között Bürger műveit küldte meg tanulmányozásra és utánzásra, s nyilván nem azért, mert Bürgert nem becsülte nagyra. Ez az utánzás tehát a mester által szentesített, ezért önmagában nem kárhoztatható; sőt, Bürger, mint jelentős szonettíró a Kazinczy-tábor aprószentjei közé kerül a tízes évek első felében. Ezért a következő lépés a minta és a követő összehasonlítása, s ebből kiderül, hogy Bürgernél az érzések mélyek és igazak, Csokonainál affektáltak, Bürger mélyen szentimentális (ez a kritérium Kölcsynél pár évvel a recenzió írása előtt még értékszempont volt, nyilván még most is), Csokonai hideg, utánzott érzésekkel él, Bürger nyelve kulturáltabb, nyelvhasználata tudatosabb, mint Csokonaié. Tehát nemcsak az originalitás hiányának a szemére vetéséről van szó, mint Császár Elemér véli,⁷ hanem az alacsonyabbrendű követésről is; s ebben már a kármáni–döbrenteis originalitáskövetelmény mellett a kazinczyánus szempont is jelentkezik. Mindenesetre Kölcsy ezzel a módszerrel (jelzetten a saját közegében is vitatott külföldi példához, ezért semmiképpen nem „abszolút” mércéhez hasonlítani s még vele szemben is elmarasztalni hazai jelentős író) a magyar kritikai gyakorlatban olyan eljárásmodot honosított meg, amely a mai napig érzékeny reakciókat vált ki az irodalmi közvéleményből (gondoljunk csak az olyan tanulmányok fogadtatására, amelyek egy-egy magyar klasszikus korszerűségét a kortársi Európa legkorszerűbb irodalmi nagyságaihoz mérve próbálták elmarasztalni, pl. Aranyét Baudelaire mércéjén).

De hasonlítás van még egyéb is e tanulmányban: a volt debreceni diák és Csokonai-rajongó sokat tudhatott Csokonai irodalmi iskolázottságáról, a propozíciós költészet gyakorlásáról, a deskripciókról (a pictura-költészetről), s minderről kitűnő dolgokat is ír

⁶ Uo. 1827. 99.

⁷ CSÁSZÁR Elemér, *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig*. Bp. 1923. 63.

(Szauder az innen sejthetőket emelte bizonyossággá kitűnő tanulmányával). Azt is tudja, hogy az iskolás költői gyakorlatból kiemelkedő Csokonait egy ideig az olasz költészet példája vezette, s csak később, a kollégiumot elhagyva és hányatottabb életvitele által ön-maga is némi szentimentalitásra kényszerítve fordul a német költészethez (természetesen a Kazinczy ajánlotta költőkhöz elsősorban, Bürgerhez és Ewald von Kleisthez, akinek művei közül a *Tavaszt* nemcsak fordította, de még életében ki is adhatta Csokonai). De itt is érvényesül az egyoldalú korszerűségmérce alapján a kedvezőtlen hasonlítás (némileg menti Kölcseyt, hogy Csokonai maga „kasztrálta” legnagyobb felvilágosult gondolati versét, az *Az estvét* a Diaetai Magyar Muzsában, kihagyva belőle a rousseau-i gondolati részt); a következmény viszont megint egy leminősítő hasonlítás: ahelyett, hogy a modern olasz költészetet követné, tehát Metastasiót, még akkor is az idejétmúlt ovidiusi deskripciókat erőlteti. Dorottyájának elismeri néhány jó oldalát, de ezt meg Pope *Fürtrablásához* viszonyítva marasztalja el. A magyar irodalmi hasonlítások se kedveznek Csokonainak: az érzés tüzeiben Dayka, a szerelmi lírában Himfy, az ódában Virág (!) múlja felül; ő Himfyt csak versificatióban hagyja le (erről pedig a Kármán-tanítvány Kölcseynek nincs nagy véleménye, lásd *A poézisről* c., 1808-as kéziratát és a Berzsenyi-recenzió nyitó tételét). Ráadásul e téren is nagyon kedvezőtlen az indulása, mert leoninus-költőként ő is a tordai leoninus iskolájában kezdte Nagy Ferencsel és Horváth Ádámmal együtt, s e költőcsoporthoz hasonlóan könnyen és sokat írt, ahelyett, hogy inkább tanult volna (ez is kazinczyánus ítélet, lásd Kazinczy levelét 1809. február 11-én Szemeréhez, *Kaz. Lev.* XXIII. 163–164., csak némileg finomabb „terminológiával”, tekintve, hogy a nagy költői termékenységéről Kazinczy ismételt mint a versek „fosásáról” szeretett írni, még a Himfy-recenziójában is ezt a kifejezést használta eredetileg, s csak a szerkesztő Döbrentei kérésére állt el a „terminus technicus”-tól). Egyetlen mentsége, hogy fiatalon halt meg, amikor még fejlődhetett volna, ellentétben Berzsenyivel, aki ilyen korára már „kiírta” magát. Az egyetlen kedvező hasonlat tehát Berzsenyi rovására hangzik el, későbbi kritikája nyitányaként.

Elméleti kiindulópontja a zsenik osztályainak megkülönböztetése: az első osztályú zsenik (pl. Homérosz, Shakespeare, Goethe) minden körülmények között képesek kibontani tehetségüket, a másodosztályúak vagy a korlátok közé szorított zsenik kibontakozása koruktól és körülményeiktől függ; Horatius vagy Vergilius se lett volna ekkora költő „filozófiai” százada nélkül. Csokonai pedig a magyar irodalom mostoha körülményei között lépett fel, s egyénileg is kedvezőtlen körülmények között bontakoztathatta ki igazán tehetségét; kérdés, hogy Kis és Berzsenyi korában mi lehetett volna belőle. E gondolatmenettel Kölcsey egyértelműen mentséget keres az egykor annyira kedvelt Csokonainak, hogy azután annál szenvtelenebbül bírálhassa.

Az eddig felsoroltakban is van bőségesen olyan elem, amelyet kazinczyánusnak minősíthetünk. A legegértelműbben kazinczyánus elemei azonban azok, amelyek a mester irodalmi neológiájának mércéjén mérik le nemcsak Csokonait, hanem Földit, debreceni mesterét is: legélesebben a népnyelvhez való kötődés debreceni elvét ítéli meg, s ez a megfogalmazásban is kifejeződik: „*A köznép az igaz magyarság, az idegennel nem egyvelges magyarság*, ezt mondogatta Földi. valamint még ma is sokan mondogatják... *A popular* (köznyelvi) és a *pöbelhaft* (községi) közt nagy a különbség, s méltán jegyzi meg Schiller

azon alacsony kifejezéseket, melyek Bürgernek sok darabjait elrútítják. Ezen jegyzést kénytelen Rec. Csokonairól tenni. Földi által vezetettén a filológiában, kezdte ő is kiáltozni, hogy a köznéptől kell magyarul tanulni, s mivel ő ezt nemcsak kiáltozta, de cselekedte is, innen van, hogy az iskolai tónust s az alföldi provincializmust levetkezni nem igyekezett. Még ma is ott állanak sok szép dalaiban a Gyöngyalak, a Kincsem, a Csócsi s más számtalan köz expressziók, melyek a legszebb sorokat elrútítják... Bürgernek szertelen követése, s a rossz úton vezetett popularitás mániája soha sem engedte őtet azon útra lépni, melyen Báróczy és Dayka koszorút szedtenek s melyen indulván el a németeknél Wieland és Matthisson a legbájosabb nyelv birtokába jutottanak.”⁸

Másutt pedig azt veti szemére, hogy archaizmusainak sose tudta az újdonság színét adni, míg jeles kortársaitól egyes archaizmusok újdonság gyanánt vétettek.

Művei közül az *Alkalmatosságra írt verseket* és a *Diaetai Muzsáját* bírálja, mint olyanokat, amelyeknek sok darabja csak népszerűséget hozott neki, de nem sok művészetet mutat. Legrosszabb véleményül komédiáiról van (köztük sorolja fel *A méla Tempefőit* is), amelyeket a bécsi Volksstück hanswurstiádáihoz hasonlít. A *Dorottya* elleni fő kifogása: a verselése Zrínyi verseit érinti, amelyben ekkor egyebet nem tud látni, „mint nyomait azon míveletlenségnek, mely a provençalok korokban a poézisen uralkodott”. S legrosszabbat tud csak mondani travesztált Batrachomyomachiájáról és Crimen raptusáról is, megkérdezve: „Szükség-e leereszkednünk a priapaeáknak alacsonyosságokra, hogy nevetőket találjunk?”

Érdekes, hogy Földi nézeteinek jellemzői között tárgyilagosan megemlíti, hogy a szoros fordítás híve volt. Ezt is nyilván Kazinczytól tudta, hisz vele folytatott vitát Anakreón szoros fordításáról Földi. Bár minden hagyományába beleköt valamilyen módon, erről csak annyit tud „anekdotázni”, hogy elmondja, ismeri Földi levelét Csokonaihoz, amelyben blumaueri fordítását, az árnyékszékhez írt ódát elemzi sorról sorra a szoros fordítás regulái szerint. Nem csoda, hogy itt már kevésbé türelmetlen; két év múlva, lasztóczy leveleiben többek között épp a szoros fordítás hiányát fogja számonkérni Kazinczytól.

Végül azt nézzük meg, mit dicsér Csokonai művészetéből. Dialektikus alapállásból kiindulva (ami majd a Berzsenyi-recenzióban is ismétlődik, tehát, úgy látszik, Kölcsey kedves fogása) azt állítja, hogy: .....meg kell vallani... éppen ezen oldal, mely felől Csokonai oly nagyot buka (ti. népieskedése. Megjegyzés tőlem. Cs. L.), neki egyszersmind legtöbb fényt szerez. Szentimentál darabjainak legszebbjeik mellett hidegen marad a szív, de midőn makacsul tréfál s a népnek tónusában lép elő, lehetetlen azon genialis szökdelést benne el nem ismerni, mely a való vokációnak bélyegét hordozza. Az *Evoe Bacche*, *A csikóbőrös kulacs*, *A szegény Zsuzsi*, *A Farsangi Búcsú*, és mindenek felett az a nagy szépségű *Parasztal: Ama sűrű nyárfák alatt* stb. valóban poétai lélekkel íratlak, s ezek legtöbb originalitást is bizonyítanak; mert ámbár ezek közt is, kivált a *Parasztal* mástól vétetett, de még is mindeniket inkább övének lehet tartani, mint azon sok szerelmes dalokat, melyeknek origináljaikat Bürgerben, az Eschenburg gyűjteményében, az 1804-ki bécsi almanakban stb. minden feltalálhatja. Különös, hogy éppen az, aki leginkább prédikálta literatúránkban az originalitást, legtöbb darabokat idegenek után készített, s nem több

⁸ KÖLCSEY, i. m. 405., 407. Az egész bírálat ugyanitt a 401–413. lapokon. A többi utalás is erre a kiadásra vonatkozik.

szabadsággal, mint Verseghy a maga dalait, melyeknek origináljaikat Ramler gyűjteményéből maga kimutogatta, valamint azokat is, melyeket az Agglájában ki nem mutogatott.” Ezenkívül anakreonikáit dicséri, s „azt hiszi, hogy őtet a *Hafiz sirhalmában* is azon makacsul vidám lélek kapja meg, mely a *Paraszt dalban* s más hasonlóknak uralkodik, s ez vala a pálya mely Csokonainak megnyitott, de ő ezt gondatlanul futotta meg...” A *Dorottyról* is elismeri, hogy benne „geniális szökdellések vagynak”. Körülbelül ennyi elismerés nem túl sok, de annyit megállapíthatunk, hogy Csokonainak ezt az oldalát jó szemmel emeli ki, csak az a kérdés, hogy elfogulatlanul, pusztán fülére vagy irodalmi érzékére bízva rá magát, vagy itt is valamilyen elfogultságot, prekoncepciót lehet sejteni a tetzésnyilvánítás mögött.

Az állásfoglalás egyik lehetséges magyarázata az, amit Szauder József szeretett hangsúlyozni szóbeli nyilatkozataiban: eszerint itt a klasszicizmus stíluszint-elmélete kazinczyánus tudatossággal szólal meg. A népnyelv kárhozottatott szavai ugyanis csak ott nincsenek helyükön, ahol e stilisztikai tudat szerint a fentebbi stíluszint szavait kellene használni. S mivel tény, hogy a húszas évek végén a Muzáronban közölt Csokonai-állásfoglalásában Kazinczy ugyanezeket a verseket becsülte a legtöbbre a debreceni költő életművében (ezeket is korrigálta), ezt az állásfoglalást nyugodtan lehet azonosítani a Kazinczyéval, s ennyiben jogosan nevezhetjük kazinczyánusnak. Csak az a kérdés, s ezt már biztosan nem lehet eldönteni, hogy ez eredetében is a mestertől származik-e, csak nem volt hajlandó a tízes években írásban is kifejtteni (mint – ahogy már megjegyeztem – a recenziót e tárgyban tőle hiába kérő Döbrenteitől tudjuk), vagy Kölcseynek a recenzióban kifejtett véleménye győzte meg erről. Mert ugyanakkor kétségtelen, hogy Kölcseynek ezen ítélete megfogalmazásakor más indítékai is lehettek. Az egyik az, hogy épp a passzusban fogalmazza meg oly határozottsággal az originalitás követelményét, ahogy ez Kazinczytól aligha volna elvárható. Hisz a mester annak idején Verseghynek épp a német eredeti után fordított dalait találta egyedül dicsérhetőnek. Itt, Kölcseynél ez már nem dicsőség; ugyanakkor azonban az originalitás követelésében túlzásba sem esik; az ellen nincs kifogása, ha a témát Csokonai mástól veszi, s „csupán” a feldolgozás módjában nyilvánul meg az eredetisége; s ebben is igaza van, mert azóta a szakirodalom már *A csikóbőrös kulacs* eredetijét is megtalálta E. v. Kleist *An die Weinflasche* c. versében, s Csokonai költeményét mégis egyik legsajátabb művének tekinthetjük.

A másik lehetséges magyarázatot Kölcsey dicséreteinek terminológiájában vélem felfedezhetni. Amikor később, a *Nemzeti hagyományokban*, állítólag népiességét fogalmazta meg (gyakorlatilag eléggé éles bírálatot mondott kora népdalairól, s csak a félmúlt, főképp a kuruckor történeti értékű és a nemzeti sorsot visszatükröző pórdalairól tudott jót mondani, azokról, amelyekben a fent és lent érdekközössége valahogy kifejeződött, s így nem kizárólag privatizáló tartalmuk volt), a második rendbéliet, amelyek csak „a szempilálat személyes érzéseit zengik el”, igen leminősíti, és csak egy dolgot tud dicsérni bennük: „Némelyekben, habár soronként is, való érzés, bizonyos gondatlan könnyű szállongás, s tárgyról tárgyra geniális szökdellés lép meg bennünket...”⁹ A terminológia rokonsága arra figyelmeztet bennünket, hogy Csokonai recenzense is azt dicsérhette bírált költőjének műnépdalaiban, ami később a népdalokban tetszett neki. S mit értékel később,

⁹ Uo. 517., 518.

a Szemerének írott életrajzi levelében e korszakbeli saját költészetéből: „Pécelen írtam az első románcot; egy egészen új modor, s áttalálás az elégiai, feyerlich tónból a dévajba, miből később a szeszélyes s a könnyű lebegésű dal kifejlődjék. Ez vala életemben legnehezebb stúdiumom. Juthat eszedbe, egy rác dalt mint dolgoztam ki háromszor Pécelen, míg utoljára sem leltem meg a daltónt. Azonban verseim közt leled a *borkirályt*, s talán még egy hasonlót, mely akkor készült, s a dévajság könnyű tónját már közelebb hozza. A tolcsvai dal (hol a virág?) még nagyobb lépés volt.”¹⁰ Utólagos értékelése tehát az 1814-es lírai termésből azokat a verseket tartja említésre méltónak, amelyek későbbi fejlődéséből legtöbbet előlegeznek, s amelyeknek a szándékozott tónusa ugyanaz lett volna, amit Csokonai dicsért műnépdalaiban sikeresen megvalósultnak talált.

Mindezt tekintetbe véve talán nem túlzás, ha csatlakozom azokhoz, akik úgy vélik, ebben az ítéletben már valamilyen módon – legalább csírájában – jelentkezik Kölcsey népies „fordulata” is. De a fordulat szót azért tettem idézőjelbe, hogy óvjak attól a fel fogástól, amely itt nagy fordulatot lát Kölcsey irodalomszemléletében. Ha ugyanis a klasz szicizmus poétikája oly gyökeresen idegen volna a nép költészetétől, mi magyarázná meg, hogy egy Lessing is annyira tisztelhetette a balti népek népköltészetét, hogy Goethe nemcsak Sturm und Drang-korszakában (saját műnépdalaival) mutatkozott a népköltészet rajongójának, hanem klasszikusként is nem győzte eléggé hangsúlyozni a szerb népköltészet iránti nagyrabecsülését (s ezzel is hozzájárult rajongója, Kazinczy Azzan aga-fordításához, s másik magyar rajongója, Kölcsey háromszoros nekifutásának egy „rác” népdal feldolgozására 1814 péceli nyarán), és nagy lelkesedéssel fogadta Armin és Brentano *Des Knaben Wunderhorn*ját, első német népdalgyűjteményét, amin pedig a jénai romantika vezéregyéniségei, a Schlegel fivérek csak fanyalogtak. Valószínű, hogy a klasszicizmus líraelmélete tette oly könnyen befogadhatóvá a népköltészetet a mintájára gondolkodó költőknek és elméletíróknak. A népköltészet gondolatmenetének illogikus csapongása, tárgyról tárgyra szállongása (ahogy Kölcsey fogalmazta) ugyanis pontosan megfelel az ódaköltészettel, tehát a líra legméltóságosabb műfajával szemben felállított boileau-i követelménynek, a „beau désordre” követelményének, a pindaroszi „fentebb költészet” mintájára megkövetelt gondolati és tárgybeli csapongásnak. A klasszicista műfaji követelményekhez hozzászoktatott differenciált ízléssel tehát könnyen befogadhatta, sőt akár értékes költőiségűnek is elfogadhatta a népdalokat. Egyszerűségüket pedig szintén a boileau-i gesztus, a neolonginuszi divat megindítása tehette elfogadhatóvá, hisz e divat során szoktak hozzá alkotók és befogadók egyaránt, hogy a stílus fenségét megtanulják megkülönböztetni az érzület fenségességétől, s így értékelni tudják az egyszerű fenséges winckelmanni elvét.

A kazinczyánus mérce elemei közé tartoznak Kölcsey hasonlításai is, mert akiket ő költészetük bizonyos vonatkozásaiban Csokonai fölé helyez, Kazinczy mércéjén is fölötté állnak, még Kisfaludy Sándort is beleértve. Az is a mester Kisfaludy-recenziójára emlékeztet, ahogy Kölcsey Csokonai rajongóival vitázik, beleértve a közönséget is, de a népszerű és nagy költők név szerint is emlegetett utánczóit is, ahol Csokonai mellett megint előkerül Berzsenyi neve is, túlzó tisztelőjével, Hoblík Mártonnal.

¹⁰ Uo. III. 509. A kérdésre vonatkozóan lásd FRIED István fejtegetéseit *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Bp. 1979. 126.

A zsenielméleti mérce azonban inkább Döbrentei *Eredetiség és jutalomtételére*, valamint idézett levelére emlékeztet éppúgy, mint az originalitás nyomatékos megkövetelése. A tanulás szükségességének hangsúlyozása pedig csak annyiban látszik Kazinczyhoz jobban kötődőnek a recenzió végén, mert a sokat írás elítélésével és a keveset írás ajánlásával függ össze, egyébként Döbrentei követelményrendszeréhez éppúgy hozzátartozik.

Kölcsey és Döbrentei vitája a recenzióról

A recenzióra adott Döbrentei-válasz, majd a nyomán kialakult újabb levélváltás azért is érdekes, mert belőle megtudhatunk néhány dolgot az eredeti bírálati szövegről, amelyet nem találunk sem a megjelent szövegben, sem a fennmaradt változatban. Ez egyúttal arra utal, hogy Kölcsey – bármennyire is védte bírálata eredeti szövegét Döbrentei javítási javaslaival szemben – mégiscsak változtatott a szövegen a megjelentetés előtt. Egy rész elhagyását ajánlotta neki Döbrentei, amelyben ifjúkori vélekedéséről volt szó. Döbrentei fogalmazása szerint: „Gyermekekori Vélekedésed előhozása nem áll jól, hogy Henriádot az Iliásznál, Csokonait Himfynél többnek tartád. A gyermek nem ismerte talán még Iliászt; nem Himfyt. Lehetetlen, hogy te mingyárt e kettőt nem választottad volna magadnak. A gyermeki bizonytalan, kapkodó ízlés miben ítélhet? ... Lelkemben forr minden; – én sokat nem szeretek írni... te érted, mit akarok: azt a periodust én elhagynám.”¹¹

Döbrentei válaszelevelét 1815. április 17-én írta; Kölcsey válasza már május 3-án megszületik. Hosszasan védi, magyaráztatja e passzus igaz voltát azzal, hogy az ifjú még nem saját fejével gondolkodik, hanem elhiszi, amit mondanak, hogy Debrecenben mindig Csokonait dicsérték neki Himfy felett, hogy Homérosz ismerete ellenére elhitte a Henriádról, amit „Fridrich, a Burkus Király, ír a Henriad előtt álló Beszédben...” (Nagy Frigyes porosz király előszaváról van szó) stb.¹² Mivel a fennmaradt szövegváltozatok egyikében sincs ilyen szövegrész, úgy látszik, Kölcsey mégis megfogadta e vonatkozásban Döbrentei tanácsát. További kisebb vitatott részek is eltűntek belőle, elsősorban egy német jelzős szerkezet (gediegenes Gold), és a Kazinczy *Tövisék és Virágok*jára vonatkozó részt sem láthatjuk már benne; erről írva Döbrentei így szól: „A Töviseket és Virágokat becsülöm: csak a Dayka Ítéletét nem. Himfyről olly Teremtő-lélek ítéljen, mint Himfy; ki tisztább ízlésű legyen mint Himfy: Dayka tiszta – De nem terem! Kazinczynk maga megvallotta, hogy ezen epigrammáját fellobbanásból írta.”¹³ Ezzel indokolja a Kazinczy-táborban bosszúságot okozott jegyzetét az általa az Erdélyi Múzeumban publikált Kazinczy-recenzió alá, amelyben némileg elhatárolta magát a recenzens egyik éles ítéletétől. Egyébként Himfy és Dayka ilyen összevetését és értékrendjét rövidesen Kölcsey is elfogadja; a Dayka műveiről írni szándékozott recenziójának töredéke 1817. május–júniusából lényegében ezt a felfogást részletezi.

¹¹ Élet és Literatura, i. m. 114.

¹² Uo. 119.

¹³ Uo. 114.

Csokonai és Himfy értékrendjére még egyszer visszatér Döbrentei Kölcsey recenziójának azzal a mondatával kapcsolatban, hogy „mind Himfy mind Csokonai határ közzé szorított Geniek”, és ítélete szerint Csokonai kisebb osztálybeli, azért nem tenné Kisfaludy mellé. Ez viszont egyértelművé teszi, hogy Döbrenteinek nem Csokonai költészetének lebecsülése, hanem inkább túlbecsülése ellen voltak tényleges kifogásai. Az ő idealizmusa és az irányított ihletért lelkesedő neoklasszicizmusa számára tehát Csokonai életműve még akkora értéknek sem tűnt, mint amilyennek, minden fanyalgása ellenére is, Kölcsey szemében látszott, recenziója tanúsága szerint.

Döbrentei vitába száll a különben lelkesen helyeselt zsenielméleti rész egyik mozzanatával is, amely Goethét Homérosszal és Shakespeare-rel együtt első osztályú zsenivé teszi. Szerinte Goethe is korlátozott zseni, csak a körülmények és a tanulás tette nagygyá, és ő Klopstockot többre becsüli nála. Ebben nyilván saját elfogultsága fejeződik ki, hisz ő is, részben az osszianizmus, részben Klopstock hatására, bárdköltői babérokra is pályázott, amellet Klopstock vallásosabb és nacionalistább költészete is közelebb állhatott hozzá, mint Goethe pogánysága és kozmopolitizmusa. Döbrentei vallásosabb színezetű idealizmusa egyszer Kazinczyval is összeütközött kissé ezekben az években, amikor a mester, talán a Gyulai Lotte iránt fellobbanó szerelmének melléktermékeként, ír és elküld neki egy kissé pajzánabb szerelmi epigrammát a klasszikus Goethe ízlésében, s ő nem örvendezett — a Gyulai grófi család gyermekeinek nevelőjeként sem — a „küldeménynek”. Érdekes azonban az, hogy, az akkor még Kazinczyhoz közelálló s épp egy évvel később, az erdélyi utazás megszervezése miatt a mester által agyba-főbe dicsért Döbrentein kívül máshonnan is felhangzik tiltakozás Goethe túl magasra értékelése ellen; mégpedig nemcsak a legszűkebb Kazinczy-táborból, hanem Kölcsey legközvetlenebb környezetéből. Kölcsey ugyanis, mint közismert, Berzsenyi-bírálatának bevezető tipológiájában is egymás mellé helyezi Homéroszt és Goethét; Szemere pedig ezzel így vitatkozik a Berzsenyirecenzióról a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségének megbízása alapján írott Tudósításában: „Egyébiránt nem lehet fel nem akadni, hogy Göthe a Csokonai recensiojánál Homér és Shakespeare, s itt újolag Homér mellett áll: Göthe ezekkel azon scálán nem állhat. Shakespearenél a nevezetesebb komoly férfi karaktereket említve, Schilok (!), Romeo, Othelo, Macbeth, Hamlet, Lear és Julius Caesar legkevesebb reminiscenciával magára Shakespearera nézve: ellenben Göthénél Werther, Clavigo, Wilhelm Meister, Fernando, Ferdinand s végre még Faust is első magvaikra nézve ugyanazon magból nöttek fel, mint Göthe s így még Tasso is; Göthe a tárgyakat saját ingredientijával készítette ki, mint a méh a maga celláját? s innen a franczok ítélete nem olasz, hanem német Tassoja iránt, innen a bizarrság műveire nézve, melly roppant subjectivitásra, roppant individualitásra mutat, de olly emberiségre s minden nemzetre kiterjedőleg nem tűnik elő, mint Shakespeare. Göthe a maga tárgyait Göthizálta inkább, mint idealizálta; s ez az oka, hogy a criticus által a lyrában tartatik legnagyobbnak, legterjedelmesebbnek, nem pedig a narratív vagy drámai formákban.”¹⁴

Kölcsey a Döbrenteinek küldött válaszlevelében részletesen értekezik e kérdéskörrel; ő Klopstockot tartja mindenütt lírainak („... az ő lelke szint olyan mint akármellyiké

¹⁴ WALDAFEL József, *Berzsenyi megítélésének történetéhez*. ItK, 1936. 353.

a legnagyobbak közül; de egészen — Odájiban, dalaiban, Messiadjában, Drámájiban, szóval mindenütt, csak *lyrisch*, még pedig csak *sentimental-lyrisch*”). S ezzel állítja szembe az ő három választottjának a tulajdonságait: „Az a szabad, makacs, örökre-vig, örökre teremő, mély és mégis könnyű, fellengő és még is játékos lélek az: melyet én az én három Választottaimban nem bámulok már, mint hajdan, de kedvelek és kedvelni fogok mindég.”¹⁵ Látjuk tehát, hogy első osztályú zsenijeiben ugyanazokat a sajátosságokat csodálja, mint Csokonaiában, s mint amit saját lírájában is el akar tanulni ezekben az években. S Döbrentének arra a megjegyzésére, hogy Goethét is csak a tanulás és a körülmények tették nagygyá, azt válaszolja: ez még bizonyos értelemben a Homeridákra és Shakespeare-re is igaz, de Vergilius e segítséggel sem lehetett Homerida, Goethe is minden vonatkozásban túlnőtte kortársait. Kölcsey klasszicista elfogultságára utal viszont az, hogy Goethe egyik leggyengébb művét, a sápadtan klasszicizáló Achilleist az Aeneis fölébe emeli.

Döbrentei kifogásolja még, hogy Kölcsey Berzsenyit már kimerült költőnek minősíti. Ellenérvként azt írja: „A Dicsőség fő pontja egy; de nemei lehetnek, s mindenik fő pont lehet...”, majd Horatius példájára hivatkozik, aki ódáiban ugyan elérte már a fő pontot, „...de lehetett volna e hinni, hogy idősb korában az Epistola Dicsőségét el ne érje?”¹⁶ S a példa után Berzsenyi episztoláit dicséri; erre a választ Kölcsey már Berzsenyi-recenziójában fogja megadni.

Az elméletileg legjelentősebb nézeteltérés azonban közöttük a recenziálás módjáról alakult ki. Láttuk, Döbrentei nem becsülte többre Csokonait, mint Kölcsey; kritikája hangnemét mégsem helyeselte. Ennek lehetett egyik oka a Kazinczy-féle Kisfaludy-recenzióra érkezett kedvezőtlen közönségviszhang, amelyet Sághy leveléből ismerhetünk, s amely előfizetők elvesztésével fenyegetett hasonló kemény hangnemű bírálatok közlése esetén. De tény, hogy Döbrentének már korábban, az Erdélyi Múzeum megindulása előtt is az enyhébb kritikai hang volt kedvére. Ezt fejt ki itt is, Kölcseynek: „Recensioink csendesebb tónusa helyre állását óhajtom — mint azt Kazinczy kezdette; a hogy e tiédben is több, csendesebben való beszéllést óhajtók, mert némelly kifejezéseid valóban nagyon kemények: különösen jó az nekem, hogy mi, Magyar Irók, csak hatan s heten vagyunk; s czibáljuk egymást. Irjunk *in genere* Kritikai Megjegyzéseket: fedezzük ott fel a hibákat; akkor bizonyosabban fogunk tanítani. Láng legyen a munkában, de az ítélemben ne heveskedjünk; s kerüljük a keserű tónust.”¹⁷

Kölcsey nagyon nem ért egyet ezzel a felfogással; válaszlevelében így polemizál vele: „Én a Recensióban is azt vallom, s barátaim körében is színezés nélkül mindég azt beszélem, hogy én Ebben és Abban, s a kitisztított Daykában is, sok Elhányini-valót látok; de látok azt Matthiissonban és Klopstockban is. S miért kívánja azt Valaki, hogy hibáit is jóknak tartsuk? Iszonyu balgatagság az, midőn ezen Valaki vakon bámultatni kíván. Soha sem szabad tehát megmondani, hogy ez a Munka jó, de még itt vagy amott lehet jobb

¹⁵ Élet és Literatura, i. m. 118.

¹⁶ Uo. 115.

¹⁷ Uo.

is...? S ha ki ezt megmondani meri, czibálást kezd e? Valóban nem értem, mire célzasz azokkal a *Közönséges Kritikai Megjegyzésekkel*. Ha recenseáltatni nem akarunk, soha nem megyünk előbb. Nézzed, mi lőn Matthiissonból, kit az első Recensens Hóltynél sokkal alább-valónak declarált. Mi nem lehetne Egynémellyikünkéből is; vagy, mi nem lehetett volna! A gondatlanság is nagy hibája az Irónak; de ha azon gondatlanság még kevélységre ad okot: ott ne remélj többé semmi jót. A mit Recenzióban mondtam... megfontolva mondtam. Egyikből épen úgy nem lesz több mint a mi; mint Másikból nem lesz több mint a mi. A fő pont csak Egy, és minden külömböző nemekben is csak Egy.”¹⁸

S erre Döbrentei május 15-i válasza így hangzik: „Recenseálnunk, édes barátom, igen jó: lám magam kívántam, de csak a mint írák már, ne olly heves megtámadásokkal, s recenseálni kell; ámbár én azt nehezen fogom tenni. A Kritikáról ez előtt két esztendővel kezdettem írni; s ki fogom dolgozni, mihelyt kedvem jó: ott, úgy látom, a tiedtől külömböző principiumokat hozék elő. Én szeretem a Geniet — még kicsapongásaiban is; s nem fogom olly kurtán, mint te venni látszol. Mit használ a száraz Regulák kielégítése: ha az Egész hidegen hágy? Szebb nekem az anglus kert mint a francia. Barátom, a Genie büszkén tekint le sasrepültében az őt lerángatni akaró kritikusra; s valamint ez rázza annak munkája mellett fejét, úgy az kaczagdogál aprólék kifogásain. Te, mint Recenzióból látom, jó Psychologus vagy: figyelmezz hát arra is, hogy a genialitás és magas kifejezés, vad elhányás és szilaj repülés közt van; nagyon szép az, a mit erről Longinus mond; nem értem ezzel a Jean Pauli kicsapongást, mert a Genienek kell magát a csinos ízléstől vezéreltetni — de, reszkesen e az aesthetikai Postulatumok be nem töltése miatt, ha minden legkisebbet szorosan be nem töltött?! A Kritika felette sokat segít; s akkor nagyon szeretem, ha nem felette feszes. Szabad megmondani, hogy ez a munka jó, de ez vagy más hibák vagynak benne; hanem mindent egy szóllással ne sujtson le; s a Recensio tonusát a humanitásnak szelíd színe nagyon kedvessé teszi: átaljában kívánom, hogy az állittatnék fel közöttünk. A Magyarok közül egy egy csinosítja magát a Külföld Kritikájával, s tul megven a magyar culturán, melly igen csekély. Minthogy Iskoláinkban nem tanittatnak úgy az ifjak, hogy elkészülhetnének a Felső Kritika ismeretére, a hézag nagy a külföldön s itthon Tanúlt közt. Így a mi Kritikánk nem magunk közül jöven ki, szükség hogy az elmaradt Olvasóhoz a fennlévő Kritikus leszálljon, s Kritikájának okait adja; s a mit az Olvasó az iskolában nem tanulhatott, azt nála tanulhassa: Ezt értem én a *Közönségesebbé tétett Kritikai Megjegyzésekkel*.”¹⁹

Döbrentei szövegében két igen jelentős eltérés mutatkozik Kölcsey kritikafelfogásától: az egyik zsenielméleti alapú, a másik pedig a kármáni fejlődélmélet alkalmazása a hazai kritikára, pontosabban a kritika mint műfaj hazai meghonosítási folyamatára. A zseni nála nem vadzseni, a csinos ízlés által kell vezéreltetnie magát; de a regulák béklyójától ne hagyja magát nyugtóztni, s ha a kritika ilyen „aprólék kifogásokkal” áll elő, ne hagyja általa sasrepültéből lerángattatni magát, kacagjon rajta. Igaz, a korabeli és a Döbrentei által is annak tekintett „ügyeletes” magyar zsenikre, Kisfaludy Sándorra és Berzsenyire

¹⁸ Uo. 120–121.

¹⁹ Uo. 124–126.

éppen nem az volt a jellemző, hogy az ilyen, kicsinyes elemeket is tartalmazó kritikákon „kaczagdogáltak” volna, hanem az, hogy vérig sértetten szinte álmokfutó módjára reagáltak rá, hisz kezdetleges irodalmi életünk körülményei között a közönség „kegyei” nem kényeztethették el őket annyira, hogy „a genie praetendált sérthetetlenségének hite”, ahogy később Kölcsey jellemezte antirecenziójának dühödt reagálását, ne keveredett volna a kisebbségi érzés belső bizonytalanságot teremtő tényezőjével. De ahogy a klotzi típusú recenzióra a jóval magabiztosabb és jóval fejlettebb irodalmi körülmények között élő német zsenik sem csupán nevettek, hanem szellemi furkósbotokat is forgattak, a mieinktől sem volna jogos elvárni az elegáns nemtörődömséget, a könnyed napirendre térést, még akkor sem, ha Kölcsey kritikáinak csak bizonyos mozzanatait minősíthetők klotzi típusúnak.

A másik megjegyzéssorozat pedig arra utal, Döbrentei úgy látta, a magyar közönség kulturáltsága még nem érett meg a külföldi magas tudományos színvonalú kritika befogadására; iskoláink erre nem készítenek fel, a mieink közül csak egy-egy csinosítja magát a külföld kritikájával, s túlmegy a magyar kultúrán, amely igen csekély; így, mivel a mi kritikánk nem egészen a mienk, ezért a fenn levő kritikusnak le kell szállnia az elmaradott olvasóhoz. Vagyis a befogadói közeg irodalomtudatának színvonalához alkalmazkodnia kell a kritikának, hogy betölthesse ízlésnevelő, orientáló funkcióját. Itt tehát Kármán evolucionista kultúrpolitikai programja világos koncepcióban bontakozik ki, a magyar kritikára alkalmazva; de a kármáni koncepció hatásánál talán még nyomósabban járult hozzá Döbrentei kritikaeszményének kialakulásához a felvilágosodás kori nevelésmélet legnagyobb alakjainak, Rousseau-nak, Pestalozzinak, Campe-nak a felismerése arról, hogy a nevelési stratégiának alkalmazkodnia kell a tanítvány életkorához, az organikus fejlődés szakaszaival, és el kell vetnie az időtlen racionalista és normatív nevelés eszményét.

Kölcsey, bár történetfilozófiája révén épp ezekben az években válik a herderi evolucionizmus követőjévé és forradalomellenessé, mint vallásfilozófiai töredékei bizonyítják, s a nyelvfejlődés értelmezésében is most kezdi kialakítani evolucionista nyelvtermészetelméletét, az irodalmi életben s különösen a kritika vonatkozásában még sokat megőriz a kazinczyánus racionalista kultúrrevolúciós felfogásból, mint 1817-ben publikált kritikái bizonyítják. Visszhangjuk alapján azonban e téren is megváltozik a véleménye, mégpedig kettős ütemben; először a húszas évek közepére, amikor a Döbrentei által egy irányban kimagyarázott in genere kritizálás egy másik lehetséges értelmét kibontva, olyan kritikákat kezd írni, amelyek a választott művet (Körner Zrínyijének Szemere-féle fordítását vagy Kisfaludy Károly *Leányörzöjét*) jóformán alig bírálják, csak általános esztétikai és dramaturgiai fejtegetések köntösébe rejtik el óvatosan véleményüket (bár az tény, hogy a már halott és idegen Körner Zrínyijét nem kímélgeti annyira); de, mint köztudott, Kisfaludynak, a magyar irodalom polgárosítása bajnokának még ez is ok, s még ezen is alaposan megsértődik (ha ezt is tekintetbe vesszük, még inkább történetietlennek tűnik a tízes évek végén jelentkező antikritikai hangulat feudális maradiságban való elmarasztalása). A második ütemben pedig Kölcsey, a harmincas évek elején, már annak az ügynek lesz a bajnoka, hogy az újonnan megalakult Magyar Tudós Társaság publikációs orgánumait ne fordítsák a megjelent magyar szellemi termékek kötelező kritizálására; vagyis szinte kritikaellenes álláspontra jut, nemcsak saját kritikai életpályája tanulságai alapján, hanem

elborzadva a nyomukba lépő Bajza-nemzedék vitáinak és kritikáinak tónusától a harmincas évek fordulóján. S hogy mi lett élete végére irodalmi kritikánk megteremtőjének, Kazinczynak a véleménye az irodalmi kritikáról úgy, ahogy Bajza és Toldy nemzedéke gyakorolta, arról a Pyrker-pör „aktái” tanúskodnak; s talán a nagy úttörők kiábrándulása is figyelmeztethet arra: nem biztos, hogy akkor járunk el a leghelyesebben, ha a kazinczyánus kultúrrevolúciós kritikai tónust és gyakorlatot vesszük a korszerűség mércéjének; talán a kármáni-döbrenteis evolucionista kritikaeszmény útja is lehetett volna korszerű út a magyar irodalmi élet felemelkedéséhez.

Lajos Csetri

LA CRITIQUE DE KÖLCSEY SUR CSOKONAI ET LA RÉACTION DE DÖBRENTÉI

A la requête de Gábor Döbrentei, rédacteur de la revue Erdélyi Múzeum (Musée de Transylvanie), Ferenc Kölcsey a rédigé sa première critique importante en 1815. L'étude ci-dessus à côté de l'analyse détaillé de cette critique, s'occupe également du débat éclaté par la réponse de Döbrentei, sur quels points, les idéaux de la critique littéraire des deux amis se diffèrent. L'intention de Kölcsey était l'implantation de la critique „scientifique”, type allemand, et on peut y trouver non seulement les méthodes modernes, psychologiques, renvoyants également à l'état d'âme de l'auteur, méthodes pris avant tout de la critique de Schiller sur Bürger, mais aussi, dans beaucoup de rapports le respect „des règles”; et justement c'est ce que Döbrentei n'accepte pas, il demande beaucoup plus de liberté pour la génie poétique, et il aurait préféré même dans la critique un genre plus souple, adapté à l'état intellectuel du public hongrois, conformément au principe de la gradation.

A NEMZETI SZÍNHÁZI ESZME ÉS GYAKORLAT NÉHÁNY TÖRTÉNETI KÉRDÉSÉRŐL*

A 150 éves fennállását ünneplő magyar Nemzeti Színház évfordulóján szakítani szeretnénk azzal a pozitivistá hagyománnyal, amely dátumok és adatok kizárólag nemzeti szempontú felsorakoztatásával, mi több, olykor terminológiai és kronológiai csúsztatással igyekezett bizonygatni a megünneptelt évforduló egyetemes jelentőségét. Mostani tárgykörünkben semmi szükség erre, és a módszer egyébként is alkalmatlan arra, hogy tágabb hazánk, Európa színház- és művelődéstörténetének érvényes igazságaihoz vezessen el bennünket. Hasonlóan nem tudunk mit kezdeni a hajdani szellemtörténet megközelítésével, amely viszont az egyes nemzetek „néplelkének” színészet iránti hajlamából vagy éppen annak hiányából igyekezett magyarázni a nemzeti színjátszástörténetek aszinkronitását és eltérő sajátosságait. Ha azonban felvállaljuk a színháztörténet társadalmi komplexitását; ha az európai horizonton kívánunk körültekinteni; ha feladatunknak valljuk, hogy a mai kor gyakorló színházművészete számára keressük a történelmi tanulságokat, akkor munkahipotézisül egy, történelmileg meghatározott és változó, nemzeti-helyi sajátosságokat felmutató európai színházmodell felvázolását ajánlhatjuk meg; a közös vonások keresését, a nemzeti sajátosságok induktív adatbázisán.

Az egyetemes színháztörténet axiómájaként fogadhatjuk el azt a történelmi tényt, hogy a nemzeti színházi eszme a modern, polgári értelemben vett nemzetté válás ideologikus terméke, amely élő színházművészeti gyakorlattá válása során általában megjárta az eszmei célkitűzés és feladatmeghatározás 0-fázisát, az állami társulatszervezés, majd a személyi és tárgyi feltételek maradandósításának stációit, végül – harmadik fejlődési szakaszként – a színház- és általában a művelődési szervezetbe, a társadalmi nyilvánosság rendszerébe való beépülést, a polgári nemzetállam reprezentatív kultúrintézményévé válást. Általában – mondtuk; mert a mindenkor Európán körültekintve e fejlődési fokok különböző változatait látjuk egyidejűleg létezni, nagyjában-egészében annak a helynek megfelelően, amelyet a történelmi fejlődés nyugat-európai platójához képest, a perifériák felé haladva, a közép-kelet-európai térség és ezen belül az egyes nyelvterületek, nemzeti territóriumok elfoglalnak. A történelmi Magyarországon 58 esztendő telt el a nemzeti színházi eszme röpiratos megfogalmazása¹ és a nemzeti színháznak szánt épület megnyitása (1837. augusztus 22.) között; más népeknél ez az időbeli szakadék még hosszabb

*A Nemzeti Színház fennállásának 150. évfordulója alkalmából rendezett akadémiai emlékülés (1987. szeptember 22–23.) vitaindító előadásának tanulmányváltozata.

¹ FRENDEL István, *Entwurf zu einen (!) ungarischen Nationaltheater*, Pressburg 1779. Hasonmás kiadás, magyar és francia szövegfordítással, STAUD Géza bevezető tanulmányával: Bp. 1987.

lehetett. Általában azért elmondható, hogy a nemzeti színházi eszme programatikus megfogalmazása, a színház nélküli drámafordítói, drámaírói törekvések megszaporodása a felvilágosodás eszmei közegében született. Régiókban a színházszervezeti formák kialakításának hazafias pátosza a nemzeti romantika stílusjegyeivel rögződött, és a nemzeti-állami reprezentativitást hordozó nemzeti színházak megjelenési záróterminusának az 1920-as évek elejét tekinthetjük, amikor – az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak létrejöttével, a délszláv egység megvalósításával, a lengyel és a finn függetlenség biztosításával stb. – befejeződik a nemzetállamok kialakulása.

A nemzeti színházi eszme és gyakorlat ilyenféle, nem kizárólag politikatörténeti kor szkolása, nem egyes mennyiségi tényezőkön (pl. színházépületen, társulaton) alapuló, hanem e sajátos színházmodell komplex helyzetére épülő periodizációja nem a mai színháztudomány vívmánya. Egykori sajtótudósítások, naplókban vagy levelezésekben fennmaradt magánfeljegyzések is tanúsítják, hogy a kortársak jobban, érzékenyebben figyeltek egymásra, amint azt a későbbi kutatás tette. A kitekintés iránya persze a kezdetlegestől, a kialakulótól a fejlett, a kiforrt irányába történt: olvasmányok, tanulmányutak vagy akár csak elvágódások formájában. Jó példa erre – saját élettényeivel és művészi tapasztalataival – Egressy Gábor, a magyar romantika legképzettebb, sokoldalú színésze és rendezője, aki tudatosan vallotta, hogy „A színház szorosabban értelmezve a nemzet kicsinyben.” Évtizednyi vándorszínészi gyakorlattal lett a magyar Nemzeti Színház tagja, amelynek műsorpolitikai gyermekbetegségei elől ismételtén külföldi tanulmányutakra indult. A bécsi Burgtheaterben – négyszeri ott-tartózkodása alatt – mesterséget tanult: színészi játékeszközöket, színészvezetést, rendezést, szcenikát. 1843/44-ben Párizsban már stílust tanulmányozott, a Comédie Française historikus előadásmódját. Észrevette a differenciált nagyvárosi igényeket kielégítő polgári színházszervezet sajátosságait, de azt is tudta, hogy a Comédie Française XIX. századi színlapjain mit jelent, hogyan utal vissza a társulatszerzés korai, XVII. századi állapotára „a király rendes komédiásai” (Comédiens du Roi) elnevezés. A kitekintés persze nem mindig kizárólagosan elismerő, követésre serkentő. Egressy említett tanulmányait² megelőzve, már 1841-ben (tehát három és fél évvel a színház megnyitása után) a magyar liberális reformpolitika új orgánuma, a Pesti Hírlap legelső, január 2-i számában leszögezte, hogy a nemzeti színház fenntartásának, műsorának, társulatának, egyszóval köznapi ügyeinek szinte hisztérikus és országos visszhanghullámokat verő, nemzeti sorskérdésként való kezelése (szembeállítva a fejlettebb országokkal) egyértelműen a fejletlen, kialakulatlan, feudális antidemokratizmus terhelte viszonyok következménye.³ Olykor azután, jóval ritkábban, a fejlettebb színházkultúra élvezője gondol nosztalgiával saját teátrumi gyermekkorára, amint azt egy angol szerző, Edmond W. Gosse tette *Studies in the Literature of Northern Europe* c. könyvében (London, 1877) és recenzense, Helen Zimmern⁴, aki a dán nemzeti színjátszás „Nemcsak szórakozásra” jelszavát, amely a felvilágosodás százada óta élt és hatott, tekintette figyelemre méltónak.

² Új kiadásuk: Egressy Gábor válogatott cikkei (1838–1848) s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp. 1980.

³ A T–y szignójú cikk szerzője valószínűleg TOLDY Ferenc.

⁴ Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok, Kolozsvár V. (1880) 51–4. Új kiadása: Bukarest 1975. 103.

Az elméleti igény és célkitűzés fázisában (régiónkban általában „a fény századában”, a XVIII-ban) a nemzeti színházi eszme kettős kötöttségű: etikai és anyanyelvi. Ennek következtében az alkalmi társulatszervezés következő szakaszában megfigyelhető, hogy az internacionálisan új embereszmény (legyen szó akár az érzékeny emberről, az antikizáló hősről vagy a romantika zsenijéről) – a befogadás anyanyelvi meghatározottsága miatt – azonnal nemzeti változatokban jelenik meg a színpadon; gyakran fejlettebb színházi kultúrák jelenlévő képviselői ellen harcolva, de letagadhatatlan minták alapján. Így adott impulzusokat az olasz színjátszás a Comédie Française létrehozásához, az udvari barokk teátrumi kultúra olaszossága, majd francia klasszicizálása II. József 1776-os dekretumához, amely a Burgtheatert Hof- und Nationaltheaterré nyilvánította. Ma – szemben a romantikus színház történet kirekesztőleges szemléletével – a színházkultúrák együttélését és egymásra gyakorolt kölcsönös befolyását vizsgáljuk, amely olykor egész hatásláncolatok kialakulásához vezetett, például a német nyelvű színjátszásnak a magyarra, emennek a szerbre és a bolgárra gyakorolt hatása révén, máskor meg recepciós szűrő kialakulásához vezetett, amilyen Bécs volt Közép-kelet-Európában, közvetlenül elsősorban a cseh és a magyar, s közvetve az őket követő színházkultúrák számára.

Már a leendő nemzeti színház alapjául szolgáló alkalmi társulattoborzások, még inkább a színházszervezet kiépítésének fejlődési fázisában markánsan elválík a társadalmi bázis különbözőségén alapuló két változat: a „felülről”, a felvilágosodott abszolutista államhatalom által, államrezonból kezdeményezett nemzeti színházi tevékenység és az „alulról”, a társadalom több vagy (átmenetileg liberális osztálybékén alapulóan) valamennyi rétegének jelképes összefogásán épülő eszmekör és gyakorlat.

Az előbbi helyzet – legalábbis átmenetileg – több előnyt biztosított: a társulatszervezéstől a rendszeres működési feltételek biztosításáig rövidebb és simább út vezethetett, mint például Lengyelországban, ahol az utolsó lengyel király, Szaniszló Ágost (Stanisław August) „Ő Királyi Felsége Nemzeti Színészei” 1765-től nemcsak a Nemzeti Színház (Teatr Narodowy) tagjainak számítottak, de épületük is elkészült 1778/79-re. Ugyanakkor az udvari–nemzeti színház típusa ki volt téve nemcsak az uralkodói ízlés műsorpolitikát formáló kényének-kedvének, de a hatalom minden markánsabb változásának. II. József halála és vele sırba szálló ambíciói után a Burgtheater – változatlanul magas művészi színvonala mellett is – fokozatosan lemondott a német nyelvterület nemzeti színházának igényéről; II. Katalin, aki 1756-ban cári ukázzal hozta létre a Rosszjyszkij Tyeatrt, három év múlva azt besorolta az udvari színházak közé, a francia és a német színtársulat meg az olasz operaegyüttes mellé, és ezt 1783-ban megerősítette. A legtragikusabb sors kétségtelenül a lengyel fejlődésnek jutott, az önálló államiság felszámolásával. 1803-ban egy Csehy József nevű fiatal, literátus magyar tiszt ezt írta Przemyslből, állomáshelyéről Kazinczy Ferencnek: „Lengyel Ország, a muszka részt kivéve, nem ismér nemzeti theatrumot. Bogoslawskinak (!) Varsai játzó társasága széjjel oszlott. Lembergben az a' böcsület adatik még meg az Országbélieknek, hogy a' Színjátszók a' Német mellé lengyelül is ki nyomtattatják a' játék darabok' czímjeit.”⁵ Az „udvari–nemzeti” mellérendelés eltolódásának, az uralkodói befolyás dominánssá válásának időpontját már Egressy Gábor helyesen jelölte meg 1815-ben, a bécsi kongresszus utáni átrendezett és visszafeudalizálódott Kelet-Európában.

⁵ *KazLev.* III. 115.

Az „alulról”, tehát társadalmi indíttatásból és összefogással megalapított nemzeti színházak esetében a résztvevő osztályok, rétegek arányának és súlyának megfelelően (például az arisztokrácia, a nemesség, a polgárság szerepét tekintve) számos helyi változat létezett, amelyeknek tételes áttekintése nem mostani feladatunk. Általános sajátosság viszont, hogy az eszmei célkitűzés és a színházművészeti gyakorlattá válás közé – mint említettük – hosszú évtizedek ékelődhetnek. Noha már 1786-ban megalakult az első cseh színház, a prágai Nemzeti Színház (Národní divadlo) alapítólevele 1868-ban kelt, az épület megnyitására 1883-ig kellett várni. Amelynek homlokzatára viszont jogos öntudattal kerülhetett fel „A nemzet önmagának” jelszava. (De ugyanígy felsorolhatnánk a finn vagy – némi fáziskéséssel – a bolgár fejlődés hasonló tendenciába rendeződő adatait is.) S bár számos ellentmondás is öröklődhetett e színházftípusban (gondolunk itt például a magyar Nemzeti Színház mindmáig meg nem oldott állandó épületének „társadalomtörténetére”), a nemzeti színház alapításának e módja bizonyult tartósabbnak. A magyar példánál maradva: 1849, a polgári forradalom és a nemzeti szabadságharc bukása után tevékenysége nem szűnt meg, a nemzeti romantika értékörzőjének bizonyult, s noha 1867-et követően, az Osztrák–Magyar Monarchia évtizedeiben költségvetésének jelentős hányada származott már uralkodói támogatásból, és intendáns irányította a XX. századnak még első két évtizedében is, a budapesti Nemzeti Színházból mégsem lett az állami reprezentativitás intézményeként „udvari színház”, a szó korábbi értelmében: műsor- és közönségpolitikája saját fejlődésének logikája szerint alakult.

A társulatszervezés és a színházszervezet kialakításának fázisában már nemcsak megjelentek, de rögzültek is a nemzeti színházi alkotótevékenység hosszú időre érvényes sajátosságai. Azokban az országokban, ahol a nemzeti színház egyúttal az első állandó társulatot és/vagy az ennek emelt épületet jelentette, természetes módon az anyanyelvi színjátszással szemben támasztható minden közönségigénynek eleget kellett tennie. A magyar Nemzeti Színház szintén évtizedeken át, 1837 és 1884 között játszott operát és balettet is, valamint népszínművet (1843 és 1875 között), miközben 1861-ig Pest-Buda egyetlen magyar játékn nyelvű színházaként működött. Az anyanyelvnek és a nemzeti színházi eszmének már genezisében történő egybekapcsolódása eredményezi, hogy a nemzeti színház egyaránt műsoron tartja a mintául szolgáló világirodalmi klasszikusokat, és előbb egyedüli, utóbb kiemelt, rangot adó műhelye a nemzeti drámának, amely e fórumon kívánja bizonyítani életképességét, mi több, világirodalmi rangját. Ehhez pályázatok rendszerét alakítja ki, nemzeti drámaciklusokat állít össze (Budapesten először 1881-ben rendezett ilyet Paulay Ede igazgató-főrendező), megemlékezik a nemzeti drámairodalom és színjátszás jeles nagyjairól és alkotóiról.

E nemzeti színházi műsorprofil maradandóságát igazolandó, most nem a korai megnyilatkozások valamelyikét idézzük, hanem Hevesi Sándor igazgató-főrendező 1932-ben készült memorandumát: „Azt hiszem, vitán fölüli áll, hogy a Nemzeti Színház játékkrendje négyféle elemből tevődik össze. Klasszikus magyar alkotásokból, modern, tehát aktuális magyar darabokból, idegen klasszikusokból és mai külföldi darabokból.”⁶ Az már a meg-

⁶ Hevesi 1932. júniusi memorandumát a Nemzeti Színház azóta elpusztult levéltárából közölte PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez*, Bp. 1938. 801–6. Az idézett hely: 801.

fogalmazás helyének részletkérdése, a „magyar” helyett milyen más nyelvet értünk ide, és a megfogalmazás pontosságának dolga, hármasként vagy négyes műsorprofilnak tekintjük-e az elhangzottakat. Általános érvényű viszont, hogy a nemzeti színház már megalapítása pillanatától repertoárszínház, amelynek legstabilabb műsortörekvése a világirodalmi nagy klasszikusok és a nemzeti dráma játsszása; amely sikerdarabjait csak ennek alárendelve játszhatja, és amelynek kevésbé stabil műsorrétege a kortárs külföldi dráma. Itt lehet ugyanis némi teret adni a közönség szórakozásigényének és — ami vele jár — a bevételközpontú műsorhánynak. Persze, e téren a legnagyobb az ízlésbeli tévedés lehetősége is, amin egy-egy új igazgató nagy nekilendülésekkel próbál utólag javítani. Innen van, hogy amíg a budapesti Nemzeti Színház műsorán Shakespeare, Molière, Schiller neve szinte a megalapítástól fellelhető, a kortársnak tekintett, azóta persze klasszikussá emelkedett szerzők sorában a legmeglepőbb adatok olvashatók. Lengyel drámát, az id. Aleksander Fredro *Huszárok és dámák* (Husary i damy) c. vígjátékát már két és fél hónappal a megnyitás után, 1837 novemberében műsorra vette a színház; 1847. december 13-án a magyar Nemzeti Színházban volt Julius Słowacki *Mazeppájának* ősbemutatója. (Régióink viszonyait jól jellemzi, hogy mindkét bemutató német szövegközvetítéssel került magyar színpadra.) Ugyanakkor Gogol *Revizorja* csak 1874-ben, Gorkij pedig először csupán 1947-ben, a *Jegor Bulicsov és a többiek* c. drámával kapott színpadot a budapesti Nemzeti Színházban.⁷

A fejlődésnek ezen a fokon a felvilágosodás erkölcsnemesítő célját valló, társadalmi mozgalom eredményeképpen létrejött nemzeti színházak — mind műsorpolitika, mind közönségvonzás szempontjából — egyszersmind népszínházak is. Ami pedig a stíluskérdéseket illeti, ennek viszonyítási alapjául a megalapítás időszakának korstílusa szolgál. Közép-kelet-Európa gyakorlatában ez a nemzeti romantika, amely nemcsak az egyes művész vonatkozásában tekintette zsenikritériumnak az eredetiséget, a soha-még-nem-voltat, hanem a művészeti ágaktól általában is a nemzeti-egyedi sajátosságok kiművelését várta, az ezekkel való hozzájárulást az emberiség egyre gyarapodó kulturális közkincséhez. Magyarországon ez a romantika klasszicizálódott 1849, az európai forradalmi hullám bukása után, és mint nemzetinek tekintett, értékeit és életerejét már bizonyított stílus, megérte a XX. századot is. Az 1865-ben meginduló színészképzés első tanármegzedéke még személyében hordozta „a népek tavaszának” üzenetét. Szigligeti Ede (1814–1878), Nemzeti Színházunknak 1873 és 1878 közötti igazgatója még a romantika maga faragta tehetsége volt: pályaelhagyó mérnökjelöltből lett segédszínész, hogy — negyvennégy évet töltve a színházban — valamennyi fontos tisztség betöltése után eljusson az igazgató karosszékéig, miközben száznál több játékdarabbal gyarapította a műsort. Barátja és eszmetársa, Egressy Gábor is megérte még, hogy molière-ien szép színpadi halála előtt egy évet tanítson az új Színi Tanodában.

Azokban az országokban, ahol a nemzeti színház vagy az annak funkcióját ellátó együttes nem találkozott ennyire erős romantikus hagyománnyal, a XIX. század végére messzebbre juthattak a művészi alkotótévékenység korszerűsítésében. Jaroslav Kvapil

⁷ A Nemzeti Színház bemutatónaplóját lásd: *A Nemzeti Színház 150 éve*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp. 1987. 213–316. Összeállította: GAZDAG Márta és MOLNÁR Klára.

a prágai Nemzeti Színházban sikerrel honosította meg a színpadi tér forradalmát a századfordulón, és így történhetett, hogy a magyar drámairodalom első számú reprezentánsának, Madách Imrének *Az ember tragédiája* c. drámai költeményét 1904-ben még a historizmus szellemében és stílusában játszatta, 1909-ben azonban már stilizált, korszerű kereket kapott, Kvapil Shakespeare-előadásainak tapasztalataival,⁸ előbb, mint Budapesten, ahol az 1883. évi ősbemutató meiningeni stílusa évtizedekre normának és mintának számított. Hasonló tanulságokat hordoz a moszkvai Művész Színház példája. A korán indult, de meg-megszakadt, sok ágon haladt orosz színházi fejlődésben végül ők vállalták a nemzeti színház funkcióját. Sztanyiszlavszkij és Nyemirovics-Dancsenko kezét nem béklyózták megrögzött játékhagyományok, ezért a meiningenizmus és a nyugat-európai naturalizmus eredményeit megőrizve és azonnal meg is haladva, az európai színjátszás élvonalába jutottak. Mindezt jól példázza, hogy 1898-ban nyitódarabul azt a történelmi drámát, Alekszej Konsztantyinovics Tolsztoj *Fjodor Joannovics cáriját* választották, amelyet Meiningenben is bemutattak, de a századfordulóra már a kortárs tematika, Csehov és Gorkij színházának tekintették magukat, a lélektani realizmus kiforrott játékstílusával. Figyeljünk fel két tényre. Egyrészt a Művész Színház, bár „alulról” építkezett, hiszen egy értelmiségi csoport hívta életre, részvénytársasági alapon működő magánszínháznak alakult, a századvégen nem lévén más útja a színházalapításnak. Másrészt nevében és szándékaiban tudatosan hirdették meg a ritkán emlegetett „obszcsosztupnij” jelzöt („mindenki számára elérhető”), azaz a népszínház eszményét, amely ekkorra már Közép-kelet-Európában is elvált a nemzeti színházak működésétől, önálló színházmodellé fejlődött, legalább kétpólusúvá téve a fejlődést; Nyugat-Európában pedig kimondottan a kialakult, differenciált polgári színházszervezet ellenében bontott zászlót. A moszkvai Művész Színház megalapítása tehát sajátos, kötődése többszörös, de természetesen nem kerülhette meg a két színházmodell egybeesésének legalább rövid, történelmileg szükségszerű fázisát, csak éppen azt a legkorszerűbb formában élte át.

A nemzeti színházak fejlődéstörténetében a harmadik szakasz, amikor egy differenciált színházszervezetben, annak részeként, de az állami-nemzeti identitás reprezentatív kulturális intézményeként folytatják színházművészeti alkotótevékenységüket. A polgárosodás mintaállamában (Angliában) vagy a városfejlődés magas fokán álló, fejlett színházkultúrájú, de államilag szétagolt territóriumában (Itáliában, Németországban), vagy akár Franciaországban mindez a legutóbbi időkig nem is igényelte közép-kelet-európai értelemben vett, országonként egyetlen nemzeti színház kialakulását. Egressy Gábor már 1843-ban lenyűgözve, a fejlődés bejárandó útját felismerve vetette papírra: „A párisi színházak irány tekintetében úgy osztvák el, hogy a legmagasabb dynastától kezdve, minden sorsúakon keresztül le az utolsó napszámosig, saját színháza legyen minden elvnek, felekezetnek, értelmi és érzelmi fokozatnak, szóval minden polgári helyzetnek.” A nemzeti színház e fejlődési fokon mégsem egy a többi között.

A magyar Nemzeti Színház ezt az utat gyorsulva járta meg, mint ahogyan Budapest is Európa leggyorsabban fejlődő fővárosa lett 215%-os népességyarapodásával, amelynek során lakossága az 1869. évi 270 000-ről 1910-re 880 000-re nőtt. E korszak legjelentősebb magyar színházművésze, a vándorszínészből lett igazgató-főrendező, Paulay Ede

⁸ Vö. RÁKOS Péter, *Adalékok Az ember tragédiája csehországi visszhangjához*, It 1956: 331–6.

(1836–1894) az 1870-es évek elején beutazta Európát, és bécsi, müncheni, drezdai, lipcsei, berlini, weimari, majna-frankfurti, párizsi tapasztalatai egyaránt kiterjedtek a színházszervezés udvari, nemzeti-állami és magántőkés formáira. És itt, e ponton tegyünk egy villanásnyi kitérőt a színházszervező és -vezető személyiség alkalmasságáról. Az ehhez megkívánható talentumok másfélék, mint a színészi alakítókézség, a dramaturgiai tudás, a rendezői tehetség. Noha Paulayban ez utóbbiak szintén megvoltak, több mint egy évszázad távolából is megkapó a színházművészeti fejlődés törvényszerűségeinek világos felismerése és elősegítése, holott a kapitalista színházszervezet kiteljesedése, a népszínházi profil önálló együttesé szerveződése (1875), a Magyar Királyi Operaházba átkerülő opera- és balettműsor (1884-től) jelentős közönségrétegek elvesztését jelentette a Nemzeti Színház számára, és élete alkonyán még megérte annak a magánszínháznak a tervezését, amely 1896-tól Vígszínház néven az igen kedvelt francia társalgási drámák szakosodott, új otthona lett. A Burgtheaternek és a Comédie Française-nek a magyar romantika örökségével ötvözőtt felhasználására törekedett, meiningeni stíluselemeket is vegyítve, és hozzá tudva, hogy az udvari színház pompája és lehetőségei nem adták egy nemzeti színház számára. És ha Paulay Edének rendezői elismerést 1892-ben, a bécsi színházi világkiállításon az egykori színházi világ szavazott a budapesti Nemzeti Színház vendégjátéka alkalmából, színházszervezői formátumának e rövid eszmefuttatás révén a színháztudomány állítson emléket.

A nemzeti színházak, amikor részei lettek egy kialakult differenciált polgári színházszervezetnek, új helyzetbe kerültek. Költségeiket az állami dotáció igyekezett megtéríteni, de mivel ezeket csak részben fedezte, nem mondhattak le a bevételhányad költségvetési növeléséről, ugyanakkor – a dotáció fejében – vállalniuk kellett az állami kulturális reprezentativitás olyan feladatait, amelyekre az önellátó, ezért a gyorsabban reagáló, hagyománytalan magánszínházak nem vállalkoztak. A nemzeti színházat viszont – mintegy kárpótlásul – előjogok kialakuló rendszere segítette. A műsorelőjogok az előző fázisban elemzett hármass repertoár (nemzeti dráma, klasszikusok, kortárs világirodalom) vonatkozásában érvényesültek, és éppúgy jelenthették a nemzeti klasszikusok kizárólagos vagy autentikus előadásának gyakorlatát, mint bizonyos irodalmi kiválóságok művei színrevitelének kisajátítási törekvését vagy az utánjátszás jogainak korlátozását, megnehezítését. Ehhez a legjobb társulat állott rendelkezésre, vagy legalábbis törekedtek ennek biztosítására. Magyarországon szerződtetési előjoga volt a Nemzeti Színháznak a Színiakadémiáról, minthogy a növendékek a mesterséget itt gyakorolták. Több alkalommal történt mesterséges korrekció is, amikor a kulturális kormányzat úgy vélte, meggyengült a társulat. 1935-ben a színház fiatal, mindössze 32 éves igazgatója, Németh Antal kapott szabadkezet a magánszínházak legjobb erőinek szerződtetésére, és így sztáregyüttes létrehozására. 1945-ben, a második világháború után a korábban származási, politikai okokból színpadot veszített művészek elégtételszámba menő vissza-, újra- vagy első szerződtetésére került sor, kisvártatva pedig fiatal tehetségek nagyobb számú felvételére.

A társulat, az általa és benne képviselt játékerő és játékhagyomány átvezet minket ahhoz a rendkívül izgalmas és szerteágazó, ezért itt csak érintőlegesen felvethető problémakörhöz, amelyet a nemzeti színházak konzervativizmusának is szoktak nevezni. A népszínházról való elválás lassulhatott ugyan, olyan esetekben, amikor a nemzeti színház kisebbségi sorsban élő nyelvet és művészetet képviselt, mint például a csehek, a finnek,

a horvátok vagy a lengyelek esetében, 1918–1920-ig. Többek között ismét érdekes és sajtáságos a moszkvai Művész Színház példája, amelyet – húsz évi működés után – már mint polgári-konzervatív kulturális intézményt támadott a Proletkult, de amelyet a szovjet kormány (az 1919. augusztus 26-i rendelettel, a többihez hasonlóan) államosított, ezzel anyagilag függetlenített, sőt az „akadémiai” jelzővel ruházott fel, ami azt jelentette, hogy színiiskolát tarthatott fenn, tehát hagyományait tovább örökíthette, mint elismert nemzeti értéket. A színház neve utóbb (1932-ben) Gorkijével bővült, de elmaradt belőle a népszínházi jellegre utaló „obscsedosztupnij” jelző.

A XX. század elejének népszínházi törekvései, az avantgárd egymásra halmozódó színházi forradalmi és a hozzájuk kapcsolódó rendezői ambíciók nemcsak elkerülték a nemzeti színházakat, de elképzeléseiket annak ellenében bontakoztatták ki, mert őket a megkövesedett, egészében elutasított polgári színházszervezet és színházművészet alapkövének tekintették. Tehetség és lehetőség számos adódó konfliktusának szemléltetésére a magyar fejlődés ellentmondásosságára hivatkozunk. A XIX. század második felének budapesti Nemzeti Színháza a megőrzött romantika stílusa mögött még őrzött liberális hagyományokat: a *Bölcs Náthán* műsorra tűzése 1888-ban Paulaynak és együttesének őszinte emberi voksa volt mindenfajta antiszemitizmus ellen, a *Nóra* 1889. évi magyarországi bemutatója (amelyet két év múlva a szerző is látott és megdicsért) szinte előkészítette a polgári házasság és anyakönyvezés parlamenti vitáit stb. A századfordulóra azonban ez a hagyomány – tartalmában és művészi eszköztárában egyaránt – kiüresedett. (Amit közvetett módon jól bizonyít, hogy az a drámaírói nemzedék – Molnár Ferenc, Bíró Lajos, Lengyel Menyhért –, amelyet a világ magyar iskolának tekintett, csak érintőlegesen kötődött pályakezdő évei Nemzeti Színházához.)

Ezért a XX. század elejének legkitűnőbb magyar rendező- és színházvezető tehetsége, Hevesi Sándor (1873–1939) érthetően nem kapcsolódott kizárólag a Nemzeti Színházhoz. 1900-ban írott egyik tanulmányában fiatal kritikusként megsemmisítő bírálatban részesítette a magyar repertoár alpművének, *Az ember tragédiájának* éppen futó rendezését, amelyet Paulay utódai alaposan átrendeztek és elrontottak az évek folyamán. (A sors ironiája, hogy a művet maga csak 1908-ban rendezhette először, más színházban, kölcsöndíszletekkel, a Nemzeti Színházban pedig csupán 1923-ban, végre saját elképzelései szerint.) Pályája először 1902 és 1907 között kapcsolódott a Nemzeti Színházhoz azonban öt év alatt mindössze 11 rendezést szignált. Párhuzamosan dolgozott 1904 és 1907 között a magyar színházi megújulás műhelyének számító Thália Társaságnál. A Nemzeti Színházhoz – újabb kitérők után – 1908 és 1912 között, majd 1915-től tért vissza. Igazgatóként 1922 és 1932 között, egy évtizeden át vezette az együttest.⁹

Hevesi Sándor már a színházcsinálóknak ahhoz az új nemzedékéhez tartozott, ahol nem a színészet gyakorlati tapasztalataival kezdték pályájuk építését, hanem irodalmi, esztétikai, tudományos munkássággal, nagy elméleti felkészültséget szerezve. Ennek a nemzeti színházi gyakorlatba való átültetését azonban számos tényező gátolta, színházon kívüli és belüli okok egyaránt. Hevesi akkor lett a Nemzeti Színház igazgatója, amikor

⁹ Vö. STAUD Géza, *Hevesi Sándor irodalmi és színházi működése* (Bibliográfia), in LÁSZLÓ Anna, *Hevesi Sándor*, Bp. 1960. 343–422.

Magyarország még nem jutott túl a trianoni békeszerződés sokkján. A „kultúrfőlény” válaszul meghirdetett ideológiájában a Nemzeti Színháznak kiemelt szerep jutott, mint azon ritka közintézmények egyikének, amelyek az állami támogatást az új helyzetben is folyamatosan képviselik. Kiemelt anyagi támogatást azonban – a világháborús veszteségek, a gazdasági világ- és helyi válságok miatt – nem tudott ehhez nyújtani. Ezért Hevesi is hiába volt tisztában a modern világszínházi törekvések mindegyikével, nem tudott új stílusokat nyitni a Nemzeti Színházban, hanem – akárcsak annak idején Paulay – a törekvések és a lehetőségek viszonylag optimális egyeztetésére kényszerült: állandó figyelemmel a Nemzeti Színház törzsközönségét adó, létszámában és egzisztenciájában megcsapant „középosztály”, e vegyes, a kispolgárság felső rétegétől az állami tisztségviselőkön és a tisztikaron át az értelmiségig terjedő társadalmi konglomerátum igényeire, hogy egyensúlyt találjon állami dotáció és tervezhető bevétel között.

Már Hevesinél megfigyelhető a vázolt helyzetben a korszerű világszínházi törekvések csak némileg megkésétt, de megszürt átvétele. Ilyen volt a modern lélektan alkalmazása a szerepértelmezésben és közös nevezőre hozása a bizony előregedőben levő, a hagyományosan színészcentrikus előadásokhoz szokott együttesben; ilyen a szimbolikus színházi térszervezés felé történő nyitás, a felújított historikus színházformák (Shakespeare- és misztériumszínház) adta lehetőségek bevezetése a szcenikában, a kamaraszínházi játszóhely megnyitása a korszerűbb világirodalmi műsor bemutatására, a szervezett rendezőképzés megindítása 1929-ben stb. Amíg Hevesi Craig, Reinhardt és Sztanyiszlavszkij törekvéseivel és eredményeivel igyekezett párhuzamosan haladni, munkatársai és tanítványai közül Hörváth Árpád (1899–1944) a merészebb színházi izmusok eszköztárából is válogatott nagy stílusbiztonságú, színes rendezései számára. Ami azért említésre méltó, mert az amúgy is gyenge magyar színházi avantgárd, kötődve 1918/19 forradalmihoz, kozmopolitának, elitélendőnek számított a „keresztény-nemzeti” kultúrpolitikában. A totális népszínház elveit követő Hörváth Árpád konfliktusa és távozása ezért szükségszerű a Nemzeti Színházból; a vízváltó 1934-ben ismét az alapmű, *Az ember tragédiája*. Esete pedig ékes példája annak, hogy a nemzeti és a művészi szempont szétválasztása mögött mindig a nemzeti-állami identitás zavarait kell keresnünk.

Hogy a konzervatívnak tekintett nemzeti színházi művészeti gyakorlat az állami ideológia szolgálatában, annak kiemeltebb figyelmével képes lehet bármely korszak nemzeti színjátszásának előrevivője, motorja lenni, arra a budapesti Nemzeti Színháznak 1935 és 1944 közötti konjunktúrakorszaka szolgálhat bizonyossággal, Németh Antal (1903–1968) igazgatóságának periódusa. Mint említettük, Németh Antal szabadkezet kapott egy sztaregyüttes szerződötetéséhez, és elegendő eszmei támogatást meg dotációt ahhoz, hogy előadásai felvegyék a versenyt a hangosfilm és a revü látványhatásával; hogy liberális válogatású világszínházi műsort formáljon – párhuzamosan a bécsi Burgtheater Röbbeling-korszakának „A népek hangja a drámában” ciklusával –, s hogy a magyar drámairodalom reprezentánsait (vendégjátékokkal és -rendezésekkel) a második világháború felé sodródó, egyre inkább megosztott Európában is megpróbálja nemzetközi sikerre vinni.

Németh Antal 1937-ben, a magyar Nemzeti Színház százéves emlékünnepe – a szellemtörténet szóhasználatával – „spirituális vár”-nak nevezte az intézményt, és ahogyan Hevesi – mint ezt korábban idéztük – megerősítette a hármass műsorprofil hagyományát, úgy ő rendületlenül hitt abban és hirdette is, hogy a kis és közép-kelet-európai népek szín-

házművészetének is van hozzáadni valója az európai és világkultúrához, amihez hitelesítő fedezetül szolgáltak lengyel, finn, bolgár, szerb, svéd bemutatói.¹⁰

A nemzeti színházi eszme és gyakorlat történetének harmadik fázisában kétségkívül új, minőségében más szakaszt jelent, amikor *valamennyi* színház állami kezelésbe kerül, amint az a délszláv egység megvalósulásának első pillanatától, 1918-tól az SHS (szerb-horvát-szlovén) királyságban, 1919-től Szovjet-Oroszországban, régiókban pedig 1945 után (Magyarországon 1949-ben) történt. Ez a helyzet tölti ki jó néhány ország nemzeti színházának történetében az elmúlt négy évtizedet, így hazánkban is. A nemzeti színházi eszme és gyakorlat mai kérdőjelei innen datálódhatnak. A színházak államosítása – mint ideológiai-kultúrpolitikai, tehát a műsort meghatározó és mint az erőforrásokat koncentrálló működtetési lépés – társadalmilag szükségszerű és elkerülhetetlen volt, része a szocialista kultúrforradalomnak. Nem járt együtt azonban az akkor már 159 éves magyar hivatásos színjátszás történeti tapasztalatainak előzetes elemzésével és felhasználásával. A Nemzeti Színház elvesztette előjogait, kiemelt lehetőségeit, ugyanakkor deklarálta „az ország első színháza” maradt, de elsőnek csak az egyenlők között, hiszen valamennyi államivá lett magyar színház „kis Nemzetivé” válhatott.¹¹ E folyamat országos áttekintése és tudományos elemzése mindmáig nem történt meg.

A Nemzeti Színház esetében a kétségtelen törest látszólag elfedte az igazgatás és a művészeti vezetés személyében is megnyilvánuló folyamatossága (Major Tamás 1945-től volt igazgató, és ugyanakkor került a színházhoz rendezőnek Gellért Endre), a társulat még évekig elegendő tehetsége és szellemi kapacitása. Mivel a kultúrpolitika a feltételrendszer döntő változása után is elvárta a Hevesi-megfogalmazású profilok teljesítését, de késlekedett a nemzeti színházi funkció korszerű, szocialista megfogalmazásával, az elmúlt négy évtizedben a Nemzeti Színház műsorpolitikája ki-kilendült a lehetséges pólusok irányában. Tapasztalhattuk fő feladatként a magyar és külföldi szocialista dráma favorizált műsorra tűzését, olykor az esztétikai-dramaturgiai minőségelv háttérbe szorításával (az 1950-es évek első felében); tanúi lehettünk látványos kortárs világirodalmi nyitásnak 1957 után; történt kísérlet sorozat a magyar klasszikusok átdolgozására és műsoron tartására az 1960-as években, de volt időszak, amikor a művészeti vezetés (1978 és 1982 között) a világirodalmi klasszikus repertoár kibővítésében és korszerű rendezői értelmezésében látta a Nemzeti Színház időszerű feladatát. Kétségtelen, hogy mindegyik törekvés hozott részeredményeket, szolgált nagy értékű előadásokkal, kiugró színészi teljesítményekkel. A funkcióbizonytalanság mögött azonban ott komorlott a történelemszemlélet, a nemzeti identitás számos tudatzavara, diszkontinuus hagyományfelfogása, személyi (karrier- és presztízs-) ellentéteket ideológiáivá növelő értékvesztése. Egyetlen példát ezekre! Sztanyiszlavszkij módszere gyorsan és eredményesen hódított teret nálunk, a Nemzeti Színházban is, mert a hagyományosan, a vándorszínészet óta színészközpontú magyar felfogásban már tulajdonképpen Hevesi Sándor és Ódry Árpád óta hasonló lélektani szerepmegközelítés divott. Ugyanakkor Brecht színházeszménye – minden erőfeszíté-

¹⁰ NÉMETH Antal, *A Nemzeti Színház hivatása*, in *A százéves Nemzeti Színház*, Bp. 1938. 21.

¹¹ A Nemzeti Színház 1945 utáni történetének legjobb összefoglalása SZÉKELY György tanulmánya: *A Nemzeti Színház 150 éve*, 131–86.

tés ellenére — mindmáig lágyabb, érzelmesebb felfogásban került és kerül műsorra a Nemzeti Színházban (is). A realizmus szűkkeblűen értelmezett felfogása nemcsak a műsort ritkította meg (Madáchtól Németh Lászlóig), hanem évtizedekkel visszavetette a magyar szcenika fejlődését is, részletezően valóságmű díszlet- és jelmezkövetelményeivel. Elég ehhez egyetlen pillantást vetnünk a nagy tehetségű Oláh Gusztáv 1923-as és 1955-ös, lényegében azonos felfogású terveire *Az ember tragédiájához*.

A 150. évforduló alkalmából rendezett kétnapos nemzetközi akadémiai emlékülés is bebizonyította, hogy a Nemzeti Színház szocialista funkciómeghatározásához felhasználhatunk ugyan bizonyos külföldi tapasztalatokat, de a sürgető feladat (színházi struktúránk egészének radikális újragondolásával együtt, annak részeként) a mi feladatunk, a többes számba beleértve a színháztudomány, a drámatörténet, a művelődéskutatás művelőit is. Ehhez képest minden más — pl. a magyar Nemzeti Színház véglegesnek szánt épülete helyének és építészeti megoldásának látszólagosan demokratikus, nyilvános újra- és újratárgyalása — másodlagos és későbbi teendő.

Kerényi Ferenc

A PROPOS DE QUELQUES PROBLÈMES HISTORIQUES DE L'IDÉE ET DE LA PRATIQUE DU THÉÂTRE NATIONAL

L'étude — variant écrit de la conférence d'ouverture du colloque académique à l'occasion du 150e anniversaire du Théâtre National hongrois — traite la notion de l'idée du théâtre national, de phénomène historique, caractéristique de l'Europe Centre-Est, à l'intérieur de l'histoire de l'évolution des théâtres nationaux. Malgré les caractéristiques nationales et les phénomènes asynchrones sans aucune doute importants, on peut y constater des phases d'évolution communes: la période où le but théorique est marqué, est suivie de celle de l'organisation de troupe pour un seul ou quelques spectacles, et plus tard, de celle de la stabilisation des conditions d'activité. Cela peut se produire par intention du souverain en service de la raison d'État reconnue, ou par association de plusieurs couches ou classes sociales en service des buts nationaux.

A l'échelle suivante de l'évolution, le Théâtre National — comme élément de marque du théâtre bourgeois se formant et servant les besoins de plus en plus différenciés du public — devient l'institution culturelle par excellence de l'identité nationale et étatique, aidée de façon accentuée par l'État dans l'accomplissement de ses tâches à l'établissement de programme.

A l'intérieur de cette phase, une situation nouvelle est créée par la nationalisation des théâtres (en Hongrie, en 1949), lorsque le Théâtre National ne peut être que le premier parmi les égaux.

L'anniversaire avait renforcé la conclusion tirée des analyses historiques, par laquelle, le devoir le plus urgent, à côté de la conservation du programme traditionnel de théâtre national (classiques nationaux et de littérature mondiale, théâtre national, ouvrages de premier rang de la littérature mondiale contemporaine), reste la recomposition et la détermination des fonctions socialistes de l'idée du théâtre national.

Kiss József

GYULAI PÁL: HADNAGY URAM

Gyulai Pál *Hadnagy uram* c. versének végleges, ma is közismert szövegét költeményei első kiadásában tette közzé először (Pest, 1870. 31.).¹

Hadnagy uram

„Hadnagy uram, hadnagy uram!”
 »Mi bajod van, édes fiam?»
 „Piros vér foly a mentére.”
 »Ne bánd, csak az orrom vére.«

„Hadnagy uram, hadnagy uram!”
 El ne essék itt az útban.”
 »Bele botlám egy nagy kőbe.
 Szegezz szuronyt s csak előre!«

Megy a honvéd, áll a hadnagy,
 Mély sebében összeroskad.
 „Hadnagy uram, hadnagy uram!”
 »Csak előre édes fiam!«

Az egyik fennmaradt kézirat² ugyanezt a szöveget tartotta fenn: csak néhány központoszási eltérést mutat; Gyulai kézírására ebben az időszakban általában jellemző, hogy hanyagul ékez (pl. „édes”-t ír „édes”, „útban”-t „útban” helyett).

Gyulai verse először a Szilágyi Sándor szerkesztette „Magyar Emléklapok. Történeti és szépirodalmi közlöny az utolsó forradalom korából” c. vállalkozás (Pest, 1850.) 1., március 9-i füzetének 71. lapján jelent meg, „Gy . . . .” aláírással; e közlés, valamint a másik fennmaradt kézirat³ alapján megállapítható, hogy a szerző a kötetkiadás előtt néhány szóra terjedő módosítást végzett a szövegen (a korábbi közlés eltéréseit dőlt betűvel emeljük ki):

Az 1850. évi szöveg 3. sora: „Piros vér *hull* a mentédre”. A 6. sorban: „El ne *dőljön* itt az útban.” A 7. sor: „*Megbotlottam* egy nagy kőbe.” 8. sor: „Szegezz szuronyt *és* előre!” Egyes, 1870 előtt megjelent közlések, mint a Vasfi–Benkő, azaz Eisler Mór és Kertbeny Károly szerkesztésében 1851-ben Lipcsében kiadott „Hangok a múltból”, Lipcse, 1851., 2. kiadás 1862., illetve az Áldor Imre szerkesztette „A forradalom költészete”, Pest, 1867. antológiában, még ezeket a korábbi variánsokat tartalmazták.

¹ A szövegközlésben a hadnagy szavait jelölő elavult kettős idézőjeleket (” ”) ún. belső idézőjelekkel (» «) helyettesítettük.

² OSzK Kézirattár, Quart. Hung. 1987. 1. 1.; a kézirat keletkezési idejére utaló adat (datálás) vagy jel nincs.

³ MTA Kézirattár, K 790/12; Gyulainak ez a saját kezű kézirata több, 1849/1850 fordulóján táján keletkezett vagy összeírt, szabadságharcos tárgyú versét tartalmazza, köztük a *Hadnagy uram* címűt is.

A *Hadnagy uram*nak a kötetkiadás előtt egy további közlése is volt, amire a Gyulai-irodalom tudtommal nem figyelt fel: tudniillik a *Vadrózsák*ban (Kolozsvár, 1863.)⁴ Kriza ugyanis, Erdélyi példája nyomán, „Iróktól” is fölvetett „néhányat a népdal-féle költeményekből, miket erdélyi írók nyomtatva lévő műveiből összegyűjteni módom s juthatásom volt”.⁵ Gyulaitól két darabot közölt: a *Hadnagy uram*on kívül „Ez a kislány, a barna...” kezdetű népdalát (538. sz.), amely Gyulai 1870. évi kötetében (170. l.) *Ez a kis lány...* cím alatt lényegében azonos szöveggel jelent meg. Ezt mondhatjuk a *Hadnagy uram*ról is, de ennek szövegében két eltérést szövé kell tennünk: a 9. sorban a „honvéd” helyére *vitéz* került, az utolsó sor pedig nem „Csak”-kal, hanem *Huh!* felkiáltással (!) kezdődik. Ismeretes, hogy Gyulainak nemcsak a gyűjtemény előzetes propagálásában és a kiadás útjának egyengetésében volt igen nagy része, hanem a kötet szerkesztési elveinek kialakításában is: úgyszólván „minden ívről, mielőtt a nyomdába adták, beható tanácskozást folytattak Krizával” – írja Gyulai monográfusa, Papp Ferenc.⁶ Gyulai nyilván maga választotta ki és bocsátotta a szerkesztő rendelkezésére a két verset, s a *Hadnagy uram*ban a „honvéd” → „vitéz” szócsere is az ő módosítása volt, vagy legalábbis az ő jóváhagyásával történt. Ennek vagy valami politikai megfontolás lehetett a háttérben (bár ez 1863-ban már meglehetősen anakronisztikusnak tűnik), vagy a népdalhoz közelítés szándéka. A „Huh!” alig magyarázható mással, mint a nyomdai kézirat elírásával vagy sajtóhibával; ez az ívről ívre történő gondos ellenőrzés mellett is becsúszhatott. A közlésből annyi mindenesetre megállapítható, hogy a vers első ismert (1850 eleji) szövegének átdolgozása már 1863 előtt megtörtént. Az 1870. évi kötetben közölt szöveg, amely a *Vadrózsák*tól a két említett variánson kívül csak gondosabb, következetesebb központosításban különbözik, a további kiadások során már nem változott.

A kötetben, mint láttuk, Gyulai megjelölte a keletkezés évét (1849). Ezt az első közlés dátuma (1850. március 9.) is megerősíti. Fél száz év múlva egy véletlen eset kapcsán a keletkezési körülmények további részletei váltak ismeretessé. Hegyesi Márton történész könyvet írt „Az 1848–49-iki harmadik honvéd zászlóalj történetéről”,⁷ s ebben az 1849. április 4-i tápióbicskei csata leírásában (133. l.) megemlítette, hogy a Tápió keskeny hídjának vakmerő rohammal történt elfoglalása közben a zászlóaljából sokan haltak hősi halált, „többek között Wüsthof báró is, ... ki midőn összerogyott is, karjával intve, ezt kiáltá: »előre!» (talán róla vette Gyulai a »Hadnagy uram« eszméjét)”. Márki Sándor, aki a művet a Gyulai által szerkesztett Budapesti Szemle 1898. évfolyamában ismertette, megjegyezte: „hogyan Gyulai Pál csakugyan az itt halálra sebesült Wüsthof báróról vette-e a Hadnagy uram eszméjét, csak Gyulai Pál döntheti el”. A szerkesztő a burkolt felhívásnak a következő lapalji jegyzettel tett eleget: „E költeményt 1849 júliusában írtam. Az Arany Sasban ebédelve egy pár honvédtiszt barátommal, szóba jött a tápió-bicskei csata. Egyik elbeszélte Csikány főhadnagy hősi halálát, a ki megsebesülve, *Előre!* kiáltással roskadt össze csapattja élén és meghalt. Ez elbeszélés hatása alatt még az nap megírtam a költeményt. Ha jól emlékszem, Csikányt megnevezve, Zalár József is megénekelte ez idő tájt megjelent füzetében. Szerk.”⁸ Szó szerint ez a szöveg 1904-ben mint a *Hadnagy uram*hoz fűzött szerzői jegyzet bekerült Gyulai költeményeinek 6., bővített kiadásába,⁹ a Gyulai-irodalom innen szerzett róla tudomást.

A tápióbicskei csata 1849. április 4-én, bár jelentős áldozat árán, magyar győzelemmel végződött, s a diadalmas 1849. tavaszi hadjárat fontos állomása volt:¹⁰ az április 6-i isaszegi, majd az április 19-i

⁴ 537. sz. vers, a kötet 281–282. lapján.

⁵ L. a kiadvány jegyzeteiben, 539–540.

⁶ PAPP Ferenc, *Gyulai Pál*. I. k. Bp. 1935. 476–477. (Vö. még Kriza köszönő szavaival: *Vadrózsák* VII. l.)

⁷ Bp. 1898. 299. l.

⁸ BpSz 1898. 94. k. 308.

⁹ Bp. 1904. I. k. 302. (Az 1902-ben megjelent 5. kiadásból még hiányzik.)

¹⁰ A csata lefolyásáról: *Magyarország hadtörténete*. Főszerk. LIPTAI Ervin. I. k. Bp. 1984. 509–511.

nagysallói ütközet után szabaddá vált az út a főváros felé. Gyulai az év nyarán többször megfordult a felszabadult Pesten; egyik ilyen alkalommal ebédelhetett a pesti Új világ (ma Semmelweis) utcai Arany Sas vendéglőben honvédtisztekkel.¹¹

Gyulait nem csalta meg emlékezete: Zalár költeménye valóban megjelent 1849-ben. Zalár József (1825–1914), Petőfi költőkortársa,¹² akit mint a „petőfieskedő” költőcsoport egyik tagját éppen Gyulai bíralt meg szigorúan az 1850-es években¹³ (bár a kedvét ezzel korántsem vette el a verseléstől), 1849 nyarán kiadott kis kötetében így énekelte meg a szóban forgó esetet:

Csikány százados

Vitézeid között
Első vitéz valál,
Ott jártál mindenütt,
Hol a vész s a halál.

Midőn körülfogott
Az ellenség hada,
Karod – nem fegyverét,
Hanem halált ada.

Győztünk, te elestél;
De följegyzett marad:
„*Fiúk, előre!*” volt
Legutolsó szavad.¹⁴

Zalár ezt az epizódot később újra feldolgozta: az *Előre!* c. öststrófás, népies zsánerdalutánzatban a vitéz kapitány maga beszéli el hősi halálát („Engem hívtak Csikány kapitánynak, / Toborzáskor csaptam fel bakának” stb.; a befejező sorok: „Ki-kiszólok a sírból: »előre!«... / Tán valamit értenek belőle.”).¹⁵

Hogy végül is ki halt meg a tápióbicskei csatában „Előre!” kiáltással, Wüsthof báró vagy Csikány főhadnagy (százados?), nem tudjuk, és nem is kívánjuk eldönteni. Gyulai – közel 50 év múltán – mindenesetre az utóbbira emlékezett, ezt igazolja Zalár egykori verse is. (Lehet, hogy ennek éppen 1898-ban megjelent átdolgozott változata juttatta Gyulai eszébe az 1849 nyarán hallott nevet.)

A *Hadnagy uram* egyike Gyulai a nagyközönség és az irodalomtörténet ítélete szerint egyaránt maradandó értékű költeményeinek. Említettük, hogy almanachokba már 1851-től kezdve felvették. Ez a folyamat a kötetkiadások (1870, 1881 stb.) óta is a legutóbbi időkig nyomon követhető: úgyszólván nincs olyan igényesebb magyar költői antológia, amely (ha egyáltalán tartalmaz Gyulai-verseket) ezt nélkülözné. A népi iskolai olvasókönyvekbe is már a költő életében belekerült, tananyagá vált.

¹¹ PAPP F. i. m. l. k. 144–145.

¹² Zalár József, a Petőfivel körülbelül egy időben fellépett verselő egyike volt azoknak a kispapoknak, akik a költőt 1844. februári egri tartózkodása idején barátilag fogadták és megvendégelték. Később, az 1850-es években, a „petőfieskedők” egyik legszorgalmasabban verselgető képviselője.

¹³ GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok, 1854–1861*. Bp. 1908. 201–215. (Bíráta Zalár 1855-ben kiadott „Költeményei”-ről; a Szépirodalmi Szemle III. c. fejezetben.)

¹⁴ ZALÁR [József], *Szabadságdalok*. Pesten, 1849. 48. – A 61 lap terjedelmű kötet 1849. július–augusztus folyamán kerülhetett ki a sajtó alól. A vers későbbi közléséről nem tudunk (Zalár 1855-ben megjelent kötetébe nem vette fel).

¹⁵ ZALÁR József, *A honvéd-világból*. [Versek.] Bp. 1898. 45–46.; megjelent Zalár 1902-ben három kötetben kiadott költeményei közt is. 3. k. 220–221.

Riedl Frigyes Gyulai-tanulmányában (Bp. 1911. 14.) említi, hogy amikor a század első éveiben egyszer Gyulaival együtt sétált a Múzeumkertben, az ott játszadozó kisiskolás fiúk egyike elszavalta nekik a *Hadnagy uramat*. Az 50 éven felüliek közül ma is sokan könyv nélkül tudják. A Gyulai-irodalomban, bár elég későn fedezték föl, általában a költő legszebb versei közé sorolták, különféle dicsérő jelzőkkel illeték; érdemben azonban nem foglalkoztak vele. Hogy Reviczky Gyula 1881-ben írt recenziójában¹⁶ csak egy „szép” jelzőre érdemesítette (ismerve többé-kevésbé jogos elfogultságát a nagyhatalmú akadémikus-szerkesztő-kritikus ellen), alig csodálkozhatunk; feltűnőbb, hogy Ambrus Zoltán, aki a Koszoruban¹⁷ védelmébe veszi Gyulait „a napi sajtó... merev, egyoldalú bírálatával, gúnyosan gáncsoló megjegyzéseivel” szemben, a *Hadnagy uramat* nem is említi. Riedl Frigyes, Gyulai-tanulmányában (i. h. 14.), csak ellenérvként utal a versre annak kapcsán, hogy Gyulait 1899-ben az egyetemi hallgatók kifütyülték, mert (napi politikai megfontolásból) nem kívánta a Kisfaludy Társaság nevében az aradi hősök emlékművét megkoszorúztatni: „Ez a költemény meg fog maradni, és meg fog benne maradni annak az emléke is, hogyan dicsőítette Gyulai a honvédeket.” A helyes jóslat indoklásával Riedl adós maradt. Nem sokra megyünk Angyal Dávid elismerő megállapításaival sem („Gyulai Pál”, Bp. 1912. 28.): „A tizenkét-soros költeményben, mely Czikány [!] főhadnagy hősi halálát örökíti meg, minden szó, mint a jól röpített nyíl, céljába fúródik. Ez 1849-ben írt kis remekműben már megtaláljuk a népies balladák tömörségét, drámaiságát, gondolatrhythmusát s lyraiságát is a refrainszerű ismétlésekben.” Gyomlay Gyula „Gyulai Pál mint költő” c. könyvében (Bp. 1912. 82–83.) megállapítja, hogy Gyulai a versben „a honvéd hősiességének fon koszorút”, s ebben „csak úgy lüktet a drámaiság, a balladai erő”. A „gyorsmenetű párbeszéd” közben „egész dráma játszódik le”, „érezzük a csaták viharát” s effélék.

A Papp Ferenc monográfiájában olvasható terjedelmesebb méltatás¹⁸ jórészt üresen csengő frázisokból áll „a tartalmas költői eszme tökéletes kifejezéséről”, „a népleleknek nem sejtett mélységeiről” stb., s hogy Gyulai „benne teremtetten meg... első halhatatlan költeményét”. (Van azonban egy két-ségkívül hasznos utalása, amelyre alább külön kitérünk.)

Az utóbbi évtizedek Gyulai-irodalmában Komlós Aladár „Petőfitől Adyig” c. monográfiájában,¹⁹ Somogyi Sándor az új magyar irodalomtörténeti szintézis 4. kötetében²⁰ körülbelül egybehangzóan mindössze annak a megállapítására szorítkozik, hogy ez a Gyulai költői működésének első szakaszához számítható mű „drámai szűkszavúságában immár klasszikussá nőtt”.

Néhány éve Szabó Magda írónő, megtörve a *Hadnagy uram* körüli csendet, tanulmányt írt Gyulai méltatlanul feledésbe merült költeményéről, amelyet hazafias költészetünk egyik legmodernebb, legrafináltabb alkotásának nevez. Értéktelétét tömör, érzékletes elemzéssel támasztja alá; mintegy kézen fogja a (talán bizalmatlan és gyanakvó) olvasót, és aprólékos gondnal végigvezeti a versnek Gyulai alkotta, egyre világosodó színpadán, különös figyelmet fordítva arra, amit a szerző csak jelez, de nem mond el, hanem az olvasóra bíz: „A *Hadnagy uram* attól formabontó és különleges, ami... megíratlan marad, s mégis félreérthetetlenül benne van a költeményben.”²¹

Az elméleti irodalom és irodalomtörténet sok évtizedes közönyével, a mélyebbre hatoló megközelítési kísérletek hiányával magyarázható az a bizonytalanság, amelyet a *Hadnagy uram* műfaji meghatározása körül szinte kezdettől fogva tapasztalunk. Láttuk, hogy a *Vadrózsákban* Kriza erdélyi szerzők „népdal-féle költeményei” közé iktatta; múlt századi antológiákban nemegyszer találjuk a Románcok között (pl. az Endrődi szerkesztette „A magyar költészet kincsháza” számos kiadásában); Papp Ferenc balladaszerű képnek nevezi (i. h.); Angyal Dávidot a fentiek szerint a népies balladákra emlékezteti, Gyulai balladáitól (a *Pókainétól*, az *Éji látogatástól* stb.) mégis gondosan elkülönítve, mint politikai

¹⁶ A Hon 1881. december 25. reggeli kiadása. 354. sz.; melléklet.

¹⁷ Koszoru, 1882. 7. k. 167–174.

¹⁸ PAPP F. i. m. 1. k. 166–167.

¹⁹ Bp. 1958., 2., módosított kiadás, 1980. 80.

²⁰ Bp. 1965. 216.

²¹ „Gyulai Pál: *Hadnagy uram*”. SZABÓ Magda, *Kívül a körön*. [Tanulmányok] Bp. 1980. (2. kiadás 1982.) 158–163.

költeményről szól róla. Balladának általában nem nevezik (az egyetlen kivétel Gyomlay Gyula, aki említett könyvében Gyulai e műfajú versei közt foglalkozik vele), a műfaj történeti áttekintéseiben, irodalmában sem találkozunk említésével.²² Greguss Ágost is mellőzi a balladáról írt, 1864-ben a Kisfaludy Társaságtól jutalmazott pályaművében, amelyben a magyar műballadatermést is számba veszi. Pedig ha Gregussnak e tanulmányában kidolgozott közismert balladadefinícióját vesszük alapul („tragédia dalban elbeszélve”), Gyulai verse ennek úgyszólván szemléltető példájául kínálkozik.

Greguss e definíciót tanulmánya utolsó fejezetében dolgozza ki, s végül több változatot is ajánl:²³ a fentén kívül a dráma dalban elbeszélve, illetve a drámai dal meghatározást (az előbbi az ún. vígballadákra való tekintettel, az utóbbit pedig azzal az indoklással, hogy a drámában mindig van történet, tehát a „drámai” megjelölés az epikai elemet is magában foglalja). Mi a hagyományos definícióból indulunk ki, mert világosan utal arra a hármas összetettségre, amelynek – jól tudjuk – Greguss korántsem felfedezője, de tagadhatatlanul frappáns és tömör megfogalmazója volt; mégis hozzá kell tennünk, hogy a tragédia szónak itt kettős jelentése van: egyrészt tragikus eseményt jelöl (mint a ballada tárgyát), másrészt a hármas együttesben a drámát mint *műnemet* képviseli, amelynek meghatározott kritériumai vannak (drámai szerkezet, feszültség).

Kezdjük a meghatározás *epikai* elemével (... dalban elbeszélve). A *Hadnagy uram* a csatában súlyos sebet kapott honvédtiszt haldoklásának három mozzanatra sűrített története. „Tiszta epikuma” mindössze a 9–10. sor, amelyben a tragikus fordulatról értesülünk („Megy a honvéd, áll a hadnagy, / Mély sebében összeroskad.”), a mozzanatsor egészére jórészt a két személy párbeszédéből következtethetünk: 1. a hadnagy arcáról (szájából?) vér ömlik, 2. már csak botladozva képes továbbhaladni, 3. összeesik, s még néhány szót mond. Hogy mindez az 1848/49. évi szabadságharcban történik, azt a versszöveg a „honvéd” megjelöléssel,²⁴ valamint a „Szegezz szuronyt!” vezényszóval jelzi;²⁵ ez utóbbi és a „csak előre!” felhívás árulja el, hogy csatában vagyunk, és a magyar sereg támad (a 2. versszak „itt az útban” szavaiból még csak azt tudtuk meg, hogy menetelnek); a „csak előre...” *csak* szava pedig arra utal, hogy ez a buzdítás már előbb is elhangzott; nyilván e jelentés kedvéért javította át Gyulai – mint említettük – az eredeti „és előre...” szöveget.

A három mozzanatból egyúttal a tiszt magatartását meghatározó *hősi jellemvonás*, illetve a honvédet felettébe kötő *bensőséges viszony* is fokozatosan kirajzolódik: a hadnagy az eszméhez, amelyért harcol, haldoklása perceiben is hű marad; utolsó szavával a harc folytatására buzdít. A mellette menetelő honvédet „édes fiam!”-nak szólítja, annak megnyilatkozásai pedig arra vallanak, hogy ragaszkodik tisztjéhez, és őszintén aggódik érte. Minderről ugyancsak indirekt módon, annak a drámai jelenetszerű, feszültségteremtő párbeszédnek a révén szerzünk tudomást, amelyet alább, a *Hadnagy uram* drámai szerkezetéről szólva kívánunk bemutatni.

Konkrét utalás sem a megjelenített (beszéltetett) személyek kilétére, sem a csata helyére és időpontjára nincs (Gyulai a fentiek szerint csak félszáz év múltán látott szükségesnek egy ilyen adatokat tartalmazó jegyzetet írni): nem „Csikány százados”, hanem egy névtelen hadnagy esete ez a szabadságharc valamelyik ütközetében. Az epizódnak ez a megfosztása minden „egyeditől” (dekonkretizálása) Gyulai tudatos eljárása volt: ezáltal a *Hadnagy uram* jelentése messze túlnőtt a függetlenségi harc egyik epizódjának megéneklésén: a hős hadnagy és a hűséges honvéd esete Gyulai feldolgozásában az egész

²² L. például TOMPOS József, *A magyar ballada története*. Kolozsvár, 1909.

²³ GREGUSS Ágost, *A balladáról és egyéb tanulmányok*. Bp. 1886. 189–190.

²⁴ Kiss Károly, a Hadi Mű Szótár (Pest, 1843.) szerkesztője, felvette a Kisfaludy Károlytól már 1821-ben, bár még eltérő jelentéssel használt „honvéd” szót; ezt aztán 1848-ban ő ruházta fel ma is meglevő értelmével. (L. TERESCSENYI Ferenc tanulmányát a Nyelvünk a reformkorban c. kötetben, szerk. Pais Dezső. Bp. 1955. 133.)

²⁵ A „Szuronyt szegezni” kifejezés ugyancsak megvan már KISS Károly Hadi Mű Szótárában; GÁL Sándor „A nemzeti őrsereg oktatási, gyakorlati és őrszolgálati szabályzatát”-ban is (Pest, 1848.) felhasználta: l. a 38. lapon a 32. §-t („Szuronyi megtámadás és gyülekezés” c. fejezet: az ellenségtől „legfellebb 60 lépésnyire” „Szuronyt – szegezz! – Fállt das Bajonett!”) L. még GÁL S. „Szuronyvitan”-át (Pest, 1848.) stb.

sorsdöntő erőpróba jelképévé vált; egy bizonyos megközelítésből: a nemzet szabadságküzdelmében fegyverrel részt vevő, a közvetlen életveszélynek leginkább kitett, jelentős részében a legénység sorai-
ból kiemelkedett főtisztí kar (hadnagyok, főhadnagyok, századosok) és a vele egybeforró népi tömeg:
a honvédek, népfelkelők felől. Ahogy – más oldalról – Arany *A nagyidai cigányok*ban a legfelsőbb
politikai-katonai vezetők, a tábornoki kar torzsalkodásait gúnyolja ki, mint egyik fő okát annak, hogy
amazok hősi önfeláldozása sem volt elég a győzelem kivívásához.

A szabadságharc bukása újkori történelmünk egyik legtragikusabb eseménye. A fegyveres ellenállás
roppant áldozatait, amelyeket az egyes embertől követelt, egyrészt hiábavalóknak tűntek, másrészt
szinte eltörpültek ahhoz a veszedelemhez képest, amely magát a nemzet létét fenyegette. Világos
szabaddá tette az utat a megtorlás kegyetlen műve előtt: a *Himnusz* és a *Szózat* véres és komor víziói
elevenedtek meg. *Tragédia* volt ez a szó eredeti (nem mindennapi) értelmében, méltó bármilyen nagy
formátumú (regényes vagy drámai) feldolgozásra; de Gyulai egy 12 soros balladában is a legmélyére
engedett betekintést.

Ami a ballada műfaj lírai kritériumát illeti, a Greguss-féle definícióból kiindulva („...*dalban* el-
beszélve”) a *Hadnagy urat* mint formájára nézve népies dalt vizsgáljuk. A vers három 4 soros strófa-
ja kétütemű, ún. felező nyolcas sorokból áll, amelyek páros rímekkel kapcsolódnak egymáshoz. Ütem-
hangsúlyos (korábbi elnevezése szerint „magyaros”) verstípus ez, s ha nem is olyan „ősi”, mint egykor
hitték, a magyar verselés történetében évszázados hagyományai vannak, népköltésünkben pedig a leg-
inkább kedveltek egyike. Erdélyi János úttörő vállalkozásában, a „Népdalok és mondák” három köte-
tében (Pest, 1846–1848) lépten-nyomon találkozunk vele („Lám megmondtam, bús gerlice...”, „Re-
pülj fecském, ablakára...”, „Káka tövén költ a ruca...”, „Három csillag van az égen...”, „Vagyok
olyan legény, mint te...”, „Csaplórosné, gyűjts világot...”, „Azt gondolom, eső esik...” stb.). Alább
szólunk arról, hogy Gyulai korán megismerte, s később is gyakran forgatta Erdélyi gyűjteményét; nem
kevésbé Petőfi 1847-ben kiadott *Összes költemények* c. kötetét, amelyben szép számmal akadnak
ebben a formában készült népdalkísérletek (*Ki vagyok én? nem mondom meg... Temetésre szól az
ének... Sikos a hó, szalad a szán... Ereszkedik le a felhő... Ez a világ a millyen nagy... stb.*), s az
sem lehet szempontunkból közömbös, hogy a *Nemzeti dal* eskürefrénje is ilyen strófákhoz kapcsolódik,
sőt a *Csatadal* kezdeti aszimmetrikus sorai is a 2. versszakban erre a magyaros felező nyolcasra váltanak
át. Gyulai maga már előbb is próbálkozott e népdalformával (1846: „Amott egy agg cserfa zöldül /
Tetejében vad galamb ül...”)²⁶, később is vissza-visszatért hozzá (pl. az 1866. évi *Éji látogatásban*),
de már a *Hadnagy uramban* hibátlanul alkalmazza. Figyelemre méltó, hogy az utolsó kivételével min-
den sor hangsúlyos szótaggal kezdődik (a befejező sor „előre!” szavának pedig talán éppen az adja meg
az itt kívánatos erős nyomatékot, hogy a hangsúlytalan „Csak” előzi meg), sőt a második ütemek első
szótagjai is többségükben hangsúlyosak, így – aligha véletlenül – mindjárt az első két sorban és az
egész záróversszakban (*hadnagy uram! – édes fiam!; illetve áll a hadnagy – összeroskad; hadnagy
uram! – édes fiam!*). Az a néhány második ütem, amely hangsúlytalan szótaggal, például névelővel
kezdődik, nem is tekinthető hibának, sőt éppen szükséges ahhoz, hogy feloldja a sorképlet feszességét.

Annak alátámasztására, hogy Gyulai a versforma alkalmazásában tudatosan törekedett a népi minta
követésére, hadd idézzünk egy kis részletet „Adalék népköltészetünkhöz” c., az Erdélyi Múzeumegylet
1860. évi tudományos ülésén tartott felolvasásából; azt, amelyben az (ugyancsak felező nyolcas sorok-
ból álló) *Molnár Anna* címen ismert („Elindula Ajgó Márton...” kezdetű) erdélyi népballada „ős-
magyar rhythmusának” szabatoságát dicséri; egyetlen hibás, „kissé bágyadtabb” soron kívül – álla-
pítja meg – „A többiben nemcsak kellően van kiemelve minden ütem, hanem a hangsúly az ütemnek
nagy részt első szótagjára esik; például:

Elindula / Ajgó Márton
Hosszú útra / rengetegre,
Megtalálta / Molnár Annát.”²⁷

(A dőlt betűs kiemelések is Gyulaitól valók.)²⁷

²⁶ GYULAI Pál *Költeményei*. Pest, 1870. 8.

²⁷ GYULAI, *Kritikai dolgozatok* c. i. m. 320.

Ilyen formájú strófákból áll *Fehér Anna balladájának* (címváltozata „Fehér László balladája”) az az említett Erdélyi-gyűjteményben közölt variánsa is,²⁸ amelynek egyik, Gyulai versében háromszor előkerülő sorára („Hadnagy uram, hadnagy uram”) Papp Ferenc figyelmeztet.²⁹ Az Erdélyitől közölt rábaközi változat az új típusú betyárballadák közé sorolható, amelyek szoros rokonságot tartanak a népdallal. Bár sokkal terjedelmesebb, mint a dalok: 23 strófából (és egy 6 soros záradékból) áll, ám ezek a versszakok semmiben sem különböznek a fentebb leírt egyszerű népdal-verstípustól: négy páros rímű, felező nyolcas sor alkot egy-egy strófát.

Fehér Anna balladájának országszerte számos változatát jegyezték föl (Erdély területén csak a 19. század második felében terjedt el). Gyulait feltehetőleg diákkora óta érdekelte és vonzotta a folklór s különösen szűkebb hazájának népköltészete; valószínű, hogy Kriza János gazdag gyűjtésébe már az 1840-es években beletekintett (a Regélő Pesti Divatlapnak küldött „kolozsvári levelei” egyikében, az 1844. március 7-i számban értékes székely népdalgyűjteményként említette), *Fehér Anna* balladájával azonban nyilván Erdélyi gyűjtésében találkozott először; a szóban forgó „Hadnagy uram, hadnagy uram!” sorra pedig Erdélyi János „Népdalköltészetünkéről” c. tanulmánya hívta fel a figyelmét a *Népdalok és mondák* 1846. november végén (1847. évszámmal) megjelent 2. kötete függelékében (429. l.). A szerző a népköltészetben gyakori átokformulák eredetéről, változatairól szólva idézi (mint „egyik nevezetes helyet az átkozódásra”) az 1. kötetben közölt balladaváltozat néhány sornyi részletét. A történetnek két főszereplője van: *Anna*, aki lólopás miatt halálra ítélt bátyja, László életéért gazdag váltságdíjat ajánl fel, és a betyárt fogva tartó „hadnagy” (azaz pandúrhadnagy: megyei rendőr),³⁰ aki a lánynak „a vele való hálást” szabja feltételül. Anna vállalja az áldozatot, s az éjszakát a hadnaggal tölti, az azonban hajnalban mégis kivégezteti a betyárt. A hitszegő módon kijátszott, meggyalázott lány kétségbeesett átkot mond csábítójára:

Hadnagy uram, hadnagy uram!
Átkozott légy hadnagy uram!

víz elötted megáradjon,
Sár utánad felfakadjon,
Lovad lába megbotoljon,
Földre téged agyon nyomjon.

Mosdó vized vérré váljon,
Kendő ruhád meggyuladjon,
Az kenyered kővé váljon,
Az ég téged meg se áldjon.³¹

Gyulai feltehetőleg hamarosan a megjelenésük után hozzájutott Erdélyi gyűjtésének kötetéhez: számos megjegyzése, utalása tanúskodik arról, milyen nagyra becsülte és milyen alaposan ismerte ezt az úttörő kiadványt. 1860. évi felolvasásában erre hivatkozva egyik legszebb népballadánknak nevezi a *Fehér Anna* címűt, amelynek végén „a borzasztó és költői” átkozódás mintegy a költői igazságszolgáltatást helyettesíti.³²

²⁸ *Népdalok és mondák*. 1. k. Bp. 1846. 385–386.

²⁹ PAPP F. i. m. 1. k. 167.

³⁰ Ebben a jelentésben használja a szót Petőfi is: „Ha elhagyom galambomat, / Kialuszom mámoromat, / S rajtam ütnék a hadnagyk, / Majd megmondom, hogy ki vagyok!” – írja *Ki vagyok én? nem mondom meg...* c. betyárdalában (PETŐFI Összes költeményei. Krit. kiadás. 1. k. Bp. 1973. 83.). A CZUCZOR–FOGARASI szótár egyik értelmezése szerint a „hadnagy”: „Némely alföldi vidéken községi vagy megyei rendőr, leginkább a csavargó legények, tolvajok stb. üldözésére”.

³¹ *Népdalok és mondák*. 1. k. 386.

³² GYULAI, *Kritikai dolgozatok* c. i. m. 325.

A néprajzi irodalomban is sokat emlegetett átok bevezetése, a megátkozott személy megszólítása (az ismétlés nyomatékával) csak hangalakjára nézve azonos Gyulai versének első (s még két) sorával; tartalmát tekintve éppen nem, hiszen ez egy honvédtisztnak, amaz hatósági személynek szól; ezt féltő aggodalom és részvét színezi át, amaz meg a tehetetlen harag és gyűlölet indulatával hangzik el. Mégis: mindkét kiáltás olyan mélyről és olyan, bár egészen más, de végletesen feszült situációban tör fel, hogy belső rokonságukat is észre kell vennünk. A vers és a balladaváltozat kapcsolatát ez utóbbinak 3. versszaka is mutatja; ezzel kezdődik a lótolvajlásan kapott, bekísért betyár és a hadnagy párbeszéde:

Isten jó nap! hadnagy uram!
Fogadj isten, édes fiam!
Kinek hívnak, édes fiam?
Majd megmondom, hadnagy uram.³³

Tehát a „hadnagy uram!”-ra már itt is „édes fiam!” megszólítás következik, sőt az egész párbeszéd a *Hadnagy uram* szerkezeti előképének tekinthető. Persze, a hangsúlyok ezúttal is lényegesen eltérők: a vallató hadnagy „édes fiam!”-ja fenyegetően ironikus, a honvédtiszté meleg, familiáris színezetű.

Eszerint Gyulai a *Hadnagy uramban* – az egyszerű népi dalforma alkalmazása mellett – bizonyos népköltészeti elemeket is felhasznált, amelyek, változatlan hangalakban, lényegesen eltérő jelentésre tettek szert, s a műballada művészi építőanyagává váltak. Ez vonatkozik különösen a vers indító (majd kétszer ismétlődő) sorára, amely az eredeti szövegkörnyezetből kiszakítva magával viszi és tovább sugározza annak komor gyászát.

A dalszerűséget erősíti a *Hadnagy uram*nak a köznyelvihez közelítő kifejezésmódja, szóhasználat, amelyre Gyulait akár népköltészetünk olvasott vagy hallott termékei, akár Petőfi dalai ösztönözheték. Elsősorban ezekben találhatjuk meg az olyan népies közvetlenségű sorok mintáit, mint: „Mi bajod van, édes fiam?”, „Ne bánd, csak az orrom vére!”, „El ne essék itt az útban!” Hogy a megfelelő *tónus* kialakítására Gyulai milyen nagy gondot fordított, arról említett javításai is vallanak, amelyeket az első közlés szövegén hajtott végre: a „Piros vér hull” kifejezést egy közkatona szájából túl irodalmiannak érezte, „Piros vér foly”-ra változtatta; az „el ne essék” is (az „el ne düljön” helyett) a köznyelv javára tett engedmény; a hadnagy magyarázkodását viszont: „Megbotlottam egy nagy kőbe” mint nyelvtanilag kifogásolható népies pongyolaságot („... egy nagy kőben” helyett) talán túlzott aggályossággal fogalmazta át a „*Belé botlám egy nagy kőbe*” immár nyelvileg helyes, de archaikus változatra; elég lett volna az eredeti sor végén a hiányjelet kitennie (... egy nagy kőbe).

A népies dalforma tartozéka a *Hadnagy uram* diszkrét, inkább az asszonánc felé hajló rímélése is. Ragrím csak az ismételten előforduló „uram!” – „fiam!”, úgynevezett tiszta rím a „mentére” – „vére”, a többi asszonánc, azok sem mind kifogástalanok: „kőbe!” – „előre!”, „uram!” – „útban!”, „hadnagy” – „roskad”. A rímek tehát sem bántó hanyagságukkal, sem túlzott szabatoságukkal nem vonják magukra a figyelmet.

Ami a dalformát illeti, arról sem feledkezhetünk meg, hogy Kriza, a fent elmondottak szerint, a *Hadnagy uram*at népies műdalként vette föl, s Gyulai mint ilyet adta oda a *Vadrózsák*ba. Kriza a „Jegyzetek”-ben külön ki is emelte, hogy az „Iróktól” c. verscsoport anyagát kizárólag olyan darabokból állította össze, amelyeknek „hangja ... tisztán népdalszerű”.³⁴

A népies dalformában megjelenő epikus mozzanatokat feszültséget teremtő *dramai szerkezet* fogja össze. A fő szerkezeti alapelv az (egyszeri) *egyeses közléssel kombinált beszéltetés*, amely nagyfokú *sűrítéssel* párosul. A szerkezet súlypontjait különféle *ismétlődések* jelölik ki vagy teszik nyomatékosabbá. Mindebben művészi tudatosságra valló, úgy szólván mértani szabályosság érvényesül.

A vers öthatod részét a honvéd és a hadnagy párbeszéde teszi ki, egyhatoda (a 9–10. sor) a költő szövege. A beszéltetésnek is szabályos ritmusa van: a párbeszéd az 1. versszakban szaporább (soronkénti), a másodikban lassúbb (2-2 soros); végül a 3. versszak 2 soros direkt közlésére megint a honvéd és a hadnagy gyors (1-1 sorból álló) szóváltása következik.

³³ *Népdalok és mondák*. 1. k. 383.

³⁴ *Vadrózsák*. 540.

A párbeszédes közlés (mint feljebb láttuk) közvetett: a beszélő szavaiból lehet következtetni arra, ami történt, illetve történik. Ez a hazai és külföldi balladahagyományban végigkövethető módszer. (Feljebb utaltunk *Fehér Anna* balladájára mint a *Hadnagy uram* esetleges szerkezeti „előképére”; de nem hagyhatjuk figyelmen kívül a Gyulaihoz olyan közelálló s általa annyiszor és csodálattal emlegetett régi székely népballadákat sem.) Az indirektség bizonytalanságot kelt az olvasóban, homályt idéz elő, hiszen a beszélő tévedhet, vagy éppen félre akar vezetni; gyakran meg a beszélők nyilatkozatai nincsenek összhangban, ami az olvasót kíváncsivá teszi, gyanút ébreszt benne. A *Barcsai* címen ismert székely népballada például a gyermek, a (hűtlen) asszony és a férj szóváltásával kezdődik:

„Apám, apám, apám, lelkem édes apám!
Anyámasszon bizon Barcsait szereti.’

„Hallod asszon, hallod, mit mond e kis gyermek!”

„Hallom uram, hallom, lelkem jámbor társam!
Részeg ez a gyermek, nem tuggya mit beszél.”³⁵

A párbeszéd, amelyből tudomást szerzünk a készülők konfliktusáról, mindössze ennyiből áll. Az olvasó azonban már gyanút fog (ha másból nem, abból, hogy az asszony a gyermek részeg voltára hivatkozva hárítja el a vádat), s az apa is, akinek váratlan hazatérése indítja el majd a kegyetlen megtorlásba torkolló eseménysorozatot.

A *Hadnagy uram* mozzanatsora is (amint már utaltunk rá) a honvéd és a hadnagy párbeszédéből bontakozik ki az olvasó előtt; mintha egy rövid, izgatott légkörű színpadi jelenet nézője volna: a honvéd megnyilatkozásából a hadnagy egyre súlyosbodó állapotának külső jeleiről értesül, a tiszt azonban elterelő, illetve cáfoló válaszokat ad. Ezúttal tehát a hadnagy az, aki beszélgetőpartnerét szándékosan meg akarja tévesztetni; korántsem azért, mintha valamilyen bűnét kellene takargatnia, hanem mert honvédtiszthez méltatlannak tartja a fájdalomnyilvánítás bármely formáját, de azért is, mert ha gyengeségén nem tudna úrrá lenni, ezzel a támadás sikerét kockáztathatná. Ezért a honvéd első felkiáltását szándékosan félreérti („Mi bajod van, édes fiam?”), másodszor meg már némi ingerültséget érzünk a hangjában, amikor az őt faggató honvédre rászól: „Szegezz szuronyt s csak előre!” De csodát a hősi akaraterő sem tehet: a halálos sebet kapott tiszt végül is összerogy. Ez a költő direkt közlése, tehát (az olvasó szemében) tény, amely leleplezi a megtévesztési szándékot, és előkészíti a befejezést: a honvéd újabb, kétségbeesett kiáltására a haldokló már nem reagál, csak a harc folytatására szólítja fel. A hősi jellem rajza ezzel teljessé válik.

A honvéd nemcsak beszélgetőpartner e közvetett karakterrajz szolgáltatában; önmagában is fontos személy. A párbeszédekből meggyőződhetünk az őt a feletteséhez fűző kapcsolat meghitt voltáról is: felkiáltássorozata, együttérzésről tanúskodó riadt figyelmeztetései („Piros vér foly a mentére!”), „El ne essék itt az útban!”), illetve a tiszt ismételt „édes fiam!” megszólítása kettejüknek a bajtársianál mélyebb, szorosabb érzelmi viszonyát mutatja. Talán Gyulainak ezzel a törekvéssel magyarázható az első (1850. évi) közlés szövegének „Piros vér foly a mentédre” szövegvariánsa is (tehát hogy a honvéd tegezi tisztjét); ugyanakkor a 6. sorban az „el ne dűljön” – később az „el ne essék” – mint magázó forma maradt meg, s ez a korábbi változatban zavarba ejtő következetlenség volt. Ezt Gyulai az 1870-ben közölt végleges szövegben a magázás javára küszöbölté ki.

Ha már maga a párbeszédes szerkezet (mint közvetett közlés) a bizonytalanság, a balladai homály forrása lehet, fokozottan áll ez akkor, amikor a beszéltetés művészi *sűrítéssel*: a lehető legökonomikusabb, minden nélkülözhetőt mellőző szerkezet kialakításával jár együtt. A *Hadnagy uramban* ez történik: az epikus mozzanatok száma (amelyekre a szerkezet épül) mindössze három. Ennél kevesebb már nem is lehetne: ahhoz, hogy egy jellemvonás, illetve egy emberi kapcsolat élesen, jól felismerhetően kirajzolódjék, két mozzanat kevés. Gyulai versében a három epikus mozzanatra mindössze 1-1 versszak jut, sőt a harmadik már a verszárást is magában foglalja. A *Hadnagy uramban* nincs felesleges szó; mindegyik a helyén van, s meghatározott funkcióval és színezettel bír. A tömörítésnek ehhez a foká-

³⁵ Uo. 381. sz. 192.

hoz az avatott műköltő keze kell, de Gyulai ebben a vonatkozásban is kaphatott ösztönzést a népköltészettől: kevésbé a terjengős, részletező, új stílusú alföldi, mint a székely (Gyulai kifejezése szerint „ó-székely”) népballadától. Egy helyütt őszinte csodálattal állapítja meg *Molnár Anna balladájáról*: „Sehol egyetlen henye jelző, s a kifejezések szabatosága, festőisége egymással versenyeznek. A cselekvény töredékes [szaggatott] sebességgel halad előre s mindenütt összhangzik vele a nyelv. Oly egyöntetű az egész, hogy egyetlen sor kitörlése megbénítaná vagy a hangulatot, vagy az indoklást, vagy magát a cselekményt. Nem mindennapi tökély, még híres költeményeinkben sem találjuk meg mindig.”³⁶ A kérlelhetetlen, szigorú kritikus olyan elismerése ez, amely a *Hadnagy uramra* is ráillik: újabb bizonyítékaul annak, hogy mint költő milyen tudatosan és mélyen merített az ősi forrásból: szülőföldje népköltési hagyományából.

A *Hadnagy uram* fontos szerkezeti elemei az *ismétlések*. A párbeszédes forma és a tömörítés mellett ezek a *dramai feszültség* megteremtésének és fokozásának hatásos eszközei.

A „Hadnagy uram, hadnagy uram!” sor háromszor, az erre felelő „édes fiam!” kétszer fordul elő. E megszólítások a hadnagy és a honvéd közötti szoros belső kapcsolat bizonyítékai, s érzelmi színeztük, töltésük a rövid eseménysor folyamán ennek megfelelően módosul. A honvéd megszólalásai (bár betű szerint azonosak) egyre zaklatottabbak: kiáltása baljós előérzetet, majd (a 2. versszak elején) riadt aggodalmat, végül döbönt felismerést fejez ki. Ez a harmadik felkiáltás a vers utolsó előtti sora, s így a csattanószerű befejezést készíti elő.

Az „édes fiam!” első ízben – egy elterelő célzatú kérdőmondatban (2. sor) – még majdnem kö-zömbös színezetű; talán ez is hozzájárul ahhoz, hogy amikor a vers legvégén (mint a haldokló utolsó szavait) újra halljuk, olyan mélyről jövőnek, bensőségesnek érezzük.

A „csak előre!” jelszó is ismétlődik. Először a 8. sorban hangzik el, s mint említettük, már némi türelmetlen felhanggal, mintha a hadnagy azt akarná mondani: „ne velem törődj! Csak előre!” Ez a jelszó is a költemény utolsó sorában jön elő újra, amely a vers foglalatosa, s a kettős ismétlődés folytán is, amelyet a 11-12. sor rímismétlődése még nyomatékosabbá tesz, hangsúlyos, poénszerű zárása.

A kis költeményben – a drámai szerkesztés folytán – jelentős *feszültség-ingadozások* állapíthatók meg. A feszültségint már az első sor felkiáltásával, amely magában véve is ismétlés (a megszólítás megkettőzése), jól érzékelhető magasságot ér el, aztán – apróbb ingadozásokkal, amelyeket a hadnagy (mind gyanúsabbá váló) elhárító megnyilatkozásai idéznek elő – lassan tovább emelkedik, majd a 9–10. sor komor közlésének hatására hirtelen felszökik, s a honvéd utolsó felkiáltásában eléri a tető-pontot, hogy végül a veszteség miatti gyász és a részvét érzésében oldódik fel.

A *Hadnagy uram* drámai szerkezetét a fentiek szerint kialakított verselemzési sémával kívánom szemléltetni. (Tipográfiai eligazítás: a dőlt betűs szedés egy-egy ismétlődő szövegrész első, a félkövér a második, a ritkítás a harmadik előfordulását jelzi; a végig nagybetűs – verzál – szedés a költő direkt közlését emeli ki az egyébként párbeszédes szövegből.)

HADNAGY URAM

Sor   Beszélő

1. mozzanat:

1.	(honvéd:)	„ <i>Hadnagy uram, hadnagy uram!</i> ”	(Első megszólítás)
2.	(hadnagy:)	»Mi bajod van, <i>édes fiam</i> ?«	(Elterelő kérdés, első megszólítás)
3.	(honvéd:)	„Piros vér foly a mentére.”	(Első figyelmeztetés)
4.	(hadnagy:)	»Ne bánd, csak az orrom vére.«	(Első megtévesztés)

2. mozzanat:

5.	(honvéd:)	„ <i>Hadnagy uram, hadnagy uram!</i>	(Második megszólítás)
6.		El ne essék itt az útban.”	(Második figyelmeztetés)
7.	(hadnagy:)	»Bele botlám egy nagy kőbe.	(Második megtévesztés)
8.		Szegezz szuronyt s <i>csak előre!</i> «	(Vezényszó és jelszó)

³⁶ GYULAI, *Kritikai dolgozatok* c. i. m. 319.

(A verszárás előkészítése:)

9. (direkt MEGY A HONVÉD, ÁLL A HADNAGY, (A hadnagy válaszainak, meg-
10. közlés:) MÉLY SEBÉBEN ÖSSZEROSKAD. tévesztésének leleplezése)

(Verszárás:)

11. (honvéd:) „Hadnagy uram, hadnagy uram!” (Harmadik megszólítás)
12. (hadnagy:) »Csak előre édes fiam!« (Jelszóismétlés + második megszólítás = csattanó)

*

Gyulai 1849 végén, 1850 első felében Szilágyi Sándorhoz intézett leveleiben többször említette különféle készülő „balladáit”; hogy cím szerint melyikre célzott, nem tudjuk.³⁷ Talán nem is készült el, illetve maradt fenn mind. Az sem zárható ki, hogy valamelyik utalás a Magyar Emléklapokban 1850. március 9-én megjelent *Hadnagy uram*-ra vonatkozik; persze ebben az esetben fel kell tételeznünk, hogy mégsem 1849 júniusában, hanem jó fél évvel később írta, vagy a közlés céljára ekkor átdolgozta a verset. Ezek az adatok ettől függetlenül is jelzik, hogy Gyulait ekkortájt élénken foglalkoztatja ez a műfaj: balladák írása része költői programjának. Népies műdalokkal már évekkel előbb kísérletezett; a Világos után gyökeresen megváltozott körülmények ösztönözhatték arra, hogy *népies műballadával* próbálkozzék. Nemcsak azért, mert a lefolyt küzdelmes másfél év történelme balladái feldolgozásra méltó témák kimeríthetetlen bőségét kínálta, hanem azért is, mert e műfaj sötét színei, zaklatottsága, homályossága felelt meg leginkább a szabadságharc bukását közvetlenül követő időszak (és a nemzet gyászában osztozó költő) hangulatának.

Műköltői előzményekre nem támaszkodhatott: a korábbi évtizedek hazai balladaköltői idegen mintákat követtek; Petőfi valódi balladákat nem írt: azok a darabjai, amelyekben a legközelebb került az új stílusú magyar népballadához, alföldi zsánerképek, betyárportrék (*A csaplárné a betyárt szerette... Liliom Peti, Gyors a madár, gyors a szélvész... Pusztai kaland, Kinn a ménes, kinn a pusztán...*)³⁸. Gyulainak, aki egyébként sokat tanult Petőfi népies dalaiból, zsánerképeiből, az általa annyira hangsúlyozott balladai *kompozíció*, a feszes, kerek szerkezet tekintetében közvetlenül a folklórhoz kellett fordulnia, hogy első népies műballadáit, köztük a *Hadnagy uramat* megalkothassa. Erre következtethetünk abból a későbbi írásából, amelynek keretében a *Bátori Bódizsár* és a *Júlia szép leány* c. „ó-székely” balladát bemutatta. Ezt az alkalmat ugyanis felhasználta arra, hogy – Toldy Ferencsel és Kazinczy Gáborral szemben³⁹ – erélyesen védelmébe vegye az irodalmi népiesség korszakának eredményeit és programját. Tanulságos fejtegetéseiből csak néhány sort emelek ki: „...nem azt akarom vitatni, hogy műköltészetünkben nincsenek sikerült kompozíciók, hanem azt, hogy Toldy és Kazinczy G. által lenézett népköltészetünkben is csak megakad ilyesmi [...] Fehér Anna népballadánk, bár verselése silány, erősb kompozíció Arany Ágnes asszonyánál. Sem Kisfaludy Károly, sem Garay nem írtak olyan sikerült balladákat, mint »Barcsai« és »Molnár Anna«, és Kriza gyűjteményének 5-6 balladáját, melyekből egy párt mutatványkép közöltem, szembe merem állítani költészetünk

³⁷ Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. (Sajtó alá rendezte és jegyezte SOMOGYI Sándor.) Bp. 1961. 38., 41., 43.

³⁸ Vö. KISS József, *Az új stílusú népballada (balladás dal) és Petőfi betyárversei. (Kriza János és a kortársi eszmédrájak. Tudománytörténeti tanulmányok...* Bp. 1982. 227–253.)

³⁹ Ti. azokkal az előszavakkal vitatkozik, amelyek Gaál György Toldytól és Kazinczy Gábortól kiadott „Magyar népmese gyűjteménye” (Pest, 1857–1859. 3 k.) köteteinek élén jelentek meg.

legsikerültebb balladáival s éppen a kompozícióra nézve. [...] ... mélyen fölindít, midőn a népköltészetet, esztétikai szempontból, annyira becsméreltetni hallom, s költészetünknek úgynevezett népies mozgalmát a sülyedés korának bélyegzik. Amely esztétikus nem tudja élvezni a népköltészetet, az a műköltészet némely remekeiben is igen keveset fog találni, s ellensége lesz mindannak, ami friss, eredeti és sajátos. Aki képzelhet oly valóban nemzeti költészetet, melynek legalább egyik alapja nem a népköltészet, az csak az idegen irodalmak utánzásában keresi a nemzeti költészet dicsőségét.”⁴⁰

Konkrét adat van arra, hogy közvetlenül a szabadságharc bukása után Erdélyi gyűjtésén kívül egyéb népköltési forrásokat is felhasznált irodalmi programja megvalósításához. 1850-ben írt *Gerő bánja*⁴¹ a „felesége hűtlenségét megtorló férj” balladatípus egyik változatának (kevésbé sikerült) műköltői feldolgozása. Jól felismerhető mintája a *Bátori Bódizsár* c. székely népballada volt. Ez a *Vadrózsák* harmadik darabja, Gyulai tehát Kriza kéziratoss anyagában már az 1840-es években hozzáférhetett. (Később, mint feljebb említettük, közzétette és méltatta a Szépirodalmi Figyelőben.) E téma másik közismert székely népköltészeti feldolgozása a *Barcsai*, ezt azonban Kriza egy 1858. évi közlés nyomán vette fel kötetébe.

A *Hadnagy uram*, amely nem sokkal (talán csak néhány hónappal) előbb keletkezett, mint a *Gerő bán*, a feljebb kimutatott vagy valószínűsített összefüggések, kapcsolódások mellett is teljesen önálló alkotás: szerzője a különféle ösztönzéseket, eljárásokat, főlényes mesterségbeli készséggel kialakított tömör, feszes kompozíció keretében, szuverén módon ötvözte egybe.

Láttuk, hogy ezek a főként népköltészeti indítatások epikai, lírai és drámai elemeket egyaránt közvetítettek. A *Hadnagy uram* egy honvédtiszt haldoklásának alig néhány mozzanatra sűrített története: epikuma a közvetett módszer és a tömörítés révén annyira a háttérbe szorul, hogy Gyulai talán a világirodalom legrovidebb balladáinak egyikét hozta létre, amely már terjedelménél fogva is a népies dal képzetét kelti (sokatkat megtévesztve ezzel). Ezt az illúziót erősíti az egyszerű, népies, köznyelvi szó- és kifejezéskincs, a folklórból (vagy Petőfitől) átvett közönséges népies dalforma, ritmus és rímelés; sőt a vers befejezéséből a megilletődött gyász lírai hangjait véljük kicsendülni. De a *Hadnagy uram* dálnak sem tekinthető, hiszen a 12 sort néhány mozzanat időbeli egymásutánjára épülő, drámai feszültséget keltő feszes kompozíció fogja össze, s amikor ez a feszültség a legmagasabb pontra emelkedve hirtelen alábbhagy, az a tragikus verszárás után a drámai katarzishoz hasonló érzelmet vált ki az olvasóból, amely sajátosan vegyül a gyász lírájával.

Nem tekinthető a vers – természetesen – a drámai költemény-műfaj valamilyen sajátos termékének sem ... azaz sem nem elbeszélő költemény, sem dal, sem dráma, hanem mindhárom műnem sajátos eljárásaiból, kellekeiből szerencsés kézzel összegyúrt miniatűr alkotás: költészetünk népies-műballadatermésének Arany János idesorolható darabjait talán egyedül megelőző, hozzájuk méltó remeke. Az elemzés tanulsága szerint Greguss balladadefiníciójának némileg módosított változata illik rá: „Tragikus esemény drámai (párbeszédes) szerkezetű előadása, népies dal formájában.”

Végül az „Előre!” jelszóval kívánok a szűkebb értelemben vett szövegelemzés keretein kívül, de annak tanulságai nyomán részletesebben foglalkozni. Ez ugyanis mint a haldoklótól a honvéd lelkére kötött felhívás – akárcsak az egész mű – a katonai parancsnál tágabb, általánosabb jelentést hordoz: hangsúlyos helyzeténél fogva a vers költői üzenetét összegzi. Úgy is felfoghatjuk, hogy a költő ezzel a jelszóval a szabadságharc hősi halottainak intelmét vagy végakarátát továbbítja az életben maradtakhoz. Mi ennek a végső erőfeszítéssel elmondott üzenetnek a tulajdonképpeni tartalma?

A *Hadnagy uramban* ez a jelszó a *csak* nyomatékával („Csak előre, édes fiam!”) konkrétan annyit jelent, hogy „Csak úgy, mint eddig, ugyanabban az irányban tovább!”, tehát úgy is lehetne értelmezni,

⁴⁰ GYULAI Pál, *Két ó-székely ballada*. Szépirodalmi Figyelő, 1862. 2. félév, 12–16. sz.; újraközlése: GYULAI Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye. Bp. 1927. 86–126.; az idézett részeket l.: 114., 125.

⁴¹ GYULAI Pál *Költeményei*, 1870. 58–60.

hogy Gyulai a harc folytatására buzdít: mintegy felemelő példával támasztja alá Petőfi *Csatadalának* zárótételét: „Hogyha el kell veszni, nosza / Mi vesszünk el, ne a haza! / Előre!”

Gyulainak ismernie kellett Petőfi költeményét, mert annak első közlései idején (Közlöny, 1848. december 20., Pesti Hírlap, december 21., Életképek, december 24. stb.) kenyéradó gazdájával, gróf Teleki Domokossal együtt folyamatosan Pesten tartózkodott (egyébként a főváros megszállása alatt és után is ott maradt; január végén pedig követte a grófit a gyömrői Teleki-kastélyba).⁴² A sodró lendületű harci dal, amely az egykori tudósítás szerint még az országgyűlési képviselők körében is sikert aratott, bizonyára megnyerte a tetszését.

Az „Előre!” refrén Petőfi dalában tízszer egymás után magabiztosan elharsogott buzdítás, amelynek heve a belülről, a harcolók soraiból közvetített friss érzelmi benyomások (a sokféle harci zaj, a magasan lobogó zászló, a véres föld) és a szenvedélyes felkiáltások hatására egyre fokozódik, s a költemény végén éri el a tetőpontot. Petőfi lelkesítő szándékkal írta versét: a honvédseregnek ajánlotta föl, kinyomtatását és terjesztését kérve⁴³ (táborba szállása előtt saját magát is lelkesítette vele). Mindez 1848. december elején történt, amikor még nagyon sokan hittek a magyar fegyverek győzelmében. Lehet, hogy Gyulai a hatásos refrénre még akkor is visszaemlékezett, amikor (a budai vár visszafoglalása után), állítása szerint júniusban, az Arany Sas vendéglőben Csikány főhadnagy hősi halálának történetét hallotta. Közben azonban nagy változások mentek végbe. Az osztrák hadsereg a végső, döntő támadásra készült; a cári csapatok beözönlése június közepén, észak felől, megkezdődött. Gyulai, aki már 1848 végén sem hitte, hogy a magyar vitézség erősebbnek bizonyulhat a zsarnoki hatalom számszerű és anyagi fölényénél, semmiképpen sem gondolhatott lelkesítő harci dal írására. A *Hadnagy uram* inkább meghat, belsőleg megindít, mintsem cselekvésre ösztönözne. Petőfi dalát olvasva még azt a magyar honvédet képzelhetjük magunk elé, aki (az *Élet vagy halál!* szuggesztív látomása szerint) „szét-szórta hajával, véres homlokával áll a viharban”, magára hagyva, de rendületlenül; Gyulai verse inkább „a haldokló gallus” félkarral roskadó, szenvedésében is méltóságteljes figuráját juttatja eszünkbe. Az „Előre!” ezúttal nem refrén – csak egyik esetben áll sorvégi pozícióban –, hanem az egyszeri ismétléssel kap hangsúlyt; a jelszó harsányságát az utána következő „édes fiam!” érzelmessége ellen-súlyozza. Az „Előre!” rendeltetése itt nem iránymutatás, hanem – mint hangsúlyoztuk – a *hősi jellem rajzának* befejezése.

Gyulai verse mégis több, mint egyetlen vonásra redukált, párbeszédes szerkezetű hősi zsánerkép. Ezzel kapcsolatban tanulságos párhuzamot vonhatunk közte és Petőfi *Alkuja* között. Petőfi is a beszélgetés és a sűrítés módszerével él: maga meg sem szólal. A mindössze 8 soros vers első strófájában a szegény juhászlegényhez megnevezetlen vetélytársa beszél: egész vagyonát kínálja fel neki a szeretőjéért; a másodikban pedig a juhászlegény: elutasítja az ajánlatot, mert szerelmének nincs pénzben vagy egyéb javakban kifejezhető ellenértéke, tehát nem lehet alku tárgya. A képzőművészeti kispasztika legjobb alkotásaira emlékeztető remeklés ez, a tárgyhoz illő egyszerű, magyaros népdal formájába öntve: három ütemre tagolódó tízes sorokban. Ez valóban „drámai dal”, de nem „dráma dalban *elbeszélve*”, hiszen epikai eleme nincs: az alku (az ajánlat és az elutasítás) egyidejű. A pásztor jelleme nem egyes mozzanatok időbeli egymásutánjából rajzolódik ki, hanem érzése mélységét és őszinteségét tanúsító hatásos érveléséből. A *Hadnagy uram* hősi jellemrajza viszont epikus mozzanatokra épül, s ezek – nemzeti érdekűvé növelt jelentésükkel – meghatározott alkalomhoz kapcsolódnak: az 1848–1849. évi szabadságharchoz (a hely és az idő pontosabb megjelölése nélkül). Gyulai e hősi jellem felmutatásával ennek a gyászos végű nagy népi nekigyürkőzésnek kívánt *emléket állítani*. A jelek szerint már 1848 őzétől kezdve készült erre. *Hazám* című, 1848-ból keltezett (feltehetőleg július és szeptember között keletkezett), nagy belső tépelődésekről tanúskodó verse végén ezt a konklúziót vonja le:

⁴² PAPP F. i. m. 1. k. 139.

⁴³ L. levelét a képviselőházhoz, Debrecen, 1848. december 8. (*Petőfi vegyes művei*, Bp. 1956. 129.)

Inkább halál, mint gyáva élet,
Igen, vesszünk, ha veszni kell;
De küzdjünk, míg csak egy magyar lesz
És vérezzünk dicsően el.
Lesz legalább a történetben
Rólunk egy nagy emlékezet:
Egy büszke nép élt meggyalázva,
De dicsőn halt, mint született.⁴⁴

A költői mementó nagy művéhez az elsők között (még Világos előtt) fogott hozzá a *Hadnagy urammal*, s ezt az év utolsó hónapjaiban, majd 1850–1851 folyamán még számos, e programba illeszkedő, szabadságharcos tárgyú vagy vonatkozású költeménye követte (*A honvéd sirja*, *A honvéd kedvese*, *Világosnál*, *Haldokló huszár*, *Búcsú*), köztük balladafélék is, de a *Hadnagy uram* ritka, egyszeri, szerencsés telitalálatnak bizonyult, amelyet nem volt képes többé megismételni.

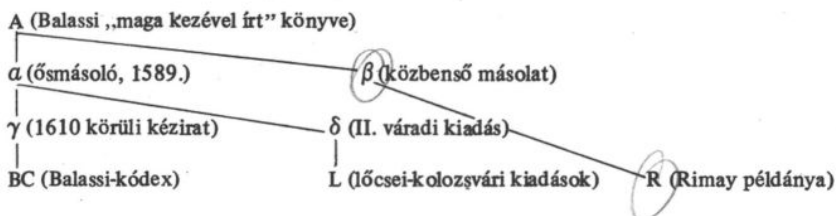
⁴⁴GYULAI Pál *Költeményei*, 1870. 30.

Köszeghy Péter

HORVÁTH IVÁN: BALASSI KÖLTÉSZETE TÖRTÉNETI POÉTIKAI MEGKÖZELÍTÉSBEN
Bp. 1982. Akadémiai K. 337 l.

A könyv első fejezete az „új Balassi-kiadás” (= a szerző által sajtó alá rendezett kiadvány, Újvidék, 1976.) koncepcióját védelmezi. Ez volt Balassi verseinek *első* olyan kiadványa, ahol kamatozódott az Akadémiai Kézikönyv (1964) Balassiról szóló fejezetének a 33-as ciklusokra vonatkozó ötlete, ahol a verssorrend döntően eltért a korábbi, Eckhardt Sándor koncepcióját követő kötetektől. A „Gerézdi–Klaniczay-féle sejtés” segítségével siető Horváth Ivánnak köszönhetően, az ő kiadványának nyomán, az azóta megjelent Balassi-edíciók már nem csonkítják meg a címetek a számozás elhagyásával; külön ciklusnak tekintik a *Valahány török bejt* verseit és a költő saját kezű versfüzetét; a Célia-ciklust a Balassi-kódexben megőrződött módon közlik. A felsoroltak mellett a szerző meggyőzően érvel könyvében. Elfogadottá vált az a rekonstrukció is, amely egy 2 X 33 versből álló, Balassi szerkesztette ciklust tételez fel. Az ezzel kapcsolatos és az ún. megkomponált verskötettről szóló fejtegetéseket azonban nem tartom megalapozottnak.

Balassi verseinek hagyományozódását Horváth Iván így képzei el:

A stemma jobb oldali ágára épülő következtetésekkel a baj az, hogy ennek az ágnak (A — β — R) a megléte erősen kérdéses.

A Horváth Iván érvelésében főszerepet játszó Rimay-coniectura, mint a szerző is figyelmeztet rá, Klaniczay *Hozzászólás...*-ára (1957) megy vissza. Ebben (280.) Klaniczay azt állította, hogy „A költő barátjának és tanítványának, Rimay Jánosnak a birtokában is volt egy másolat Balassi „maga kezével írt könyv-éről, s ez a kézirat volt főforrása a tervezett Balassi-kiadás összeállításakor.” Klaniczaynak állítása mellett felhozott bizonyítékai Eckhardt ellenkező véleményének a cáfolatából állnak, s Eckhardtal szemben minden ponton igaza is van. Csakhogy egy állítás – jelen esetben Eckhardté – attól még lehet igaz, hogy rosszul érvelnek mellette. Rimay versbesorolásai – ezekről részletesen később – csak két következtetést engednek meg: 1. vagy birtokában volt Rimay Balassi „maga kezével írt” könyve valamely másolatának, ez esetben azonban a verssorrend tekintetében ettől szándékosan eltért; 2. vagy nem a „maga kezével írt” könyv leszármazottja alapján dolgozott (illetve egy olyan forrás alapján, amelynek a „maga kezével írt” könyv csak nagyon-nagyon távoli őse lehetett, s a verssorrendet már átalakította). Klaniczay – és ez 1957-ben, jóval a kötetkompozíció teóriájának kialakítása előtt természetes – nem állított többet, mint hogy a jórészt világi verseket tartalmazó „maga kezével írt” könyv és a Balassi világi verseit tartalmazó, Rimay tulajdonában levő kézirat között nincs olyan ellentét, amely kizárná a két szöveg valamilyen összefüggését. Horváth Iván ennél sokkal többet mond:

szerinte Rimay előszava segítséget nyújthat Balassi 1589-es kötetkompozíciójának a rekonstrukciójához. Mint írja: „...Rimayban is kételkednünk kell, de alkalmasint nem jobban, mint abban a névtelenben, aki a kódex és a lőcsei kiadás alapszövegét összeállította.”

De. Sokkal inkább kell kételkednünk. Mindenekelőtt azért, mert míg a II. váradi kiadás és a Balassi-kódex bizonyíthatóan Balassi „maga kezével írt” könyvére megy vissza, addig Rimay kéziratáról ez csak feltételezhető; a stemma két ága már csak ezért sem azonos értékű.

A Balassi-szándék Rimay előszavából való kikövetkeztetésének fő akadályait az alábbiakban látom:

1. Rimay pontosan megmondja, hogy nem valamiféle hagyományt követ, hanem maga szerkeszti össze a verseket. (Egyébként is – lévén költő, ellentétben a másik ág szövegmasolóiával – igen önálló-nak és aktívnak mutatkozik: új argumentumokat ír, átigazítja a verseket.)

2. A verssorrend kérdésében R ellentétbe kerül A-val. Ezt a nem lényegtelen kérdést Horváth Iván igen szellemesen válaszolja meg. Megállapítja, hogy csak egy ponton, a *Szentháromság himnuszok* esetében mond ellent R és A egymásnak, mivel a többi vers, helyezze bár őket Rimay a kódexétől eltérő helyre, figyelmen kívül hagyandó: a szerkesztő ugyanis nem – vagy csak kezdősorokról – ismerte őket, s így tévedése jól érthető. Ez nagyon szuggesztív érvelés, korábban engem is meggyőzött, gondoljunk azonban mélyebben bele: ha Rimay rendelkezik A valamilyen másolatával, és ha követni akarja annak koncepcióját, az *Egy nagy követséggel* kezdetű éneket – amely címmel és kezdősorral fordul elő A-ban – nem sorolhatja rossz helyre. Ennek ellene vethető, hogy β talán nem hagyományozta tovább a kezdősort. De akkor honnan tudott Rimay az énekről? Nyilván egy másik forrásból. Vagy: a Lengyelországban készült *Szít Zsuzsánna tüzet* nem lehetett bent az 1589-ben összeírt Balassi-manuscriptumban (A-ban), ezt a verset, ha A valamilyen szövegleszármazottja Rimay rendelkezésére állt volna, nem sorolhatta a II. (a Balassi-kódex szerinti I.) részbe. Ehhez nem kellett a verset ismernie, ha birtokában van az A első 33 versének, nyilván kiderül számára, hogy ilyen incipitű nincs köztük. De – hasonló logikával – folytathatnánk az érvelést a *Pokolbeli kísértetek faggatnak* és az *Eger, vitézeknek ékes oskolója* példájával is.

3. Egyébként is nehezen lenne érthető Rimay eljárása: miért meglepődne fel az 1589-es kötettervet, mikor azt egyrészt maga Balassi is hamar feladta (Horváth Iván: „...feltételezhetünk egy mulékony kötettervet, amelyet Balassi nyilván csakhamar feladott...” 11.), másrészt az az 1589-ig írt, tehát a Rimay tulajdonában levőknél feltehetőleg kevesebb számú versre vonatkozott.

A szerző, miután megpróbálja – az előzőkben összefoglalt okok miatt véleményünk szerint sikertelenül – bizonyítani a jobb oldali ág létezését, a Rimay-coniectura hasznosságát, így folytatja érvelését: „Kétségtelen gyengéje az imént ismertett elgondolásnak, hogy feltevést feltevésre halmoz, hogy elég erőszakosan arra törekszik, hogy minden adat minden adathoz jól illeszkedjék, ám számos pontot homályban hagy stb. Ezért megjegyzem, hogy az elképzelésnek az itt kifejtett – talán erőltetett – változatához nem kell minden részletében ragaszkodnom. A Rimay-coniectura filológiai védelme elég mélyen tagolt ahhoz, hogy két visszavonulást is lehetővé tegyen anélkül, hogy fel kellene adni.” A „két visszavonulási lehetőség” közül az egyik: ha a stemma bal oldali ága bizonyosan hibás, akkor, és csak akkor használjuk a jobb oldalit (ez volt a „visszavonulás”); azt az ágat tehát, amelynek létezése csupán feltételezés, s ha létezik is, Rimay alkotókedvének hála: hiteltelen. Nézetem szerint abból, hogy a bal oldali ág adott esetben hibás, természetesen következik, hogy ilyenkor ne arra építsünk, de ettől még nem kerülünk csiki-csuki helyzetbe; az alternálás kényszere csak Horváth Iván stemmájának elfogadása esetén merül fel, ámde vannak olyan – alább részletezendő – információk, amelyeket a stemma nem tartalmaz, s amelyekre biztosabban hagyatkozhatunk.

Másik visszavonulási útja során Horváth Iván azt is megengedi, hogy a jobb oldali ág nem létezett, azonban szerinte Rimay ez esetben is kellett, hogy rendelkezze „Balassi (szóbeli?) információival az 1589-es kötetterv legáltalánosabb elveiről”. Lehet. Mi sem utal azonban erre. Rimay eljárása magától adódik: természetesen elválasztotta az istenes énekeket a világiaktól, az utóbbiak esetében pedig elkülönítette a Júlia-verseket. Ehhez semmiféle 1589-es koncepciót nem kellett ismernie.

Kétséges értékű tehát a szerzőnek az a kijelentése, hogy a Rimay-coniectura segítségével filológiai-lag is sikerült utolérni a „Gerédy-Klanczay-féle sejtést”. A gyerek nem öntendő ki a fürdővízzel: nem azt állítom, hogy a 2 X 33-as teória helytelen, avagy ne lenne bizonyítható, csak azt, hogy a Rimay-coniecturára építő gondolatmenet erre alkalmatlan.

A 2 X 33-as elképzelés filológiai bizonyítása egyet jelent annak a bizonyításával, hogy a Balassi-kódexben a 61. ének után található istenes versek (amelyekből kettő van meg a kódexben, a többinek csak helyet hagyott a másoló, Klaniczay azonban 1957-ben ezeket is sikerrel rekonstruálta) az ősmásoló (α) révén kerültek ide, s eredetileg nem szerepeltek Balassi „maga kezével írt” könyvében.

Induljunk ki a Balassi-kódexben a 61. ének után található bejegyzésből: „Még vadnak ennéhány Istenhez való énekek, kiket psalmusokból is, magától is szerzett, ki mindenestül is tiz. Azok más könyvben vadnak, nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem fordít meg azokhoz. Azért evilági éneket a Iephtes historiájától elválva, ki még nem kész (...)” E befejezetlen megjegyzést Horváth Iván így interpretálja: „Balassi külön könyvbe gyűjtött énekei most nem következnek, és erre fel mégiscsak épp Balassi istenes versei következnek... ez ellentmondás lehet.” Ha jól értem: a másolótól származó bejegyzés és a másoló által beírt versek között tételez fel ellentmondást. Erre pedig nincs ok. Ellentét – ha a 2 X 33-as elképzelés igaz – Balassi szándéka, a kötetterv és a másoló (aki láthatólag nem tud a 2 X 33-as koncepcióról) tevékenysége között van. Nincs szó azonban a bejegyzésben arról, amit Horváth Iván kiolvas belőle: a „másik könyv” énekei most nem következnek. A másoló csupán arról tudósít, hogy Balassi istenes énekei egy olyan „más” könyvben vannak összeírva, amelyhez ő nem tud hozzájutni. Ebből logikusan inkább az következik, hogy, ha már tud e versekről, megpróbálja egy számára hozzáférhető forrásból összeszedni őket. (A másoló egyéb bejegyzései is arra vallanak – a 33. ének utáni például –, hogy Balassi minden versét megkísérelte begyűjteni.) Ha munkája sikeres, ugyanazokat az énekeket fogja – csak vélhetőleg más sorrendben – összeírni, amelyek Balassi „másik könyvében” voltak. Tételezzük fel, hogy ez is történik: bemásol 9 istenes verset, a tizediket pedig azért hagyja ki, mert az már a kódex korábbi részében is előfordult. Hipotézisünk akkor megalapozott, ha bizonyítani tudjuk, hogy a Balassi-kódex szóban forgó 9 istenes verse azonos a „másik könyvben” levő tíz vers közül kilencel, a kimaradt tizedik pedig valóban ott van a kódex előző részében.

Tény, hogy ez a 9 (10) vers a nyomtatott kiadások rendezetlen és rendezett csoportjában egyaránt egy tömbben hagyományozódik. A különbség az, hogy a rendezetlen kiadásokban egy olyan tízes verscsoport található, amelynek verssorrendje nem egyezik meg a rendezett kiadásokbeli, a Balassi-kódex sorrendjét követő kilences verscsoporttal; a rendezetlen kiadás ezen blokkjának az élén a *Szentháromság himnuszok* állnak.

Van tehát egy olyan forrás, amely éppen 10 versből áll (másoló: „mindenestül is tiz”), zoltárparafrázisok is vannak benne (másoló: „Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett”), mivel 9 közülük azonos a Balassi-kódex illusztris 9 versével, 1 pedig már valóban előfordult a kódex első részében, bizonyosan mind a 10 ének 1589. nyár vége előtt keletkezett; nem látszik tehát merész következtetésnek, ha ezt a 10 versből álló blokkot Balassi „másik könyvével” azonosítjuk.

Ha gondolatmenetünk helyes, a 61. ének után következő 9 istenes vers filológiailag is megalapozottan kiperelhető Balassi „maga kezével írt” könyvének versei közül, anélkül, hogy a kétes értékű Rimay-coniecturát felhasználnánk.

Érdemes felfigyelni a Rimay-előszó és a rendezetlen kiadásokban hagyományozódó tízes verscsoport rokonságára. Rimay az istenes énekekről több információval is szolgál. Például az egyik, hogy kötete első részébe szánja őket, eme szándékot azonban csak Rimaynak és nem Balassinak tulajdoníthatjuk („munkáját három részre való osztásomban foglaltam”);). Nem ez a helyzet egy másik megjegyzésével, „az három első himnuszát” – írja, s a megfogalmazásból Horváth Iván úgy véli, hogy „a kifejezés kétségtávol a *Hymni tres ad sacrosanctem Trinitatem* c. sorozatra (...) vonatkozik, mivel Balassi más himnust nem írt”, s amely tehát az istenes énekek élén állott. (Jegyezzük azonban meg: Balassi nyelvén a „hymnus” és a „könyörgés” terminus azonos jelentésű volt, ami némileg gyöngíti az érvelést. A Campianus-fordítás Balassitól származó részében ugyanis: „Prudentius in *Hymnis*”: „Prudentius az ő *könyörgő énekében*.”) Itt Rimay nem dicsekszik azzal, hogy ő helyezte előre a himnuszokat, hanem mint egy nyilvánvaló dolgot említi, hogy e versek az elsők, azaz feltehetőleg ez volt a verssorrend a forrásában. A *Szentháromság himnuszok* vannak a rendezetlen kiadásokban hagyományozódó tízes verscsoport élén is, s vélhetőleg így lehetett Balassi „másik könyvében” is. Mivel a rendezetlen kiadások más verscsoportjáról filológiailag bizonyítható, hogy Rimaytól kerültek a kiadásba, a szerkesztő, Solvirogram is hivatkozik Rimayra előszavában, kézenfekvő, hogy azt a forrást, amelynek alap-

ján Rimay Balassinak „az három első” himnuszáról beszél, a rendezetlen kiadásokban megőrzött tízes verscsoporttal, végső soron pedig Balassi „másik könyvével” hozzuk kapcsolatba. Rimay előszavának az istenes versekre vonatkozó kitételei tehát nem egy A — β — R szöveg hagyományról, hanem egy M („másik könyv”) — β — R ágról tanúskodnak.

A mondottak miatt a rekonstruált Balassi-verskötet Horváth Iván-féle tartalomjegyzékét — az első fejezet eredményeinek summázatát — egészében nem, csak részleteiben tartom elfogadhatónak. Semmilyen olyan adatot, tényt nem ismerek ugyanis, amelyből az következne, hogy az istenes versek a kötet elejére lennének helyezendők, sőt kifejezetten a rekonstruálni kívánt 1589-es költői szándék megsértését látom abban, hogy a Balassi által „más” könyvbe gyűjtött énekeket a kódex ciklusai elé helyezzük. Belátom, hogy a 3 X 33-as, számmisztikai megfontolásokon alapuló kötetkompozíció *hipotézise* sokkal plauzibilisabb a 2 X 33-as, a Balassi-kódexből filológiailag is *rekonstruálható* verscsoportosításnál, és mint érdekes feltételezés, kétségtelenül figyelmet érdemel. Azonban, még ha el is fogadom, hogy Balassi istenes énekeinek a számát is 33-ra szeretne volna kikerekíteni, s e versciklust, továbbá a kódex 66 versét egy 3 X 33-as, két világi és egy istenes blokkból álló kompozícióba rendezni, azt még ez esetben sem értem, hogy milyen megfontolásokból kerülhetek volna előre az istenes versek. A vallásos gondolkozásmód — s Balassié kétségkívül az volt — eredményezhet olyan kötet-szerkezetet, ahol a világi témát istenes követi, mintegy a bűnt, vétet követő kegyelemért esedezés mintájára. Erre példa a Balassi-kódex első 33 versének istenes énekekkel való lezárása, s nem lehet véletlen, hogy a második 33-as sorozat utolsó előtti darabja szintén Istenhez tett könyörgés; kellő fantáziával ezt a mikroszinten, az első két cikluson *belül* jelentkező szerkesztésmódot a makroszintre, a kötet egészére is érvényessé tehetjük, s így a harmadik 33-as versciklus valóban istenes verseket tételezne fel. (Ezt esetleg egyéb érvekkel — az 1589-es házassági tervhez kapcsolható „megjavulási szándékkal” stb. — is alá lehetne támasztani.) Ismétlem: fogalmam sincs azonban arról — s Horváth Iván sem világosít fel —, hogy miképp, milyen eszmei-költői megfontolásokból kerülhetnének az istenes versek a „fajtalanok” elé. Éles szemre valló megfigyelés, hogy a *Szentháromság himnuszok* sorainak száma éppen 99, azonban ebből csak a — véleményem szerint nem megalapozott — Rimay-coniectura segítségével lehet messzemenő következtetéseket levonni. Más: ha elfogadjuk az istenes verseknek a kötet elejére helyezését, a Balassi-kódexben öröklődött, és bizonynyal már a költő „maga kezével írt” könyvében is megvolt versszámozást felül kell bírálnunk. Ennek nemcsak filológiai, de éppenséggel számmisztikai elvek is ellene mondanak: nem biztos, hogy esetleges a *hetedik* vagy mondjuk a *harmincharmadik* vers más-más szempontból, de kitüntetett szerepe. A gyakorlati megvalósulás során is sajátos, hogy a Horváth Iván-féle koncepciót követő kiadványok 18. verse a vélhetőleg még Balassi által *elsőnek* nevezett.

A kötetterv rekonstrukciójára tehát csak két utat vélek járhatónak. Az egyik fantáziadúsabb, de filológiailag bizonyíthatatlan: itt a 2 X 33 versből álló ciklus után az istenes énekek következnének; más vonatkozásban a versek elhelyezése azonos lenne a Horváth Iván által javasolttal. A másik fantáziaszegényebb, de filológiailag megalapozott: első részében vannak a világi versek, élükön a 2 X 33-as, jórészt Balassi által számozott ciklus, majd a többi világi ének, végül az istenesek. Ez az istenes versek elhelyezésének — szerintünk igen lényeges — kérdésében különbözik Horváth Iván tartalomjegyzékétől.

„Kompozíció és kontextus” — ezt a címet viseli a könyv második egysége, amelyen belül az első fejezet „a számszimbolikus kompozíciós elv” érvényesülését vizsgálja Balassi költészetében. A szerző vitathatatlan érdeme, hogy érdekes számmisztikai vonatkozásokra hívja itt fel a figyelmet. Sajnálatos azonban, hogy — akárcsak az előző egységben — nagymértékben épít a több mint kétes érvényű Rimay-szöveg hagyományra, továbbá, hogy esetenként teljességgel megalapozatlanok — bár szellemek — következtetései.

Horváth Iván a Balassi-versszakban „liturgikus utalást, tehát vallásos gesztust lát”. (72.) Ugyanakkor, mint írja, „feltűnő — s az eddigieknek ellene vethető — sajátossága viszont Balassinak, hogy a titkos teológiai értelemmel teljes Balassi versszakot aránylag milyen kevés istenes versében alkalmazza. Ennek azonban lehet oka az is, hogy e versekben még bonyolultabb számszimbolika érvényesült.” (73.) Nos, a Balassi-strófa számszimbolikus vonatkozásait egyáltalán nem akarom vitatni, s azt is elképzelhetőnek tartom, hogy e versszak típus valóban „titkos teológiai” vonatkozású. Lehet. De óvatosságra

int, hogy szemben Horváth Iván egyik fő tételével, a XVI. századi Magyarországon épp a stófaformák konnotációs kötöttségektől való viszonylagos mentességét tartom figyelemre méltónak, továbbá, hogy a szerzőnek a fent idézett „bonyolultabb számszimbolikához” adott bizonyítása vaskos filológiai tévedésen alapul.

Horváth Iván ugyanis *Az én jó Istenem* kezdetű vers stófaszerkezetéből von le számszimbolikai következtetéseket. Érvelésének sarkpontja az a megfigyelése, hogy Balassi a versszak „második tagját” „nem metrikai eszközökkel” elszigetelte az „első tagtól”. Ha ez nem így van, a stófába vetített számszimbolikai-teológiai vonatkozások sem érvényesek. Márpedig az a stófatördelés, amelyre Horváth Iván alapozza mondandóját, egyetlen korabeli forrásban sem található, első felbukkanásának ideje 1951, amikor is az Eckhardt-féle kritikai kiadás megjelent; így legfeljebb Eckhardt Sándor s nem Balassi Bálint számszimbolikai erudícióját dicséri.

A 2 X 33 versből álló ciklus második részének szerkezetét ismertette Horváth Iván a következő megfigyelést teszi az *inventio poetica* terminusról: „(...) ezt a műfajmegjelölést Balassi kifejezetten e fiktív szerelmesleveleknek (azaz a 41. énekkel kezdődő, 15 verset tartalmazó sorozatnak – K. P.), elküldött bókoló költeményeknek tartja fenn”. (80.)

Hasonló értelemben nyilatkozik másutt is. A 42. énekről megjegyzi, hogy „(...) eredeti műfajmegjelölése (*inventio poetica*) mutatja, (...) fiktív szerelmeslevél”. (80.) Vagy: „Itt tehát az eddigi *inventio poetica*-ról, fiktív szerelmeslevelekről lesz szó.” (81.) Bár különösen a „ha *inventio poetica*, akkor szerelmeslevél” logikájú mondatot nehéz másképp érteni, mint *inventio poetica* $\leq$ fiktív szerelmeslevél (nem minden szerelmeslevél *inventio poetica*, de minden *inventio poetica* szerelmeslevél), feltételezem, hogy ez a képtelenség talán csak a nem túl szabatos megfogalmazások eredménye, s a szerző sem gondolja, hogy a fiktív szerelmeslevél fogalma Balassi műfajfelfogásában azonos lenne az *inventio poetica*-val, hiszen a két terminus alapvetően mást jelent. Ha az *inventio poetica* A és a fiktív szerelmeslevél pedig B halmaz, sajátos esetben létezhet a kettő metszete, de $A \neq B$.

A probléma leginkább azért érdemel figyelmet, mivel Balassi költészetének, költészete jellegének megértéséhez kulcsfontosságú az *inventio poetica* terminus. Az *inventio* értelmezésére Horváth Iván könyve egy másik helyén, Sylvester János 1541-es virágének-nyilatkozatáról Pirnát Antallal folytatott vitájában (236–243., főleg a 99. jegyzet) részletesen kitér.

Pirnát Antal, aki az *inventio poetica* kérdését legutóbb részletesen vizsgálta (kiadatlan doktori disszertációjában), főleg abban haladta meg a korábbi értelmezőket, hogy kifejezetten hangsúlyozta: az ókori poétikák kerülik az *inventio*-terminust, amely csak valamikor a középkorban került a poétikák szótárába, s míg korábban, a retorikában az érvekre való *rdtálalást* jelentette, most, a vulgáris nyelvű költészetet tárgyaló poétikában a kitalálás, a *fikció* szakszava lesz.

Ezzel szemben Horváth Iván szerint „az *inventio* $\leq$ *poesis* gondolat és terminológia (a 16. században – és nemcsak abban) mindenütt (...) számbavehetőenül elterjedt közhely (...)”. (237.)

Noha Pirnát Antal megállapításai nem teljesen pontosak, a lényegét illetően – véleményünk szerint – igaza van: az *inventio* $\leq$ *poesis* nem számbavehetőenül elterjedt közhely. Pirnát értelmezését annyiban kell módosítanunk, hogy az *inventio* = fikció gondolat, és ennek természetes velejárójaként a retorikai *inventio* elválasztása a poétikai *inventio*-tól legjobb tudásunk szerint Boccaccionál fordul elő elsőként (Vö.: Concetta Carestia Greenfield: *Humanist and scholastic poetics, 1250–1500*. London–Toronto, 1981. 114–115.) a *Genealogie Deorum gentilium libri c. művében*, a 14. könyv 7. fejezetében. (Vö.: Boccaccio: i. m., Scrittori D'Italia N. 200. Vincenzo Romano gondozásában, I–II. Bari, 1951. II. 699–701. l., különösen: „Habet enim suas inventiones rethorica, verum apud integumenta fictionum nulle sunt rethorice partes; mera poesis est, quicquid sub velamento componitur et exponitur exquisite.”)

A Boccaccio utáni poétikában azután valóban közhellyé válik az *inventio* illetén – az ókori és a középkori értelmezésektől jól elhatárolható! – felfogása.

Az *inventio poetica* terminust Balassi pontosan a humanista, Boccaccio nyomán haladó poétikák szellemében használja, s ezzel – mai tudásunk szerint – elsőként honosít meg a magyar nyelvű költészetben humanista poétikai elveket. Azt, hogy később a magyarországi poétikai gondolkodásban – feltehetőleg nem kis mértékben Balassi hatására – már meglehetősen szétvált az *inventio poetica* típusú költemény az egyéb – nem kifejezetten fikciós – versektől, most csak két példával illusztrálom.

A Balassi-Rimay-versek bécsi (1632–1635?) kiadásában, az 50. (51.) zsoltár parafrázisa és Rimay verse (*Mint álgyu golyobis...*) között ez olvasható: „Eddig az Psalmusból, s ez immár poetica inventio”. Azaz a zsoltár *nem inventio poetica*, lévén nem fikció, nem kitalált dolog, de Rimay verse az. Egy későbbi adat: 1656-ban jelent meg Váradon Borsáti P. Ferencnek Rákóczi Zsigmond halálára írt verse, amelynek címében a szerző fontosnak tartotta hangsúlyozni: „Az ő kegyes és különb-különbféle jószágos cselekedetekkel tündöklő életének és boldogul e világból való kimúlásának *Poetica inventió*val való leírása Deákul és Magyarul” (Kiemelés tőlem.)

Előreutalva Horváth Ivánnak egy másik tételére: véleményem szerint mindaz a novum, amelyet a közvetlen utókor – kivált Rimay – Balassinak tulajdonított, a legvalószínűbben épp az *inventio poetica* humanista poétikai műszóval jelezhető költői újításra, az *inventio poetica*knak, mint új típusú verseknek a meghonosítására, és semmiképp sem Balassi „első magyar trubadur” voltára vonatkozott.

A könyvben több helyütt is olvashatjuk, hogy Balassi „szuprakonfesszionális” volt (106. és különösen 205–206.), sőt „néhány esetben elég messzire ment a *foghatatlan Istenhez* hitért való könyörgésben, egészen a hitetlenség lelki lehetőségének riadalmáig” (211.). Az utóbbi kérdésben – „a hitetlenség lelki lehetőségének riadalmában” – nehéz lenne állást foglalni, mindenesetre Horváth Iván érvei – a 42. (41.) zsoltár-átköltés megfelelő helyeinek az értelmezése – nem győztek meg. Ennél konkrétabb bizonyítékok szólnának a költő szuprakonfesszionális volta mellett. Egyrészt: „katolizációja után is kizárólag protestáns költők től fordította zsoltárait” (206.). Másrészt az életrajzi adatok, amelyek „azt mutatják, hogy Balassi, noha szakított, érdekből, az evangélikus felekezettel, azért még a katolikkal sem volt konfliktusmentes a kapcsolata” (205–206.). Harmadrészt: „*A Szép magyar comedia* bevezetőjében, mint Balázs Mihály figyelmeztet, ott olvasható: „nem írhattam (...) szent írást sem, mert arrul is mindkét felől eleget írtanak s írnak is”. A „mindkét felől” kifejezés kétségtől az egyetemes protestantizmust jelenti egyfelől, a katolikus anyaszentegyházat másfelől. Ez még akkor is sokátrmondó adat, ha a szálát nem követjük tovább, a Balassi környezetében felbukkanó szabadgondolkodó eretnekig.” (206.)

Igaz, Balassi katolizálása után is kizárólag protestáns szerzőktől – Bézától, Buchanantól – fordította zsoltárait. Ettől szuprakonfesszionális lenne? Pázmány Péter sem idegenkedett attól, hogy imádságoskönyvébe Bézától fordított verset illesszen (s ez épp Balassi 50. (51.) zsoltárparafrázisa), a XVII. századi katolikus énekeskönyvek sem látszanak megriadni a protestáns költők – kivált a zsoltárparafrázis-szerzők – műveitől. Miért lenne Balassi Bálint teológiailag finnyásabb, mint az ellenreformáció majdani élharcosai? Számomra épp az lenne a meglepő, ha e személyes líraiságú istenes versekben, a XVI. századi Magyarországon meglehetősen egyedülálló módon, mondjuk Isten helyett a szentekhez fohászkodna, avagy, más részről, az úrvacsora-tételt boncolgatná. Ha a versekből ilyenén módon a vallásosságra következtethetnénk, a XVI. századi magyar szuprakonfesszionálisok száma ugyancsak megnőne. Példának okáért Rimay Jánost is ide kellene sorolnunk, hiszen a fenti logika szerint mi mással lenne magyarázható, hogy evangélikus létére írt ő – „egy pápista főasszony kérésére” – kifejezetten katolikus tendenciájú verset, vagy hogy második nagypénteki elmélkedése kifejezetten katolikus teológiai vonatkozású.

Az egyszerűség kedvéért ne tulajdonítsunk jelentőséget Balassi jezsuitákhoz avagy a Báthoryakhoz fűződő közismert viszonyának, se végrendeleteinek, se annak, hogy spanyol szoldba akart állni, se mindazoknak az egyéb életrajzi adatoknak, amelyek némely kutató szerint mély katolicizmusát bizonyítanák. Az életrajzi momentumok valóban nem feltétlenül perdöntőek, noha a felsoroltakat egy szuprakonfesszionális esetben elég nehéz értelmezni.

De miért kezdett volna bele szuprakonfesszionálisként a Campianus-mű fordításába? Horváth Iván válasza: „Lehet, hogy inkább csak elvállalta, mintsem megcsinálta a frissen katolizált szuprakonfesszionális a jezsuita mártír vitáirának fordítását, hiszen katolizációja után vallásos verseket kizárólag nevezetes protestáns költőktől (...) fordított.” (106.) A mondat „hiszen”-nel kezdődő – érvnek szánt – részének bizonyító értékéről már volt szó. A feltételezés – „inkább elvállalta, mintsem megcsinálta” –, ha jól értem, azt jelenti: a szakirodalom állításával ellentétben nem Balassi fordította az első hét okot. Ez esetben viszont sajátos, hogy a Balassi-vers titkos teológiai jelentése mellett többek közt épp a *Tíz okok* megfelelő része tanúskodna. Nem sokkal az idézett mondat előtt ugyanis ezt olvashatjuk: „A fordító Balassi elgondolkozhatott ezen...” (106. Kiemelés tőlem.), s Horváth Iván

citálja Campianus véleményét Castilio nevezetes Énekek Éneke-fordításáról. Világos: Balassi, mint szuprakonfesszionális, nem fordított jezsuita iratot, mint titkos teológiai jelentésű versek szerzője, fordított és elgondolkodott. Interpretációm sarkított, mivel Horváth Iván sem azt nem állítja teljes bizonyossággal, hogy Balassi fordította a *Tíz okok* megfelelő részét, sem azt, hogy nem ő. Valóban mindig ott van a 'lehet', az 'esetleg' kitétel. Felfogható mindez úgy is, hogy a szerző óvatos filológusként egy adatot, noha az elmélete mellett bizonyítana, kétségbe von, lévén az nem feltétlenül hiteles. És ha már fölmerült benne a kétség, ezt természetszerűleg felhasználja egy másik tétele bizonyításához. Mindenesetre e módszerrel, ezzel a furcsa dialektikával, amely más helyütt is jellemzi a szerzőt, én a legmesszebbmenőkig nem értek egyet.

A *Tíz okok*ban kétszer is olvashatunk Bézát elítélő sorokat. (Eckhardt S.: BÖM II. Bp. 1955. 77., 81.) Most kinek higgyünk? A Bézától verset fordító, avagy a Bézát „rettenetes káromlással” (i. m. 77.) vádoló Balassinak? Bizonyos, hogy itt ellentmondás van? Bizonyos, hogy ezekből az adatokból messzemenő következtetést lehet levonni? Nem lehetséges-e, hogy Balassi, mint költő, fenntartás nélkül fordított egy néki tetsző verset – amely teológiailag katolikus és protestáns részről egyaránt problémamentes – Bézától vagy mástól; mint hívő katolikus, aki vallásos vitairatot tolmácsol, pedig elítélte a más hitelveket vallót?

A 'frissen katolizált' kitételről: Balassi 1586-ban tért át, a Campianus-műnek pedig halálakor, *8 évvel később*, csak az első hét fejezetével készült el, tehát – persze nem bizonyos, de igen valószínű – nemrég kezdetett a munkához. Azaz Balassi élete vége felé éppen nem látszik szuprakonfesszionálisnak. De vajon korábban az volt? Fiatalemberként – 1572 előtt – készítette első prózai fordítását. Ennek, a *Füves kerteskének* eredetije lutheránus szellemű munka, Balassi azonban – mint Szabó Géza és Sz. Nagy László kimutatta (vö.: MKSz, 1980. 307–308.) – helvét irányú értelmezésben fordítja. Miért tolmácsolna egy szuprakonfesszionális illeten felekezeti vallásosságú művet? S ha már teszi: miért avatkozik teológiai kérdésekbe, miért nem szolgálna tolmácsol? Vagy 1572 tájt még, élete utolsó éveiben már nem volt szuprakonfesszionális?

A *Szép magyar comédiából* vett idézetet én úgy értem, hogy Balassi nem kíván sem protestáns, sem katolikus „Szent írást” (= teológiai iratot) írni, *azaz nem felekezeteket utasít el, hanem egy műfajt!* Ugyanakkor kétségtelen, hogy e rész alapján joggal gondolhatunk arra: 1588/1589 tájt, amikor is Balassi a komédiáját írhatta, valóban kisebb gondja is nagyobb volt a *felekezetek harcának* kérdésénél. De miért törődött volna vele? Miért kéri számon Balassitól Horváth Iván egy katolikus pap vagy egy protestáns prédikátor mentalitását?

Lehet, hogy Balassi érdekből katolizált, de ezt az égvilágon semmi sem bizonyítja. És ha érdek vezette is: ezt az utat járta a XVII. század elején jó egynéhány magyar főúr. Ők is mind szuprakonfesszionálisak voltak?

Nem értem Horváth Ivánnak azt a jelentőségteljes megjegyzését, amelyben Balassinak „a szabadgondolkodó eretnekhez” (szabadgondolkodó = eretnek?) fűződő esetleges kapcsolatát veti fel. A szabadgondolkodó: C. Francken. Még arra sincs adatunk, hogy valaha az életben találkoztak vagy leveleztek volna. De tételezzük fel: van ilyen adat, csak én nem ismerem. Ebből következtethetnénk Balassi vallásosságának mikéntjére?

Nem itt van a helye Balassi Bálint vallásosságát részletesen tárgyalni. Horváth Iván magabiztosan megfogalmazott állításának megkérdőjelezéséhez – „Tudjuk, hogy se katolikus, se protestáns nem volt, hanem a felekezetekből kiszakadó szuprakonfesszionális” (206.) – tudjuk, a leírtak is elégségesek.

A „Metrum és kontextus” címet viseli a harmadik fejezet, amelynek első pontjában a szerző Balassi metrumainak konnotációvizsgálatát végzi el, mint írja: „magyar anyagon”. (113.) Mivel a munka „a felsorolás teljességének igényével” (139., kiemelés Horváth Ivántól) készült, jogosultnak vélem az alábbi kiegészítések és korrekciók közreadását. Semmiképp sem kívánom azonban kétségbe vonni Horváth Iván összeállításának értékét, és azt sem hiszem, hogy bárki más a szerzőnél lényegesen jobban, pontosabban végezte volna el a XVI. századi magyar versek nyilvántartásának és metrikai besorolásának nem csekély feladatát.

III. 1. 1. $a_{14} a_{14}$ (113.)

Helytelen besorolás: *Unszol minket Dávid* (Névtelen, Ps. 116/117), mivel metruma: $a_{13} a_{14}$

III. 1. 1. 6. $a_{11} a_{11} a_{11} a_{11}$ (120–122.)

Hiányzanak a felsorolásból:

Emlékezzünk mi nagy (Névtelen, *Szigetvár*)

Gyakran hallottatok (Husztai Péter, *Aeneis V.*)

Jóllehet nagy sokat (Ilosvai Péter, *Nagy Sándor*)

Ki hallott Sándornál (Bogáti Fazekas Miklós, *Castriot I–IV.*)

Nem régen lőtt dolgot (Bogáti Fazekas Miklós, *Három jeles fő hadnagyok*)

Sok csudák közül (Timódi Sebestyén, *Losonci István*)

III. 1. 1. 7. $a_{12} a_{12} a_{12} a_{12}$ (124–126.)

Helytelen besorolás:

Józsefnek megmondom (Nagybáncsai Mátyás, *József*)

Ország-világ járni (Bogáti Fazekas Miklós, *Zurzavar*)

Sokat szoltam immár (Ilosvai Péter, *Szent Pál*)

Új dolgot beszélek (Csáktornyai Mátyás, *Római fő asszonyok*)

mivel metrumuk: $a_{12} a_{12} a_{12} a_{13}$

Hiányzik a felsorolásból:

Én mostan beszéllem (Husztai Péter, *Aeneis I–III.*)

III. 1. 1. 8. $a_{13} a_{13} a_{13} a_{13}$ (126–127.)

Az eltérő metszetű sorok véleményem szerint nem tekinthetők azonos metrumúnak. A Horváth Iván által ide sorolt négy énekből háromnak a metszetképlete $7+6$, a negyediknek (Balassi: *Lelkemnek hozzád való*) $4+4+5$, illetve *parlandó*.

Hiányzik a felsorolásból:

Emlékezzél mi történék (Névtelen, *Jeremiás*) ($4+4+5$, illetve *parlandó*).

III. 1. 1. 9. $a_{16} a_{16} a_{16} a_{16}$ (127.)

Téves metrikai besorolás. Balassi 10., *Valaki azt hiszi* kezdetű verse a III. 1. 3. *heterorímes-heterometrikus* csoportba tartozik. *Izometrikus semmiképp sem lehet*, mivel a 3. sor csak $15 - s$ nem $16 - szótagos$. Metrikai képlete:

$a_6 a_{3b} b_7 c_6 c_3 b_7 d_6 d_3 b_6 e_3 e_5 b_8$ (E képletet a vers rímeinek mintegy 60%-a, metszeteinek majd 100%-a követi.)

III. 1. 2. 2. $a_{12} a_{12} a_{13}$ (128.)

A szerző itt sem jelzi az eltérő metszeteket. Az általa ide sorolt öt versből háromnak a metszetképlete $6+7$, a két Balassi-versnek ellenben $7+6$.

III. 1. 2. 5. $a_{12} a_{12} a_{12} a_{13}$ (129.)

Téves metrikai besorolás:

Emlékezzünk mi nagy (Névtelen, *Szigetvár*)

mivel metruma: $a_{11} a_{11} a_{11} a_{11}$

Hiányzanak a felsorolásból:

Józsefnek megmondom (Nagybáncsai Mátyás, *József*)

Ország-világ járni (Bogáti Fazekas Miklós, *Zurzavar*)

Pogán krónikákból (Husztai Péter, *Aeneis* IV.)

Új dolgot beszélek (Csák tornyai Mátyás, *Római fő asszonyok*;

Tisztelessége, híre (Bogáti Fazekas Miklós, *Castriota* V.)

Mostan emlékezem (Ilosvai Péter, *Tholdi Miklós*)

(Az utóbbiból nem maradt fent nyomtatott példány, de vö.: RMNy 338.)

(E lista összeállítása mindenekelőtt Szabó Géza érdeme, fogadja érte köszönetemet!)

Horváth Iván könyvének alapvető fontosságú – nézetem szerint a legfontosabb és leggondolatgazdagabb – fejezete a negyedik, ez a virágénekekről szól. Mint írja: „A 16–17. században gyakori virágének kifejezés ma már tudományos szakszó, s ekként definíciói is vannak. A legtöbb tanulmány szóhasználatában nem jelent pontosabb dolgot, mint olyan erotikus vagy szerelmi éneket, amely viszonylag rövid, és amelyben nem teng túl az epikai, a narratív, a didaktikus elem a lírainak a rovására. Nem szokás elhatárolni a virágének kifejezést az efféléktől: *Szerelmenének*, *a szerelem argumentumában való ének*, *Amurru való ének* stb. A virágének kifejezés fenti értelmezése lényegében elfogadható lenne, csak az a sajnálatos, hogy ez a tudományos terminológiában már reménytelenül meghonosodott szó énekelte műfajra utal, s így eleve kizárná a nyilvánvalóan ide tartozó, de dallam nélküli anyagot.”

Egy tanulmány szóhasználatában virágéneken vagy bármilyen más fogalmon – ha a szerző korrektül definiál – természetesen ki-ki azt ért, amit akar; hasznos a szakirodalomban elterjedt értelmezéshez ragaszkodni, talán még hasznosabb a korabeli terminológiát a korabeli értelemben használni, ám egyik sem kötelező. Horváth Iván módszere azonban – nézetem szerint – logikai s egyben filológiai képtelenség. Megmondja – különösebb indoklás nélkül, vö. „... nyilvánvalóan ide tartozó ...” –, hogy ő mit ért virágéneken, majd, mint látni fogjuk, nem zavartatva magát attól, hogy a XVI. században e fogalmat nem feltétlenül az általa adott értelmezésben használták, felfogását rávetíti a XVI. századi forrásokra.

A terminus először Sylvester Jánosnál fordul elő, bibliakiadásának függelékében (1541), a következő szövegösszefüggésben: „Az ilyen beszédvel tele az szent írás, melyhez hozzá kell szokni annak, az ki azt olvassa. Könnyű kedigleni hozzá szokni az mű nípünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszédnek neme. Íl ilyen beszédvel naponkíd való szólásában. Íl énekekben, kiváltkíppen az *virág énekekben*, melyekben csodálhatja minden níp az Magyar nípnek elmíjinek éles voltátaz lelésben, mely nem egyéb, hanem Magyar poesis. Mikoronn ilyen felsíges dolgokban ilyen alá való pldával ílek, az ganejben arant keresek, nem azon vagyok, hogy az hitságot dicsírem. Nem dicsírem, az mirül ez ilyen énekek vadnak, dicsírem az beszédnek nemesenn való szerzísit. Azt hiszem, hogy érted immáran, hogy az felül meg mondott beszidekben egyebet kell érteni, hogy nem mint az igik láttatnak jegyezni, érted, hogy ezekben az lapát nem lapát, az szíru nem szíru, az búza nem búza (...).” (236.)

Az idézetet másképp értelmező Horváth Iván és Pirnát Antal vitájában egyik kollégának sem szereinek fogadatlan prókátora lenni. Jó lenne azonban, ha a polémiaának nemcsak az egyik, hanem a másik résztvevője, azaz Pirnát Antal is közzétenné nyomtatásban véleményét.

Szöveghez tapadó értelmezésem talán Horváth Iván álláspontjához van közelebb, noha azt (240–243.) nem hiszem, hogy Erasmus *Parabola sive similia* c. munkája és Sylvester idézett helye között szövegszerű összefüggés lenne. A textus szerintem az alábbi fontos információkat tartalmazza:

1. A virágénekekben a szavak nem első jelentésükben fordulnak elő; a „beszédnek nemesenn való szerzisi” valószínűleg nem más, mint a parabolikus-metaforikus versnyelv. (A parabolikus textus dicsérete persze szorosan összefügg Erasmus nézeteivel és általában is a humanista poétikák szemléletével.)

2. A virágének olyan műfaj, amelyben a magyar nép elméjének éles volta csodálható meg a magyar nyelvű versszerzésben.

3. Tartalma „ganej”, azaz erkölcsstelen.

Summázva: Sylvester szerint a virágének, mint költészeti alkotás, feltétlen érték, ámde erkölcsi szempontból – tartalma miatt – feltétlenül elítélendő.

A fenti jellemzők vélhetőleg nemcsak Sylvester véleményét tükrözték. Teljesen téves az a felfogás, amely szerint az 1541-ben megjelent bibliafordítás gyorsan feledésbe merült volna, hiszen a Vizsolyi Biblia Újszövetség-része – mint erre Sándor Gábor a közelmúltban rámutatott – gyakorlatilag Sylvester kiadványával azonos, korábban pedig Heltai Gáspár is hivatkozik Sylvester munkájára: vitába száll

vele a *publicanus* szó jelentését illetően. Márpedig ha Sylvester műve ennyire a köztudatban volt, és a későbbi prédikátorok a virágénekek kérdésében nem értettek volna egyet Sylvesterrel, ha valami botrányosan egyénit állított volna, nyilván ebbéli véleményüket sem hallgatják el.

Horváth Ivánnak azt a nézetét, hogy a parabolikus-metaforikus beszéd mód „érzésem szerint jobban talál bizonyos ránk maradt lator virágénekekre, mint az udvariakra” (243.), nem tudom osztani. Példának okáért a „Vénusz tüze” és társai metaforákra érzésem szerint jobban talál a „beszédnek nemes-senn való szerzisi”, mint mondjuk a „teker” (coitál) lator terminológiára.

Méliusz Juhász Péter (RMNy 171., 1561): „Itt megtiltja Pál (1) a parázna, hiszágos, csúf és trágár beszédet, (2) virág éneket, (3) lator dúdolást. Úgy mint imezek. (1) Péter férjem etc. (2) Az zöld vári éneket. (3) Az agnőnek s az agebnek, annak mind egy az ára etc. Hajdúhoz illő éktelen beszédet megtilt, valamint épület nélkül szólsz, Eph: 45., Matt: 12.” (244.) A beszámolás tőlem.

Egyáltalán nem bizonyos, hogy a szöveg azt jelenti, amit Horváth Iván kiolvas belőle: „... a virágénekek értéktelen, erkölcsstelen és lator”. (244.) A műfaj értékéről – sylvesteri értelemben, mint költészetet vizsgálva – Méliusz Juhász Péter nem nyilvánít véleményt. Kétségtelen, hogy erkölcsstelennek tartja, de az már kérdéses, hogy latornak is. Az alábbi olvasat szintűgy jogosult. Méliusz Juhász Péter az erkölcsstelen megnyilatkozás három fajtáját említi:

I. Parázna, hiszágos, csúf és trágár beszéd: Péter férjem ...

II. Virágének: Az zöld vári ének

III. Lator dúdolás: Az agnőnek s az agebnek, annak mind egy ára ... (Kiemelések tőlem.)

Úgy vélem, itt Méliusz Juhász Péter csupán annyit mond a virágénekekről, hogy tartalma ugyanúgy erkölcsstelen, mint a parázna beszéd és a lator dúdolás, továbbá, talán, hogy „Az zöld vári ének”: virágének. Figyelemre méltónak épp azt tarthatjuk, amit *nem* mond: a „parázna”, „hiszágos”, „csúf”, „trágár”, „lator” jelzőket a másik két műfaj kapja, a virágéneket mintha megkülönböztetné a parázna beszédétől, a lator dúdolástól. Annyi bizonyos: akárcsak Sylvester a szólást az énektől, Méliusz Juhász Péter is megkülönbözteti a beszédet az énektől. Fontos ezt hangsúlyoznunk, mert ezt a nem túl finom különbségtevést Horváth Ivánnál nem találjuk.

Huszár Gál (RMNy 353., 1574): „Nem illik tehát minden gaz korcsomán, virág énekek között és részeg disznók előtt az Istennek szent dicséretit éneklei.” (H. I. 244.) Véleményem szerint a szövegből mindössze a következő derül ki:

1. A kocsmá olyan hely, ahol virágénekeket szoktak énekelni, és ahol részeg disznók is találhatóak.

2. Illetlen dolog itt Istennek szent dicséreteit éneklei.

Horváth Iván (i. m. 244.): „Szerinte (mármint Huszár Gál szerint, K. P.) a virágének *értéktelen és erkölcsstelen*. Hogy inkább lator, mint udvari (kiemelés tőlem – K. P.), azt csak sejtíthetjük abból, hogy a férfiak mulatónótáiként említi őket.” Érdekes gondolatmenet ez. Huszár Gál ugyanis feltehetőleg azért tiltja a gaz korcsomában való éneklését a templomi énekeknek, merthogy ott is zengték őket. Alkalmazva a Horváth Ivántól tanultakat: az isteni dicséretet sejtetőleg inkább lator típusúak, mivelhogy a férfiak mulatónótái. Én inkább vélném úgy, hogy a templomi énekek kocsmái danolása épp arra vall: mindent énekeltek a kocsmákban; a virágénekek lator avagy udvari voltáról, értékéről avagy értéktelenségéről (költői szempontból) a fenti szövegben semmilyen információ nincs. Ismétlem: Huszár Gál véleménye nem más, mint az, hogy a virágénekeket, eléggé el nem ítéltető módon, a kocsmákban együtt éneklék a templomi énekekkel, holott ez utóbbiakat nyilván nem ott, hanem a templomban kell zengeni. Értelmezésemet megerősíti Huszár Gál korábbi, 1560-as nyilatkozata (RMNy 160, a könyv hosszú lappangás után 1975-ben került elő, Horváth Iván nem idézi). *Ugyanazt* rója fel az „emberi nemzetnek”, mint majd 1574-ben is: ha „eszekbe vötték volna” Szent Pál tanítását, a sok bűnös „... az Isteni Dicséretekkel sem élne, természete ellen, a korcsomákon és egyéb zabáló helyeken”. (A_{ij/b})

Bornemisza Péter (ahogy Horváth Iván idézi): „Immárcsak mulatságra vágyódnak, álnokul költött fabulákra, virág- és szerelemének hallgatására.” Abban egyetérthetnek Horváth Ivánnal, hogy a fenti idézet szerzője a virágének lator avagy udvari voltáról nem nyilatkozik, az iránt azonban, hogy Bornemisztól származna az illusztris mondat, vannak kétségeim. Horváth Iván forrásul az RMNy 422. tételét, Bornemisza 1578-as prédikációskötetét jelöli meg, lapszámot azonban nem ad. Ennek függelékében, az *Örögi kísértetek*ben Bornemisza valóban ír a virágénekekről, de ez a szövegrész nem egyezik

pontosan Horváth Iván idézetével. (Egy zárójel erejéig az idézés pszichológiájáról, amely talán mentésig lehet a feltételezésem szerint itt *másodlagos forrásból* dolgozó Horváth Iván számára is: e passzus pontatlan – azaz akarva-akaratlan torzító, tendenciózus – idézésének hagyományai vannak. Valahányszor mint az *Ördögi kísértetek* egy részlete látott napvilágot, a kiadások – lényegtelen, hangtani eltérések től eltekintve – pontosak. Valahányszor – a harmincas évektől Szabó T. Attila közelmúltbeli tanulmányáig – mint a virágének fogalom előfordulásának egy példája, feltűnően pontatlanok!) A virágének általam ismert *egyetlen* előfordulása Bornemisza Péternél (i. m. 758.): „De iay, mi vta hazugságot suga ama ravasz kigyó es Sarkany, az mi első szüleinc füleibe, es annac helt adanac, az vta immár czac mind hazugsagnac halgatasara, es hitsagos mulatsagra vagyodnac mindennec fülei, Tiztaltan es faytalan beszednec halgatasara, hazug es álnoc tanaczra, hamis es eretnec tanyításra, ragalmazoc, gyalazoc, fondorloc sugarlasira, tragar es peniszes czuffsagra, baba beszetre, álnokul költött fabulakra, Király fia kis Miklosrol, Poetac Oriasirol, Apolloniusrol, es egyeb hitsagrol, virag es szerelem enekec halgatasara, Lant, Sip, Dob, Trombita szobeli hayia huyiara es temeny ezer czeczogasokra.”

Az *Ördögi kísérteteknek* ez a része Melanchton *Commentarius de Animája* alapján tárgyalja az „öt érzékenységet”, többek között az „auditus”-t. Mit nem szabad hallani, hallgatni Bornemisza szerint? Alapvetően két dolgot: hazugságot és hívságos mulatságot. A hazugság kategóriájába inkább a beszéd, a hívságos mulatságba inkább az ének és a hangszeres zene tartozik, hiszen Bornemisza mondatában a tiltott dolgok sorrendje így alakul:

I. „hazugságok hallgatása”

BESZÉD

- tisztátalan és fajtalan beszéd
- hazug és álnok tanács
- hamis és eretnek tanyítás
- rágalmozók, gyalázók, fondorlók sugarlái
- trágár és peniszes csúfság
- baba-beszéd

II. „hívságos mulatság”

a) ÉNEK

- álnokul költött fabula
(Királyfia Kis Miklósról,
Poéták órásirol,
Apolloniusról)
- Virág- és szereleménekek

b) hangszeres mulatság

- Lant, síp, dob, trombitászó

III. Összefoglalva:

- „temény ezer csécsogás”

Még ha figyelembe vesszük is a XVI. századi terminológiahasználat viszonylagos pontatlanságát, az mindenképp meggondolandó, hogy Bornemisza Péter, akárcsak Sylvester, s akárcsak Méliusz Juhász, nem látszik keverni a *beszéd* és az *ének* (zene) kategóriákat, és az utóbbi egyik szerzőnél sem kapja – az egyébként bőségesen osztogatott – lator, trágár, fajtalan stb. jelzőket.

Távol álljon tőlem, hogy ebből messzemenő következtetéseket vonjak le. A XVII. században a fajtalan, lator, trágár stb. minősítések épphogy nem – vagy nem csak – az alantasabb műfajokra, hanem a legemelkedettebb udvari költészetre és általában az udvari viselkedésre alkalmaztatnak; nevezhettek így mindent, amit erkölcsileg elítéltek. Igen valószínűtlen, hogy egy századdal korábban *lényegesen* jobban differenciáltak volna a prédikátorok. Egy olyan koncepció esetén azonban, amely a prédikátortornylatkozatok alapján többek közt a lator vonások meglétének/hiányának kérdését kívánja eldönteni a Balassi előtti virágénekekben, nem főleg annak a bizonyítása, hogy a szövegeknek legalább olyan jogos interpretációja az, amely a virágénekek lator voltát megkérdőjelezi, mint az (Horváth Iváné), amely ezt olvassa bele.

Mivel véleményem egybeesik Horváth Ivánéval, nem idézem Tolnai Decsi Gáspár (RMNy 506., 1582) nyilatkozatát, sem pedig az *Agendarius* (RMNy 528. és RMNy 781., 1583, 1596) gyónótükrét. Mint Horváth Iván megállapítja (244–245.), e szövegekből mindössze az derül ki, hogy a virágének értéktelen és erkölcstelen. Tegyük azonban hozzá, hogy az „értéktelen és erkölcstelen” megállapítás itt csupán szószaporítás, hiszen *erkölcsi szempontból* (és nem mint költeményt vizsgálva, nem Sylvester szempontjai szerint!) minősül értéktelennek, azaz más szóval erkölcstelennek a virágének. Továbbá hogy lator-e vagy udvari, arról egyik forrás sem mond semmit.

Kolozsvári városi törvényszék adatait idézi (1585-ből) Szabó T. Attila, s nyomán Horváth Iván (245.). Szerinte e dokumentum alapján „a virágének értéktelen, erkölcstelen és valószínűleg lator is”. Nézzük a szöveget: „egykor éjjel valami legéneknek mond virág éneket az leány, és pohárt tölt vala”. Mivel a leányzó – a jegyzőkönyv további szövegéből következtetve – vélhetőleg az ősi foglalkozást űzte, én annyit – de nem többet – tudok a szövegből kiolvasni, hogy a kurvák is mondtak virágéneket. Hogy mások is, azt már láttuk. A terminus még egyszer előfordul a szövegben: „Ez Erzsébet leány vala, és az gazdája honn nem vala, egykor későn estve hát valami legénekék vadnak az leánnál, ott vala az Székel Ferenc leánya is, és hát virágéneket mondanak, de semmi gonoszságot nem láttam hozzája.” Nem kívánom vitatni – még ha a fenti szöveg nem is bizonyítja kellően, vö.: „... de semmi gonoszságot nem láttam hozzája” –, hogy a tanúknak, a városatyáknak, a bírácoknak szemében a virágénekmondás és a kurválkodás egyet jelentett. Csakhogy ebből legfeljebb az következik, hogy a virágénekeket a XVI. századi polgárság is elítélte. Költői értékéről a per tanúi – legalábbis az én olvasatom szerint – nem nyilatkoznak, mint ahogy hallgatnak a műfaj lator avagy udvari voltáról is. Persze, élhetünk azzal a logikával, hogy a kurvák mindig kurvaéneket énekelnek, azaz a virágének – ha már ilyen züllött társaságban hangzik el – nyilván lator. Fogadjuk el ezt a – nem feltétlenül bicsaklásmentes – logikát. Semmi okunk tagadni, sőt magunk is állítjuk: Balassi előtt volt lator virágének is.

Az eddig idézett vagy említett szövegekre építi Horváth Iván következtetéseit. Mint írja: „Az adatokat táblázatba foglalva nagyon világos eloszlások mutatkoznak.” Íme a táblázat:

Forrás	Év	Virágének, erotikus vers			
		értékes	fin'amours (udvari)	lator	erkölcstelen
Sylvester	1541	±	?	?	+
Melius	1561	–	–	+	+
Huszár	1574	–	– (?)	+(?)	+
Bornemisza	1578	–	?	?	+
Decsi	1582	–	?	?	+
<i>Agendarius</i>	1583	–	?	?	+
Per	1585	–	– (?)	+(?)	+

Ezzel szemben szerintem, az eddig írtak alapján:

Forrás	Év	Virágének			
		költői érték	udvari	lator	erkölcstelen
Sylvester	1541	+	?	?	+
Méliusz	1561	?	– (?)	+ (?)	+
Huszár	1574 (és 1560)	?	?	?	+
Bornemisza	1578	?	?	?	+
Decsi	1582	?	?	?	+
Agendarius	1583	?	?	?	+
Per	1585	?	– (?)	+ (?)	+

Horváth Iván így kommentál: A szövegek „Először is feltűnően egységesek, noha köztük katolikus, többféle protestáns és világi forrás is van.” (246.) Ez igaz. Kérdés, hogy ebből következik-e más, mint hogy a szerelemről szóló éneket a korabeli Magyarországon egységesen helytelenítette, erkölcstelennek tartotta a hivatalos álláspont, hasonlóképp mondjuk a szerelmeslevelekhez. Továbbá: „A másik feltűnő a kritikában, hogy a Gerézdi-féle udvari/lator oppozícióról nem tudnak, s egyáltalán semmi nyoma, hogy a műfajt ilyesféleképp differenciálnak tekintnék.” (247.) Ez is igaz. Jegyezzük azonban meg, hogy az elemzett források a virágénekek tartalmáról csak kb. olyan mélységig nyilatkoznak – „erkölcstelen, bűnös ének” –, amelyből nagyon helyes, ha valaki nem következtet a Gerézdi-féle oppozícióra (Gerézdi sem elsősorban ebből következtetett!), de nagyon helytelen, ha az oppozíciót ennek alapján tagadja. Abból, hogy az iratok nem tesznek különbséget lator/udvari virágének között, még sehogysem következik, hogy ne lett volna akár lator, akár udvari virágének. „A nyilatkozók az egy Sylvester kivételével mind teljesen értéktelennek, kivétel nélkül pedig valamennyien erkölcstelennek tartják a műfajt.” (246.) Szerintem: a nyilatkozók az egy Sylvester kivételével mind teljességgel hallgatnak a műfajról, mint költői alkotásról (merthogy Sylvester János ebből a szempontból foglal állást), ám erkölcsileg valóban mind elítélik.

„Ilyen differenciálás igénye nélkül – folytatja Horváth Iván – inkább latornak ítéli meg az egész anyagot Melius Juhász s – kevésbé egyértelműen – Tolnai Decsi, illetve a kolozsvári perirat is.” (247.) Méliusz és a „per” esetét a virágénekekkel már tárgyaltuk, Tolnai Decsiről kevés szó esett, de ez a szerző oly fondorlatosan viselkedik, hogy nem is érdemel többet: itt, a 247. lapon, „kevésbé egyértelműen”, ám „inkább latornak” ítél, ugyanakkor három lappal előrébb még teljes bizonytalanságban hagy minket: „Hogy lator-e vagy udvari, *erről nem nyilatkozik*.” (244., kiemelés tőlem.)

Egy módszertani megjegyzés.

Horváth Iván arra hivatkozva, hogy a későbbi adatokból – merthogy zavaró tényezőként ott van Balassi hatása – már nem lehet a Balassi előtti virágénekköltés mikéntjére következtetni, a XVI. század végi és a XVII. századi adatokat már nem elemzi. Könnyen belátható, hogy ez az óvatosság nem jogosulatlan, de kérdés, hogy mikor, milyen évszámnál húzzuk meg a határt. 1585-ben – a per időpontjában – még nem hatott annyira Balassi, hogy ez zavarná az értékelést, de mondjuk 1592-ben már igen? Nem véletlenül írtam az 1592-es évszámot: ekkor készült el Csák tornyai Mátyás Grobiánjával, e „vissza való értelemmel” megírt illemtannal, amelyben – egészen világosan kiderül – a tiltott szerelemének a nökultusz jegyében fogant udvari költészet. A 167–169. strófában olvashatjuk:

Némely beszélli iffiu korába szerelmét,
szeretőiuel mulato kedues ideit,
Feiét czauaruán keseruesen foháskodic.

Ki esmetlen mint vesződöt abban heába,
Mely hideget szenuedet szerelem langyába,
Soc hauas esőt, költséget mind csak heába.

Leszen olly is ki szép Matkaiual kérkedgyéc,
Eghbe magasztalya mondhatatlan szépségét,
Mindenekhez valo nyáias ékes beszédét.

Az nem lehet vitás, hogy Csáktornyai a Balassi-típusú költészeten élcelődik. De vajon Balassié-e? Épp Horváth Iván az, aki a Pataki Névtelen széphistóriája kapcsán leszögezi, hogy „Aki ismeri pl. a trubadúrkészlet frazeológiáját, jól tudja, hogy az legalább annyira kanonizált, mint a Pataki Névtelen és Balassi (és az epigonok) szerelmi kánonja”. (266.) Márpedig ha így van – és szerintünk is így van –, az idézett Csáktornyai-passzus gúnyja nem feltétlenül Balassi (és epigonjai) ellen irányul, akiket Csáktornyai nagy valószínűséggel nem is ismert, hanem általában az udvari szerelmi költészet ellen. Persze mondhatjuk: az adat túl késői, 1585 még igen, 1592 már nem. De ily módon ugyancsak fenyeget az a veszély, hogy a forrásokat mindössze addig vesszük figyelembe, amíg az elméletünkbe nem illeszthető adat fel nem bukkan.

A Horváth Iván által elemzett virágénekek egy része (lévén például nem ének) tárgyalásunkból bizonyosan kirekeszthető. Úgy vélem, nem tekinthető túlzott szigorúságnak ahhoz ragaszkodni, hogy a műfajra vonatkozó következtetéseket ne más műfajba tartozó szövegekből vonjuk le.

A fentiek miatt tekintek el *Török Imre* köszöntőjének (1485) vizsgálatától, e verseszke (?) Horváth Iván szerint sem ének – egy családi levél utóirata! (vö.: 247. l.) –, így a „nem ének” minősítésben vélhetőleg nincs vita közöttünk. Nem virágének az úgynevezett *Körmöcbányai táncszó* sem, hanem (vén-)asszonycsúfoló. Hogy a virágéneken a XVI. században nem szerelmi, szerelmi élethelyzethez kötődő éneket kell érteni, hanem csúfolót is, ezt tudtommal még soha senki nem bizonyította. Az más kérdés, hogy a XVII. század elejétől, a virágénekek erkölcsi szempontú elítélése miatt, már arra is lehet példát találni, hogy a terminus „értékelen, (vallás-)erkölcsileg elítélendő mű” általános jelentésében használatos. A XVI. században azonban bizonyosan nem keverték a csúfolókat és a virágénekeket, vagy legalábbis ez adattal nem támasztható alá. Az ellenkezője igen. Méliusz Juhász Péter írja 1565-ben részleges bibliafordításában (RMNy 205.) azokat a sorokat, amelyeket korábban már Gerézdi Rabán is idézett, mivel úgy vélte – és nyomán én is úgy gondolom –, hogy segítségükkel Méliusz 1561-es virágének-nyilatkozata pontosabban értelmezhető: „Imé azért en most azoknak ackik nem méltok (hogy e földönis elnenek) dudoló, es czufolo enecké löttem, es vgian közbeszedd és meseue löttem ö nekik.” Ugyanitt a lapszéli jegyzet: „Az az: Mikor énekelnek, engem dúdolnak, engem ugian közbeszedd költöttek.” (Gerézdi: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 281.) Az idézetből elég világos, hogy Méliusz mit nehezményez, továbbá, hogy a „dúdoló ének” itt lényegében „csúfoló” jelentésű. Emlékezzünk Méliusz 1561-es nyilatkozatára: ott külön kategória volt a „lator dúdolás”, azaz a lator jellegű csúfoló, méghozzá a példa „Az agnőnek s az agebnek, annak mind egy dra” alapján: (vén-)asszonycsúfoló. Méliusz Juhász Péter tehát úgy tudja: vannak egyrészt virágénekek, másrészt csúfolók, s a kettő nem azonos. Az idézett asszonycsúfoló sor kapcsán egyébként Horváth Iván – egy zárójeles csipkelődés erejéig – megrója Gerézdit: „Nem egészen világos, miért vonatkoztatja Gerézdi kizárólag *vénasszonyra* a szöveget.” (Horváth Iván kiemelése, 258.) Hadd tegyem világossá: valószínűleg azért, mert ő érti. Az „ageb” ugyanis nem (csak) „vénember” jelentésű a régiségben; nem arról van szó, hogy a „vénasszony és a vénember egykutyá”, hanem arról, hogy a vénasszony azonos értékű az „ageb”-bel, azaz hitvány, megvénhedett, megkopott. (Vö.: a *Gonosz asszonymberekeknek erkölccsekről való ének* megfelelő soraival.)

A Méliusz által említett másik két szövegből a „Péter férjem” nem valószínű – bár teljes bizonyossággal ez sem zárható ki –, hogy virágének lenne. Egyrészt, mint volt róla szó, Méliusz szövegének logikája szerint inkább *beszéd*, mintsem *énekelt* szöveg, másrészt elég kézenfekvőnek látszik az a következtetés, hogy ha Méliusz 1561-ben fölöttébb elítél egy „parázna, hísságos, csúf és trágár”

beszédet, 1565-ben pedig ugyanő arról panaszkodik, hogy „közbeszédbe költött” csúfolók terjednek róla, s ráadásul ez a „beszéd” a „Péter férjem...” szavakkal kezdődik, nos, akkor Péter pápa (feltehetőleg ez a gúnynev sem véletlenül maradt fenn napjainkig) a róla szóló gúnyverset hozta fel a tiltott beszéd példájaként. De ez is csak tetszetős – tudommal Pirnát Antaltól származó – feltételezés. Mindenesetre – ennyit nyugodtan leszögezhetünk – a „Péter férjem” virágénekek közé sorolása erősen megkérdőjelezhető.

E rostálás után mindössze négy olyan ének marad, amelyről nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a kor is virágéneknek tekintette. Időben a legkorábbi az úgynevezett Soproni Virágének (1490 k.):

„Virág, tudjad, tőled el kell mennem,
És te íretted kell gyászba öltözmem.”

Megítélésem szerint legnagyobb valószínűséggel olyasfajta – már XII. századi feljegyzésből is ismert – mű magyartítása lehet, mint a „Dulcis amica vale, sine te procul hinc habiturus // Anxius abscedo, quia non cito sum rediturus”. (Vö.: P. Dronke: *Medieval latin and the rise of European love-lyric*, Oxford, 1966. II. 511.). E négysoros szerelmi búcsúzó egyértelműen férfi dominanciájú, és – ha Horváth Iván szóhasználatával élek – az arisztokratikus regiszterbe tartozik.

A szerző – koncepciójának megfelelően – elképzelhetőnek tartja a „hosszabb, epikus, vallásos kompozíció része” (248.) értelmezést. Noha szerintem ezt a két sornyi töredék szövege eleve valószínűtlennek teszi, hadd említsek még olyan vonatkozást, amely a világi szerelmes vers, azaz virágének értelmezés irányába mutat. A szöveg lejegyzője, Gugelweit János ugyanebből az időből még egy firkát hagyományozott ránk: „Vincit Amor omnia”. (A végső forrás persze Vergilius, de XII. századi forrásban, többek által Abélardnak tulajdonított latin rimes szerelmes versben is: „Vincit Amor omnia, // regit Amor omnia”. Vö.: P. Dronke: i. m. II. 345–351.) Ez utóbbi bizonynyal nem vallásos költemény része, s hangja – ez persze bizonyítéknak kevés, de valószínűsítésnek elfogadható – meglehetősen összecseng a magyar nyelvű töredékkel.

Végül is Horváth Iván szerint – s szerintem is – teljes bizonyossággal nem dönthető el, hogy e két sor az udvari szerelem, vagy annál archaikusabb ideológia jegyében íródott-e. (249.)

Névtelen: ...öltöznek be az erdő... (1510–1542). A töredék Mezey László adta – esetenként komikus félreértésekkel tarkított – olvasatát Horváth Iván teljes joggal javítja. Ám a vers az ő értelmezésében is meglehetősen zavaros, mivel nem veszi figyelembe a hiányzó helyek terjedelmének segítségével és más módon következtethető strófaszerkezetet. Javasolom az alábbi, Szabó Gézától származó olvasat elfogadását:

1.   ..... öltöznék be,
                    az erdő zöld .....
                    ..... ben,
                    Hé, (hé), héa, hó!
                    Virág, ... dben.
2.   .....
                    zöld erdőben néki l .....
                    .....
                    Hé, hé, héa, hó!
                    Az piros hajnal ..... dben.
3.   ..... tják az ifiak,
                    kegyeseket .....
                    ..... szaggatják,
                    Hé, hé, héa, hó!
                    Virág, hogy ..... dben.

4. . . . . kert virágzik,
 az harmattól . . . . . ,
 . . . . . sek,
 Hé, hé, héa, hó!
 Nagy z . . . . .
5. . . . . ssa,
 hogy . . . . . ,
 . . . . . ,
 Hé, hé, héa, hó!
 . . . . .
6. . . . . ,
 . . . . . ,
 . . . . . ,
 Hé, hé, héa, hó!
 . . . . .
7. . . . . ez világ,
 vel . . . . . öz . . . . . ,
 . . . . . ság,
 Hé, hé, héa, hó!
 Virági . . . . .

Az ének értelmezésében egyébként Horváth Ivánnak minden valószínűség szerint igaza van: „a populáris regiszterbe tartozik”.

A Névtelentől, 1545 előttről származó úgynevezett Padovai virágének, lévén „humanista gyökerű műdal” (Horváth János kifejezése), sehogy sem illik a szerző teóriájába. Ha ugyanis létezett ilyen magyar nyelvű költészet 1545 tájt, csak roppant körmönfontan lehet védeni azt a nézetet, amely szerint közvetlenül Balassi előtt magyar nyelven ismeretlen az udvari típusú versszerzés; márpedig Horváth Iván fő tétele ez.

A szerző érvelésének lényege: a kétszeres fordításban (magyarról latinra, majd latinról olaszra) ránk maradt vers szövegét nem tekinthetjük hitelesnek. S ebben mélyen igaza van. De kérdés, hogy azért, mert a szöveg bizonynyal módosulhatott a fordítások során, van-e jogunk az adat tényét kétségbe vonni. Persze, hogy alkalmatlan az olasz nyelvű strófa mondjuk XVI. századi magyar verstani sajátosságok vizsgálatára, de azért az fölöttébb érdekelne – ennek bizonyítását Horváth Iván elegánsan mellőzi, s csupán Karinthy Frigyes műfordításkrokiját ajánlja olvasói figyelmébe –, hogy miképp lesz, teszem azt, egy asszonycsúfolóból vagy női dalból, vagy lator típusú énekből „humanista gyökerű műdal”?!.

A Méliusz említette „Az zöld vári ének”-ről, mivel a címén (?) kívül semmit sem tudunk róla, nemigen lehet mondanivalóm. Lehet, hogy „Zöldvár” = „Mauthner szálló”, mint Horváth Iván értelmezi, nem tudom. Azt sem, hogy a populáris vagy az arisztokratikus regiszterbe kell-e sorolni, kétségtelenül az előbbi a valószínűbb.

Mindenesetre sajátosnak tartom, hogy egy – igaz, kétszeres fordításban – *fennmaradt* szöveg ab ovo a krocki területére utaltatik, míg az az ének, amelyből *egyetlen szót sem ismerünk*, aránylag pontos minősítésben részesül.

Horváth Iván ismét táblázatba foglalja eredményeit (259.). Mint írja: „elég világos eloszlások mutatkoznak”. (258.) Íme:

Szöveg	Év	Virágének, erotikus vers			
		populáris regiszter (a fin'amors ideológiához képest archaikus)			arisztokratikus regiszter (fin'amors)
		lator, trágár	táncdal, tavaszének	női dal	
Emericus Therek	1485	–	–	–	–
Virág, tudjad	1490 k.	–	–	??	??
Supra aggnő	1505 k.	+	–	–	–
Öltöznek be	1510–1542	?	+	?	–
Donna, ch'avete	1545 előtt	nem hiteles szöveg			
Legyen Isten	1547 előtt	nem hiteles keltezés			
Péter férjem	1561	+	–	+	–
Zöld vári	1561	+	?	–	–
Az aggnőnek	1561	+	–	–	–

Ezzel szemben, az eddig írottak alapján (a populáris regiszteren belül nem mertem differenciálni):

Szöveg	Év	VIRÁGÉNEK	
		Populáris	arisztokratikus
Emericus Therek	1485	nem virágének!	
Virág, tudjad	1490 k.	?	?
Supra aggnő	1505 k.	nem virágének!	
Öltöznek be	1510–1542	+ ?	– ?
Donna, ch'avete	1545 előtt	–	+
Legyen Isten	1547 előtt	nem hiteles keltezés	
Péter férjem	1561 előtt	nem virágének!	
Zöld vári	1561 előtt	+ ?	– ?
Az aggnőnek	1561 előtt	nem virágének!	

A konklúzió: „Alfejezetünk fő kérdésére (volt-e Balassi előtt magyar fin'amors?) tehát forrásaink jövődő felfedezésekig mindenesetre határozott *nemmel* válaszolnak.” (Kiemelés H. I.-tól, 259.) Szerintem a válasz, a források aránylag csekély száma miatt jóval határozatlanabbul: *igen*. És ezt nemcsak a két, Horváth Ivántól eltérő táblázat adatai bizonyítják. Mielőtt azonban rátérnék a Balassi előtti udvari szerelmi költészet megléte mellett felsorakoztatható néhány adat – a jelen keretek között csak felületes – tárgyalására, még egy megjegyzés: Horváth Iván a teljes Balassi előtti virágénekektermés tárgyalását ígéri. Meglehet, az alábbi forrásokat ő nem tartja virágénekeknek (azok töredékének), vagy hitelességüket, datálásukat vonja kétségbe. Ehhez természetesen joga van, ámde ekkor ezen nézetét – mint tette ezt a Padovai ének és a „Legyen Isten hozzád...” esetében – indokolnia kellett volna. Következnek tehát a virágénekeknek is felfogható, Horváth Iván által mellőzött szövegek (töredékek):

1. „Szüvem, lölköm, virágom, czinigém, (...?...) Aranyom, gombom, ágam, levelem” (XVI. sz. első fele?)

A Weszprémi-kódex papírszeletjén maradt fenn. Virágénekek tartja, és idézi többek közt Szilády Áron (RMKT I. 339.), Eckhardt Sándor (Magyar Századok, 1948. 70–71.). A Weszprémi-kódex közlétevéjé, Volf György szerint: „A 108. és 109. lap közé egy hosszában összehajtott csik papíros van varrva, melynek két belső oldala egyikére a 2. kéz (tehát egykorú a kódexszel! K. P.) fölülről lefelé (következik az idézet) ... szavakat írt.”

2. „kinchbe nagyob kinch ninch
kinek zive banatba ninch” (1560/70?)

Istvánffy Miklós iratai közül került elő, kották közé van beírva, ám a dallamnak nincs köze a töredékhez. Közli Szabolcsi Bence, aki – s nyomán mások – szerint 1560–1570 tájban lejegyzett virágénektöredék. Vö.: Adalék a XVI–XVII. századi magyar irodalom- és zenetörténethez. Új Zenei Szemle, 1952. III. 11–13.

3. 1584-ben, tehát kétségtelenül Balassi fellépése után írta Bogáti Fazekas Miklós az Énekek Éneke fordítását, ámde sem költészeti, sem életrajzi adatok nem utalnak rá, hogy akár a legkisebb mértékben is Balassi hatása alatt állt volna. Munkáját mint virágénekekről való nyilatkozatot és mint virágéneket egyaránt figyelembe kell vennünk, még akkor is, ha nem kívánjuk vitatni, hogy vallásos – talán helyesebb úgy fogalmazni: teológiai jelentésű – szöveggel van dolgunk. Erre az jogosít fel, hogy *maga a szerző nevezi* – két esetben is – *virágénekeknek a munkát*. A műfajt ő is elítéli: „Vége vagyon itt király énekének, | | Kit, az írás ha igazán mond bölcsnek, | | Nem hiszem, hogy így beszéllett nejének, | | Az mint színe jelenti ez éneknek.” (Kiemelések tölem.) Mint – legalábbis „színén” – virágének, az Énekek Éneke fordítás azzal a tanulsággal jár, hogy a szeretőknek szeretőkről írt (Bogáti: „Szeretőknek írom...” ének, legyen bármilyen mély teológiai jelentése (amellyel egyébként természetesen Bogáti is tökéletesen tisztában van!): virágének. Általánosítva: udvari vagy nem udvari, lator vagy valóságos ének, ha a témája a szerelem: virágénekek neveztetik.

4. Bogáti 45. zsoltárának nótajelzése: „Egy sívó sólymot most leltem...” (az 1580-as évek előtt) Az incipit alapján nem hinném, hogy vallásos vers. Hogy szerelmi tematikájú ének lenne, azt két dolog valószínűsíti: egyrészt Bogátinál – erre Szabó Géza volt szíves felhívni a figyelmem – következetesen rokon témájúak a versek és nótajelzéseik, márpedig a 45. zsoltár „színén” kb. olyannyira virágének, mint az Énekek Éneke. Másrészt vö.: a verskezdetet *Az én sólymocskám...* kezdetű – egyébként: lator – virágénekekkel. Hangsúlyozom, hogy ezt a töredéket – mivel tudtommal a szakirodalomban e hipotézis, amely Szabó Gézától származik, még nem merült fel – semmiképp sem számonkérő jelleggel említettem (szemben az első három tétellel).

5. Végül: ugyancsak elfogadható a mellőzése néhány olyan éneknek, amelyről csak gyanítható, hogy Balassi fellépése előtti, s hogy szerelmi témájú; ezeket csupán a teljesség kedvéért említtem. Valószínűleg szerelmi ének lehetett az *Eurialus és Lucretia* két nótajelzése:

a) Az 1580-as évek előtt: „Bánat keserűség / megfogta szívemet / ...” (a debreceni kiadásban, RMNy 594.),

b) 1592 előtt: „Időd szép virágát, termeted szépségét, szívem miért hervasztod?...” (a kolozsvári kiadásban, RMNy 693.).

Továbbá Balassi nótajelzései közül kettő: a *Palkó* és a „Már szinte az idő vala kinyílásban...” kezdetű.

Amikor az alábbiakban megkísérlem kifejezni azokat az érveket, amelyek a Balassi fellépése előtti udvari szerelmi költészet megléte mellett felsorakoztathatók, nem tudom elkerülni az önismétlésnek, és gyakorta a mások ismétlésének bűnét. Mivel Horváth Iván teóriája elsősorban Gerézdi Rabánnal, másodsorban a szakmai közvélemény nagy részével vitatkozik, e módszert jogosultnak tartom.

Nem a szerelmi költészet minden típusa, nem a szerelmi költészet általában, de az udvari típusú szerelmi költés elválaszthatatlan a középkori keresztény istenfelfogástól, és az ezt tükröző liturgikus-paraliturgikus költészettől. Véleményem szerint mindaz, amit a lovagi költészet sajátosságainak, esetenként kardinális pontjának tart számos szerző – mint hogy a házasság és a szerelem összeférhetetlen, azaz az *amour courtois* lényege a házasságtörés; mint hogy kvázi-platonikus szerelem ez, amelyben a fizikai kielégülés nem ábrázoltathatik stb. –, csupán többé-kevésbé jellemző kísérőjelensége annak az *alapvető* ismérvnek, hogy a *NŐ* az *ISTEN* szerepébe került, s évszázadok misztikus és teológiai tradícióját öltötte magára. Nemcsak a viszony azonos, a nyelvezet is az. Jellemző példa lehet Gérard de Liège (XII. sz.), aki a szerelmi költészet létrehozójának egyenesen Szent Ágostont és a többi egyházatyát tartja, s úgy véli, hogy az udvari típusú szerelmi költészet eredetileg istenes volt, csak egyesek – eléggé el nem ítélt módon – ezt profanizálni merésztették. A kérdés persze nem ilyen egyszerű, s vaskos tévedés lenne a legmélyebben vallásos verseket mint az *amour courtois* valami szükségszerű előzményét tárgyalni, a világi irodalom nyilván nem az egyoldalú alárendeltség állapotában volt; egyáltalán nem zárható ki a világi költészet hatása a vallásosra. De legalábbis valószínű a vallásos szféra dominanciája, s bizonyos a jelzett viszony és a versnyelv lényegi azonossága. Más szóval a középkori paraliturgikus költészet (és a teológiai iratok egy része), továbbá az udvari típusú szerelmi költés ugyanannak a szigorúan hierarchikus, a virágzó feudalizmusra, a feudális szolgálatra jellemző ideológiának a kétoldali megnyilvánulási formája; klerikus és lovag: sokkal inkább egymást föltételező, mintsem kizáró ellentét-pár.

Eme elnagyolt képlet ugyanakkor nem kívánja tagadni a klerikus és a lovagi kultúra szembenállását és egyéb lényeges különbözőségeit, s csak egy vállalt leegyszerűsítés okán nem vesz tudomást olyan alapvető folyamatokról, mint a XII. század végén, a XIII. század folyamán bekövetkezett változás az európai kultúra jellegében (misztika, az antikvitáshoz való viszony változásai), hogy a középkor kétségkívül nem tekinthető valamifajta egységes társadalmi-kulturális szisztémának stb.

Nem szeretném, ha Horváth Ivánnal folytatott vitám a lovagi költészet értelmezésének esetleges különbözőségeiről folyna; e kérdésben a probléma neves szakemberei sem vallanak feltétlenül azonos nézeteket. Állításom leegyszerűsítve mindössze ennyi: udvari vagy nem udvari, az a versideológia és az a versnyelv (a kettő nemigen választható el, a terminológia kötődik egyfajta ideológiához), amely Balassi sajátja, már az ő fellépése előtt megvolt a magyar irodalomban.

Liturgikus és paraliturgikus anyanyelvű költészet Magyarországon is volt. Számos olyan példát lehetne – elsősorban a Cseh- és a Török-kódexben megőrződött úgynevezett *Szent Bernát imádságából* – idézni, amely a vallásos kontextusból kiragadva, akár világi, udvari szerelmes versként is olvasható. (Például: „Nyílék szíved, mint szép rózsza, / / Ki illatját távol adja, / / Én lelkemmel eggyé legyen, / / Hogy én szívem megszépüljen.”)

Tételezzük fel, noha nehéz elképzelni, hogy ez a paraliturgikus költészet nálunk nem profanizálódott. Csak a magyar erkölcsös népe volt az, szemben a züllött nyugattal, avagy maradjunk csak a szomszédban: szemben a züllött csehekkel, ki őrizte szűzi erényét, és soha másra nem értette az istenszeretettről szóló sorokat.

Ennek az idilli képnek, amely a Balassi előtti kulturális állapotok tekintetében korántsem idilli, azonban egy s más ellentmond. Van rá ugyanis adat, hogy ez a vallásos költészet igenis profanizálódott Balassi fellépését megelőzően. Vö. a már korábban citált, Istvánffy iratai közül előkerült sorokat a már 1506-ból ismert *Szent ének, ki dicséri szűz Máriát és az ő Szent fiát* című vers 9. szakaszának első két sorával:

Kincsbe nagyobb kincs nincs,
Kinek szíve bánatba nincs.

(Istvánffy iratai)

Jézus nagy felségös kéncs,
Kinél szebb és jobb nincs.

(Winkler-kódex, 341.)

Itt vajon nem a vallásos himnusz-költészet kincs/nincs rímtalálmánya került új, világi kontextusba?

Azután: „Éneklésedben te szódat *udvarló módon* ne tördeljed” (Horváth-kódex, 254.), „nem mint *udvarlóképpen* éneklésnek módját tegyed” (uo. 255.); ezeket az apácaregula-részleteket nemigen lehet másképp érteni: volt *udvarló költészet*. Hogy az *udvarló módon*, *udvarlóképpen* terminusok on pontosan mit kell érteni, arról az *udvar* szó különböző todalékos alakjainak korabeli – XV–XVI. századi – használata ad felvilágosítást. Néhány olyan példa kódexirodalmunkból, ahol a latin megfelelő is ismert:

Jókai-kódex

- 83. oduary = sumptuose (sumtuosus)
- 83. oduarzerent = curiose
- 83. oduar modra = curiose
- 120. tyztesseget = curialitatem
- 120. tyztesseguel = curialitate
- 109. kydesseguel = curiositate
- 153. tyztesen = curialiter

Bécsi-kódex

- 145. zérélmésbén = curiosius

Virginia-kódex

- 62. vduarlo = curialis

Lobkowitz-kódex

- 115. gönöruesegenek = curiositatis
- 115. ponpasaganac = curiositatis

Debreceni-kódex

- 232. gönörvsege = curiositatis
- 232. gönörvseges = curiositatis

Weszprémi-kódex

- chyzmassag, chyzmasag = curiositas

(Bővebb kontextusban idézi a fentieket Tarnai Andor, A magyar nyelvet írni kezdik. Bp. 1984. 305–306. és 321–322.)

Tegyük még hozzá, hogy a kódexirodalomban az *udvar* származékai közül talán az *udvarló* a leggyakoribb, többnyire az Úr színe előtt, a mennyországban levő boldogultak és szentek *udvarolnak* az Úrnak. Például: a Sándor-kódexben: „... csodálatos nagy csoda leszön ez, mikort egy rendben tízször való százezer ezerször való tömény ezör *udvarlók* nézik az Úristennek színét”.

Azt hiszem, a példákbl annyi igen világosan kiderül, hogy a szónak – világi hívságokra értve – fokozatosan kialakult egy elítélő vonatkozása, emellett azonban – főleg vallásos kontextusban – továbbra is őrizte alapvetően pozitív jelentését. Visszatérve most már az *udvarló mód*, *udvarlóképpen* fordulatokra: az idézett éneklési mód, a kontextus alapján, leginkább a szerelmes versekre érthető – hiszen egy tiltott műfajról van szó –, e szerelmi költészet pedig (az *udvar* szó származékainak jelentése szerintem ezt egyértelműen igazolja) nem lehet más, mint az *udvari szerelmi költészet*.

Ezt a következtetést – amely egymagában is cáfolná teóriáját – valószínűleg Horváth Iván sem gondolja szögesen másképp. Legalábbis erre vall, hogy a Horváth-kódex adatát ő is idézi, továbbá a Nagyszombati-kódexből, a Viték-ovics-kódexből szintén citál szövegrészleteket, s mindeme adatokat úgy interpretálja, hogy esetleg összefüggésbe hozhatók az udvari szerelmi költészet meglétével. Arról

azonban nincs szó, hogy feladná teóriáját, helyett a magyar irodalomtörténet nagy újdonságával áll elő. Véleménye szerint: „Nyugodtan feltételezhetünk, mondjuk Zsigmond-kori magyar trubadurokat, a magyar költészettörténet jól érezhető diszkontinuitása miatt elveszett művekkel: e feltevést semmi nem támasztja alá, de nem is cáfolja semmi. Nem állítom, hogy teljesen reménytelen lenne egy ilyen irányú, kifejezetten e korai korszakra vonatkozó kutatás. A vizsgálat elvi lehetőségét bizonyítandó, íme néhány – egyelőre értelmetlen – idézet apácaregulákból:” És következnek az idézetek. Ezt a passzust (260.) úgy is érthetem: Horváth Iván forradalmian értékeli át a magyar kódexirodalomról, az általa idézett kódexekről ez idáig elfogadott kronológiát: a szakirodalom által a XV. század végére, a XVI. század elejére keltezett kódexeket – mert ilyenekből citál – a Zsigmond-korra datálja.

A szerzőnek a „semmiből teremő Balassi” portréjának felvázolásához egy olyan magyar kódexirodalmat kell feltételeznie, amelynek költői értékei a semmivel egyenlők. Meg is teszi. Szerinte a magyar irodalom kolostori felvirágzásának idejére a „hivalkodóan igénytelen versek” a jellemzők. Ízlésről nehéz vitatkozni. Anélkül, hogy az ŐMS kiemelkedő esztétikai értékét tagadnám (Horváth Iván ugyan ehhez viszonyít), mondjuk a Weöres Sándor által a *Tízszorosok* Mesterének elkeresztelt szerzetes költő verseit én éppen hogy nem tartom hivalkodóan igénytelennek. De az alábbiak már nem szubjektív megítélés kérdései. Horváth Iván így érvel: „Hivatkozhatunk a folytonosság képtelen hiányára a reformációkori magyar költészet történetében, pl., hogy az *Ómagyar Mária-siralom*hoz hasonló esztétikai színvonalú paraliturgikus műveket már a magyar irodalom kolostori felvirágása idején hivalkodóan igénytelen versek váltják fel, vagy, hogy Tinódi éppúgy nem folytatója a 15. századi, de költői technika szempontjából sokkal későbbinek látszó *Sabác viadalának*, mint ahogy Balassi – Balassi? nemhogy ő, de még tudós mestere, Bornemisza – sem ismerte Janus Pannonius műveit.” (259–260.) A „folytonosság képtelen hiányát” illusztráló példáról:

1. A XV–XVI. századi (az 1530-as évek előtti) paraliturgikus művek mai mércével mért esztétikai színvonala – elsősorban azért, mert a misztika hatására sokkal inkább telítettek érzelmmel, mint a protestáns verstermés – valóban magasabb, mint a XVI. századi, a reformáció által meghatározott költészet *átlagtermése*. Ez igaz, de Horváth Iván nem ezt állítja.

2. Tinódi rímélése – gondolom, erre céloz a szerző – valóban katasztrofális például a *Sabác viadal*hoz képest. Mikképp következik azonban ebből „a folytonosság képtelen hiánya”? Tinódi históriás énekeinek a magyar költészetben jól ismertek az előzményei, a kontinuitás számon tartott és igazolható. Egy költői technika *hanyaglása* nem azonos az *előzménynélküliséggel*.

3. Hogy Balassi ismerte-e Janus Pannoniust vagy sem, nem tudom. 1569-ben, Bécsben jelent meg Zsámboki kiadása, ezt akár ismerhette is. Abból, hogy Bornemisza bizonyíthatóan (?) csak a nevét hallotta Janusnak, számomra még nem következik teljes nyilvánvalósággal, hogy Balassi is ezen a műveltségi szinten volt. Az bizonyos azonban, hogy Balassi költészetén nyoma sincs Janus Pannonius hatásának, így készséggel elismerem, hogy a nagy költőelődről Balassinak valószínűleg nem volt tudomása. De hát azt soha senki nem állította, hogy a legmagasabb szintű, latin nyelvű humanista költészet – amelyet Janus Pannonius művelt – országszerte, nemzeti nyelven, s már Balassi fellépése előtt elterjedt volna. Tudtommal nemcsak Balassi előtt, de Balassi után sem kamatozódott Janus költészete magyar nyelven, miért épp Balassinak kellett volna a hatása alá kerülni? Janus költészete sem „a folytonosság képtelen hiányára” példa, hiszen a magyarországi *latin nyelvű* humanista verstermés ismerte és hasznosította Janus költészetét (az már más kérdés, hogy milyen színvonalon).

Azonban nemcsak (az adott esetben kétségtelen) hanyatlás és „képtelen diszkontinuitás” keveréséről van itt szó. Példák sora bizonyítja, hogy a kortársi tájékozatlanság nem azonos a kontinuitás hiányával. Szenci Molnár Albert nem tud Bogáti Fazakas Psalteriumáról, amely ettől még létezett, s ha szűk körben is, hatott. Ugyanő úgy nyilatkozik, hogy soha életében nem látott magyar nyelvű kódexet; tudjuk, hogy voltak, s tudjuk, hogy hatottak: a XIX–XX. században gyűjtött magyar népdalok egyes sorai különben nem egyeznének – esetenként szó szerint – a kódexbeli szövegekkel.

Az mindenesetre tény, hogy a lovagi terminológia és a lovagi szokások már/még ismertek voltak közvetlenül Balassi előtt. Pirmát Antal hívta fel a figyelmet e szempontból Batthyány Ferencnek feleségéhez 1526-ban írt magyar nyelvű levelére (tulajdonképpen egy latin nyelvű levél-magyar utóíratára), amelynek megszólítása: „jó Katus, szerete(!) *leányon*(!)”, befejezése: „az te atyád”. A huszonéves Batthyányról nehéz feltételezni, hogy a lovagi ideológia ismerete nélkül használja a *leány*–*aty*a ter-

minológiát. Tarnai Andor nyomán említhetjük (i. m. 290. 39. jegyzet) az Érsekújvári-kódex fordítóját, aki a latin szöveget magyarítva „lovagi játékot képzelt maga elé”.

De a leghaszabályosabb lovagi játékok is megvoltak a korban. Például az 1563-as pozsonyi koronázáson – Balassi ekkor kilencéves –, miután szeptember 8-án Miksa fejére helyezték Szent István koronáját, szeptember 12-én, ez volt az ünnepségek fénypontja, nagy lovagi tornát rendeztek. (A bajvívások után egy ezüstláncsal megköötözött leányzót – egy lányos képű legény játszotta e szerepet – kellett „kiszabadítani”, majd egy favárat megostromolni.)

A lovagi terminológia és ehhez kapcsolódóan az udvari típusú szerelmes vers ismerete nélkül nehéz megnyugtatóan magyarázni a Gyöngyösi szótártörödékekben (1560 k.) az *afficio* értelmezését: „tormenta: informare cupere: Megh kenoszlak: vel: megh tanytlak: gyeötörlek: kywankosom szerelómre: vnde versus”. A sajátos szinonímásor végére odavetett megjegyzés – *unde versus: ahogy a versben is van* – meglehetősen sokatmondó. (Hasonló szerkezet a Szamosközi szótártörödékekben (1580 k.) is: „Enek: musa-ae; f. p. lat. significat cantum, *unde musica...*”) A Budapesti Glosszák (1456) lejegyzője sem bizonyos, hogy csak vallásos frazeológiában gondolkodott, amikor az „amor unice, nate dilectissime” kifejezést „az én egyetlenegy szerelmem” fordulattal – ami Balassinál szó szerint felbukkan – adta vissza.

Az eddig elmondottak nem feleltethetik azt a tényt, hogy egyértelműen lovagi ideológiájú szerelmes verszöveget nem találtunk. Pedig Horváth Iván igénye szerint vitatételét – „Közvetlenül Balassi előtt a magyar lírából hiányzott a fin’amors ideológiája” (234.) – „csak az cáfolná, ha akár csak egyetlenegy, közvetlenül Balassi előtti magyar lírai versben is ki lehetne mutatni az udvari szerelem (...) ideológiájának meglétét”. (235.)

Miután Horváth Iván a *paduai ének*től nagyvonalúan eltekint, nem keveset kér. Hiszen *egyetlenegy olyan lator virágének sem ismerünk Balassi fellépése előtről* – noha ezek meglétét Horváth Iván nemhogy tagadná, de (egyébként jogosan) fölöttébb hangsúlyozza –, ahol a *lator* jelzőt nemcsak valószínűség, nemcsak következtetés alapján, hanem a teljes szöveg ismeretének birtokában osztogatnánk. Korai virágének felbukkanását, legyen udvari vagy nem udvari, majdhogynem kizártnak tartom, csupán esetleges, alkalmi lejegyzésekben bízhatunk. Ezek a szövegek ugyanis, ha nem is kizárólag, de főleg az oralitásban éltek, továbbá, ha le is írták őket, az udvari vers címzettje gondoskodott megemmisítésükről. A folyamat illusztrálására a legjobb példa a XV–XVI. századi szerelmi levelezés. Azt egészen bizonyosan tudjuk, hogy a műfaj divatozott, sőt az is kétségtelen – ennek bizonyítását most mellőzöm –, hogy „szerelmes levélben” a jelzett időszakban „szerelmes verset” is értettek; Balassi is használja ilyenformán a terminust. A XVI. század eleji Virginia-kódex így inti az apácákat: „Minden ajándékokskákat és gyanus leveleskéket, mint bujáságnak követét nektek átok alatt és örök halálnak kínja alatt megtiltom.” Hasonló tilalmak, esetenként szó szerinti egyezéssel, még a XVII. századból is idézhetők. Nos, legjobb tudomásom szerint *egyetlen szerelmes levél* (nem férj által feleségnek írott, s vice versa!) *sem maradt fenn*. Ez érthető. Nem tudom, hihetünk-e Schesaeusnak, mindenesetre ő azt állítja, hogy Kendi Annát egy nem is általa, hanem hozzá írt szerelmes levélért fejeztette le férje, Török János, mit sem törődve három kiskorú gyermekükkel.

Egyébként Schesaeus Kendi Annáról 1557–1558 tájt (vö.: Hegedűs István: Schesaeus Keresztély: Kendi Anna históriája, latin szerelmi elégia 1557-ből. It. 1916. 1–15.) írt elégijának levélbetétei egyértelműen bizonyítják, hogy *latinul* nem volt ismeretlen az udvari szerelmi líra Magyarországon Balassi fellépése előtt. (E munkát ma csak Hegedűs István magyar fordításában ismerjük, az eredeti latin nyelvű vers lappang.)

Hogy magyarul sem, az további példákkal valószínűsíthető. Az 1462-re datált Nagyeniedi-kódexben (korábban Thuróczy-, Teleki-, Akadémiai-kódex néven fordult elő a szakirodalomban) található, a latin textus közötti vendégszövegeként, a legrégibb (?) magyar nyelvű csízió, amelynek két sora:

„Szolgáltra magam adám,

Mo (=Ma) neked kemén Ilodám (=Ilonám, vö. a Peer-kódex Ilonda alakjával, a Nagyeniedi-kódexben a nazális jel lemaradhatott.)

Ha csak az idézett két sort tekintjük – hangsúlyozom: a kontextusból kiragadva –, a lovagi költészet leghablonosabb, leggyakoribb formuláját ismerhetjük fel: a szerető a szolgálatát ajánlja a „kemén”, azaz kegyetlen, visszautasító kedvesnek, akinek neve, *Ilonda* ráadásul birtokos személyranggal/jellel

van ellátva. Balassi szavaival: Julia 'kemén, szép', 'kemény, mint a vas az én Juliám' – írja másutt; szolgálatát is nemegyszer ajánlja, például: 'szolgálók, míg élek'.

Amikor korábban ismertettem azt a megfigyelésemet, hogy a Nagyenyedi-kódex csíziójának idézett két sora lovagi típusú szerelmes versként érthető, Horváth Iván két ellenvetéssel élt. Egyrészt az emlék szerinte túl korai, nem közvetlenül Balassi előtti, másrészt semmiképp sem veendő figyelembe, mivel vallásos vers.

Az első érvel kapcsolatosan meg kell ismételtem a már korábban is mondottakat: ha 1485 (Török Imre köszöntője) még szerepel a Horváth Iván által figyelemre méltatott „közvetlen előzmények” között, de 1462 már túl korai, óhatatlanul kissé szubjektívnak látszik a „közvetlen” időbeli meghatározása. Jelen esetben azonban akár el is tekinthetünk a módszertani kritikától, a csízió szövege ugyanis biztosan 1462 utáni. Az első és az utolsó levélen levő bejegyzésekből az is bizonyos, hogy 1531 előtti. A legvalószínűbb datálás az íráskép alapján: a XV. század legvége. 1462 csupán az első latin szövegnek, a bécsi Képes Krónikának a bemásolási időpontja (1–121. l.), ez után, más kéz írásával és más tintával következik a csízió. (Vö.: Melegdi János: A legrégebb magyar csízió. MNY. 1918. 136.)

A második érv már méltó a megfontolásra. Nem mintha a csízió vallásos vers lenne, teljességgel világi, gyakorlati célú alkotás; feladata, amelyet a verses forma támogat, hogy megjegyeztesse az év nevezetes ünnepeit. Jellemző, hogy a szöveget kiadó Szilády Áron (RMKT II. 367–368.) is a világi munkák között tárgyalja. Ugyanakkor tény: a csíziók nevezetes napjai a keresztény szentek ünnepei, tehát, természetesen, az idézett szöveg Ilonája is, eredetileg: Szent Ilona. Ez igaz, csak hogy a csízió nem valami paraliturgikus szöveg, a szentekre nem vallási konnotációjuk miatt van szüksége, hanem kizárólag naptári szempontból. Jól illusztrálja ezt – mint Pirnát Antal megjegyezte –, hogy a legvadabb, leginkább szentellenes protestáns is, természetes módon, gyakorlati okokból, a szentek nevezetes napjait írja dátumként. Ahhoz azonban, hogy szent Ilona megfosztódjék jelzőjétől, s a szövegben valóban csak egy Ilona nevű hölgyet láthassunk, nyilvánvalóan erősen át kellett alakulnia a csízió eredeti szövegének; az összszövegről ugyanis valóban csak azt lehet feltételezni, hogy, ha nem is vallásos kontextusban, Szent Ilonára vonatkozott. (Példának okáért az „Áldott Szent György, átkozott Szent Mihály” szólás sem valami szentgyalázás, hanem a tavasz és az ősz kezdetének – György, illetve Mihály napjának – minősítése.)

Azaz állításunk – e két sor udvarló költészet – akkor, és csakis akkor hitelt érdemlő, ha teljes egyértelműséggel bizonyítani tudjuk, hogy a Nagyenyedi-kódex szövege itt nem az őscsíziót követi, hanem attól szándékosan – tehát szövegromlással nem magyarázható jelleggel – tér el. Továbbá: ha a csízió itt nem csíziószerű, ha épp saját műfajának mond ellent, naptári vonatkozásokat ad fel.

A három legrégebb magyar csízió: a Nagyenyedi-kódexé (XV. sz. vége?), a Peer-kódexbeli (XVI. sz. eleje) és a Székely István kalendáriumában (RMNY 63., Krakko, 1540–1550) levő. Bizonyos, hogy e szövegek közvetlenül nem függenek össze, nem egymásról készült másolatok, ám bonyolult áttételeken keresztül egy közös ősré mennek vissza. Legközelebb a Nagyenyedi- és a Peer-kódex csíziója van egymáshoz. Korrekt eljárásnak tartom, ha az utóbbiak szövegét – úgy, ahogy ránk maradtak, egyelőre mellőzve az esetlegesen jogosult emendálási javaslatokat (vö.: Szentjóni Sándor: MNY. XIV. 1918. 184–187.) – egymás mellé állítva azt vizsgáljuk: van-e olyan hely, ahol a két szöveg szembeszökően eltér egymástól. Ha csak egy ilyen van, ha a szöveg összes többi részlete nem mutat hasonlóan szignifikáns eltérést, továbbá ha ez az egyetlen hely pont a vizsgált két sor, nos, akkor úgy vélem, igen erős érv szól tételünk mellett.

Megjegyzések: 1. Az ilyen célú összevetésekhez nem tartom szükségesnek a betűhű közlést. 2. A szövegeket Szilády kiadásai alapján (RMKT I., II.) közlöm, néhány olvasati hibát javítva. 3. Az áttekinthetőség kedvéért az azonoságokat kurziválással jeleztem. Hangtani, valamint szempontunkból most lényegtelen egyéb eltérésekre (Janus = János = Iván stb.) nem voltam tekintettel. 4. A központosítást – amely nyilván egyben értelmezés is – elhagytam. 5. Először következnek a Nagyenyedi-, azután a Peer-kódex csíziójának sorai:

Kűs karácsonról kereszt víz
 Kűs karácsonról kereszt víz
 Lött Pál remete mint nagy dísz
 Lött Pál remete mint nagy dísz
 Antaltól Fáb Annos kézben
 Ant Priska Fábán Vincénél
 Pál fordola fénességben
 Pál fordol fénességre
 Már Balás Ág Dorotyánál
 Bri Már Blazus Ág Dor Februs Ab
 Kolosként jár Bálint várnál
 Kolosként jár Bálint Juli
 Nyilon nyere Péter Mátyás
 Nyilon veté Péter Mátyást
 Apostollá tevő Keffás
 Apastallá tevő Kéfás
 Csudálom ha mevel Geregel sert,
 Szent Tamás hogy mível Gergel sert
 Mire teszen ez liben pert
 Mire Gedrud jó ügyben pert
 Ögy végy Mária kéntől
 Olgy végy Mária kéntől
 Irgalmad hallám Amburostól
 Irgalmát hallám Ambrostól
 Vagy angyaltól idvezletet
 Vagy angyaltul idvözlet
 Nekenk ótalm felel vetett
 Ótalm nekünk felől szállott
 Al Gyergy Mark jó zeld búzával
 Al Györ Mark jó búzám Péter
 Fllep Kereszt Szent János
 Fl sz. Ik Ker Flor Got János
 Szolgálatra magam adám
 Szanisz ajándokoza
 Mo neked kemén flodám
 Sőfi Bernáld küs Bernáld flonda
 Orbán pápát várja Petror
 Orbán pápa várja Petront

Ki nem herel háborúságnak
 Ki nem teszen háborúságot
 Szent Borrobás Vid látván
 Bar Ci Antal Vid házánál
 Mondán születék Szent Iván
 születék vitéz Janus
 Jam László Pét Pál jek
 Jan László Péter Pál
 Mariben kenír pilis lapát ben
 Mária El mene Gen látni Ben
 Ved Margit apa zonitra
 Szűz Margit Apost Eleknél
 Ilyés Magdálma Jak Anna
 Ilyés Mag Ap Kris Jak Annát
 Vas Lász szakat Péter István
 Hal László vas Péter Estván.
 Damokos szóla Lőrinc Klárának
 Már Úrnál Círják lőrinc Kalára
 Szíz Mária magyar István
 Mária Nagy Laj Ist Pelbárt
 Hívá Bartát, Ernét ag Ivánt
 Hid Bertalanhoz Ág Janust
 Szent Eg Embre szüzességgel
 Szent Eg Imbre szüzességgel
 Mária szilé szent keresztet
 Mária szüle Szent Keresztet
 Lompért vermét Máté ássa
 Lompért Jámbor Mathias
 Gelért és Kozma Mihál társa szól
 Gyereldnél Kozma Migerelimus
 Ferenc ám néked Dienes
 Ferenc Ábrámnál Dienesz
 Bacs (?) Budán szál ganal Lukács
 Bak Kálmán szál Gálnál Lukács
 Vedd Orsolát vitéz Demét
 Szent Orsola köszön Deme
 Simant hagyjuk menszent kemén
 Simon nak Mindszenteknek ég

Emre úrnak hoz bort Márton
 Im Lénártnak Bort járn Márton
 Bereck láta miként Eles fon
 Bereck láta miként Ölsze már
 Cec Kele Katlen itt adós
 Cec Kele Kathelina itt
 Andorjás Borbár Miklós

Anderjásnál Barba Miklós
 Mária mondjad Lúciának
 Mária mondjad Lúciának
 Hirdessen jó hírt Tamásnak
 Hirdessen jó hírt Tamásnak
 Nagy kar Ist Já ap Tamás Sil.
 Nagy kar Ist Ján ap Tamás Szil.

Az összevetés alapján bizonyosan állíthatjuk: a legfeltűnőbb eltérés épp a vizsgált résznél van, itt a csíziók szövege csak az „Ilonda” névben egyezik. Mivel ilyen nagymérvű eltérés a két szöveg között sehol máshol nem tapasztalható, megalapozott a kijelentés: e sorok az őscsízióban sem lehettek ott. (Elvileg ez az érvelés persze megfordítható, hiszen példának csak azt bizonyítja, hogy *vagy* a Nagyenyedi-kódex szövege, *vagy* a Peer-kódexé itt radikálisan eltér valamilyen okból az összevegtől. Hallgatólagoosan kizártuk azt az igencsak valószínűtlen esetet, hogy *mindkét* kódex itt, és csak itt teljességgel átírja forrását. Hogy a szöveget nem a Peer-, hanem a Nagyenyedi-kódex téríti el, azt – egy csízió esetében – döntően bizonyítja a naptári utalások feladása, erről majd az alábbiakban.)

Tudjuk, hogy a szabályos latin csízióban, a „cisiójanus”-ban egy hónapnak 2 sor felel meg, a szótagszám pedig, az összetartozó 2 soron belül, megegyezett a számmal, ahányadikára esett e hónapban a megfelelő ünnep. E szabályhoz a magyar nyelvű csízióknak is ragaszkodni kellett, hogy feladatukat betölthessék. Példának okáért a május havi csíziórészletben a 22. szótagnak *Illel* kellett kezdődnie, merthogy május 22-e Ilona napja. A teljes név kiírása egyébként nem volt kötelező, gyakorta csak az első szótag jelölte az illető napot, így a csíziók szövegei esetenként értelmetlenségek; ez is mutatja, mennyire gyakorlati célúak, vallási vonatkozás nélküliek. Egy csíziónak tehát, ez a dolog jellegéből következő, a szótagszámok tekintetében feltétlenül pontosnak kell lennie, továbbá annál inkább megfelelni a műfaj követelményeinek, minél több naptári információt tartalmaz.

E szempontok figyelembevételével feltűnő, hogy a Nagyenyedi-kódex csíziójában sokkal kevésbé vannak értelmetlenségek, mint a Peer-kódexében; az előbbi inkább elhagy számos (mintegy két tucat) naptári vonatkozást az értelem és esetenként a rím kedvéért, egyértelmű továbbá, hogy mint vers, a Nagyenyedi-kódex csíziója a jobb. (Ne feledjük, hogy olyan szabályos csíziót, mint a latinban, rímes, szótagszámláló versben képtelenség írni; mivel a hónapok napjainak száma 30 vagy 31, a szakaszvég, ha a versforma szabályos 4 X 8-as, semmiképp nem eshet egybe a hónapok végével, lévén 4 X 8 = 32.)

Tekintsük most csupán a május havi részt (Nagyenyedi-kódex: *Fíleptől Petrorig*, Peer-kódex: *Fíltől Petrontig*). A Nagyenyedi-kódex a naptári vonatkozásokbeli lemaradását itt egyértelműen a vizsgált résznek köszönheti, ahol is 2 sorban mindössze egyetlen ilyen van: Ilon(d)a. Az *Il* azonban a 21. szótag, a helyes 22. helyett, talán igaza van Szentjónak (i. h.), aki szerint *János* helyett *Jánossal* írandó, ez a változtatás javítja a szótagszámbát és a rímet is: *búzával | Jánossal*. Egy-egy szótag hiánya vagy többlete még indokolható szövegromlással, hasonló tévesztések másutt is fellelhetők a szövegben. Feltűnő viszont, hogy a *szolgálatra* erőltettség nélkül lenne (servare – Servatius) Szervácra érhető, csak éppen a 9. szótag, míg Szervác napja: május 13. Négy szótag különbség: ez már inkább szándékos változtatásra vall. Az azonban mégsem lehet véletlen, hogy Servatius épp májusra esik. Ha megkíséreljük rekonstruálni, hogy milyen módon alakulhatott ennyire eltérővé a Nagyenyedi-kódex szövege, talán ezen az úton kell elindulni. Az nem tűnik merész feltevésnek, hogy az őscsízióban, miként a Peer-kódexben, az *Ilonda* alak volt (Székelynél is: Ilona), különben is: egyetlen olyan csíziószöveg sem ismeretes, amelyben egy név birtokos személyragot/jelet kapna. Az *Ilondára* az előző sor szavai

közül csak a *szolgálatra* rímel, ha ez okból felcseréljük a szavakat: „Magam adám szolgálatra”, a szolgálat épp a 13. szótaggal kezdődik, helyesen jelezve Szervác napját. De ez a szövegváltozat legfeljebb az udvarló jellegű sorok kialakulása első lépcsőjének tekinthető, és semmiképp sem az őcsízio meg-

felelő sora rekonstrukciójának. Ott nem lehetett így, hiszen a *szolgálatra* elfoglalja a május havi 13–16. szótagokat, márpedig május 15 – Zsófia – olyan nevezetes nap volt, amelyet egy csíziónak feltétlenül tartalmaznia kellett; tartalmazza is az összes fennmaradt csízio a XVI. század második felétől a XX. század elejéig, a Nagyenyedi-kódex kivételével. A minden nevezetességet nélkülöző Szervác napra a magyarországi csízioók közül – legjobb tudomásom szerint – csak a *latin* szöveg utal (XVII.

századi kiadások alapján közlöm): „Phi Sig Crux Flor Goth Joan Stanis epi Ne Ser et Sophi (...)”

A Peer-kódex szövege elég szolgálai kötődik a latinhoz, ám a Servatius vonatkozást már elhagyja:

„Fil sz. ik Ker Flor Got Janus Szanisz ajándokoza Sofi (...)” (Május 1.: Fülöp, 2.: Zsigmond király, 3.: Szent Kereszt feltalálása, 4.: Flórián, 5.: Gotthard, 6.: Kapun álló Szent János, 8.: Szaniszló püspök (epi = episcopus), 12.: Nereus, 13.: *Servatius*, 15.: Zsófia stb.)

A magyar csíziohagyományba tehát nem kerül be Servatius alakja, az azonban nem zárható ki, hogy e név asszociációjára, ugyanakkor *nem csízioós jelleggel, nem a csízio szabályainak figyelembevételével* alakulhatott ki az illusztris két sor.

A Nagyenyedi-kódex szövegjegyzője, noha messze nem ilyen mértékben, de másutt is változtat a szövegen. Az október havi részletben olvashatjuk: „...ganal Lukács” Ugyanez a hely a Peer-kódexben: „...Gálnál Lukács”, Székelynél ugyanígy, a későbbi magyar csízioókban: „Gálnak Lukács”. A szöveg minden eddigi értelmezője, a párhuzamos helyek alapján, egyértelműen tollhibának vélte a *ganalt* Gálnál helyett. Ez természetesen igen kézenfekvő emendálás. De nyilván legalább ilyen jogosult az emendálás nélküli olvasat is. A *ganal* teljesen szabályos ige, amely máskor is használtatik a kódexirodalomban: „Táts szád, ganeljam bele!” (Virginia-kódex, 21.) *Ganal*: ez ugyanúgy Gál napjára utal, mint a *Gálnál*. És ha kikeressük a Gál napi feladatokat Lippay *Calendarium Oeconomicum*-jából (Kassa, 1721), ezt olvashatjuk: „Sz. Gál nap tájban, az az 16. (...) földekre *ganét* hordani, és télben reájok köll forgatni.” Persze, minden lehet véletlen, de a fentiek alapján a *ganal Lukács* olvasat nekem valószínűbbnek tűnik, mint a hibát feltételezni kénytelen *Gálnál*. Így viszont, azt hiszem, meglehetősen profán képhez jutunk, a mondat semmiképp sem szentes pózban ábrázolja Lukácsot (de hát: Lőrinc is belepisil a dinnyébe!). Vajon az a profanizálás, amit szerintem a szöveg *Ilondám* kapcsán elkövet, sokkal merészebb, elképzelhetetlenebb a fenti példánál?!

Összefoglalva: 1. A vizsgált két sor csak a Nagyenyedi-kódex lejegyzője önálló elmeszüleményének tekinthető, ezt bizonyítja a Peer-kódextól való eltérés jellege és a csízioós vonatkozások mellőzése. 2. A szöveg átalakításában talán szerepe volt a május hóra eső Servatius napnak. 3. A csízioó szentjei másutt sem kizárólag vallásos kontextusban szerepelnek. 4. Egyetlen olyan csízioószöveget sem ismerünk a Nagyenyedi-kódex e két során kívül, ahol a szerző egyes szám első személyben *aktív* cselekvést hajtana végre. 5. A szövegrész épp május havában, az ötödik hónapban, a szerelem hónapjában fordul elő, a női név épp Ilona, aki közismert vonatkozásai miatt (Szép Heléna, Görög Ilona stb.) a legalkalmasabb női név volt a szerelmi tárgyú profanizálásra. 6. A csízioó itt nem csízioó: olyan naptári vonatkozásokat töröl, amelyek az összes többi csízioóban ott vannak. 7. Az egyetlen olyan csízioórészlet, ahol a női név birtokos személyraggal/jellel fordul elő. 8. E két soron belül semmilyen szövegbelső érv nem szól az udvarló vers minősítés ellen, mellette több is.

A fentiek alapján legalábbis igen valószínűnek tartom, hogy udvarló jellegű, lovagi típusú vers őrződött meg a Nagyenyedi-kódexben.

Következtetések levonására a következő táblázatot tartom elfogadható alapnak:

Szöveg	Év	VIRÁGÉNEK		
		populáris	lator	udvari (és humanista)
Nagyenyedik-kódex	a XV. sz. vége?	—	—	+
Virág, tudjad	1490 k.	?	—	?
Weszprémi-kódex	a XVI. sz. eleje	?	—	?
Öltöznek be	1510–1542	+ ?	?	— ?
Donna	1545 előtt	—	—	+
Zöld.vári	1561 előtt	+ ?	?	— ?
Kincsbe	1560–1570	?	—	?
Bogáti: Énekek Éneke	1584	+	—	—
Egy sívó	az 1580-as évek előtt	+ ?	+ ?	— ?

Az adatokból Horváth Ivánétól eltérő kép bontakozik ki. A legtöbb plusz a populáris típusú éneknél van, úgy látszik, ez volt a legelterjedtebb. A szövegek nagyobb részénél bizonyosan kizárható a lator versek közé sorolás, ennek oka azonban nem feltétlenül a lator virágénekek csekély száma, hanem az, hogy ez időben még alig-alig kerülhettek be az írásbeliségbe. Ugyancsak van példa a Balassi-típusú udvarló líra meglétére is, több, mint a lator szövegekre.

Noha természetesen a fenti táblázat meglehetősen esetleges – nem tudhatjuk pontosan, hogy mi veszett el, továbbá az oralitásban és csak ott élő alkotások eleve kirekesztődnek –, mégis, a kép, amit sugall, jól harmonizál az egyéb megfontolásokból, különböző kultúrtörténeti tényekből levonható következtetésekkel.

Van még két ok – immár nem adat, hanem következtetés –, amely az udvari költészet terén valószínűtlené teszi Balassi (és köre) abszolút kezdeményező voltát. Az egyik Balassi nyelvhasználata, frazeológiai kincse. Ez a Balassi előtti korabeli különböző iratokban, kódexszövegekben és kivált a magánlevelezésekben már ott van; láthatólag Balassi nem megteremt, hanem felhasználja ezt a nyelvezetet. Minőségi újítást a magyar költői nyelvben nem ő, hanem majd Rimay János, Nyéki Vörös Mátyás fellelése hoz; márpedig a nyelv, épp a lovagi költészetben, elválaszthatatlan a versideológiától; ez a nyelv sohasem semleges.

A másik, az ilyen kezdeményezést valószínűtlené tevő ok: Balassi hatásának jellege. Mintha a XVII. század minden szerelmesvers-írója az ő bűvöletében élne, az ő kifejezéseit, sorait visszhangozná. Nem kívánom tagadni, ez tény, Balassi sokakra szövegszerűen is hatott. Ám ez a „Balassi-hatás” olyan jellegű és mérvű, hogy sokkal valószínűbb a közös, Balassi idejére már kialakult költői nyelvből merítés, mintsem az, ha majd minden verselgető hóna alá egy-egy Balassi-kötetet képzelünk.

Horváth Ivánnak még egy olyan tétele van, amelyről feltétlenül szót kell ejtenünk, s ez Balassi költészetének minősítése. Szerinte „a középkori elemeket őrző reneszánsz steril és semmitmondó formula” (216.), „semmitmondó frázis” (218.). Ezzel szemben, mint írja: „Balassi az első magyar reneszánsz költő és az első magyar trubadúr” (218.). E kijelentésben „az első magyar trubadúr” (kiemelés tőlem) valóban új gondolat. Itt nyilván nem a trubadúron van a hangsúly – azt, hogy Balassi trubadúr is, a múlt századtól napjainkig meglehetősen egységesen vallják a kutatók –, hanem az *első*n, hiszen enélkül Horváth Iván tézise *miben sem különbözne* az általa semmitmondónak vélt nézettől. Ennek az elsőségnek a bizonyítása azonban még várat magára.

Ha tipologizálni akarjuk Balassi költészetét, nézetem szerint a legkézenfekvőbb megoldás, hogy körülnézzünk a XV–XVI. századi Európában: volt-e ilyen, valóban markánsan lovagi típusú, de már

4
az inventio poetica (= fikció) humanista vívmányát ismerő, a petrarkista tematika sémáiból építkező, jobbadán dallamhoz kötött költszet másutt is. Úgy vélem, volt, s ez nem más, mint a nemzeti nyelvű, petrarkista dalköltszet, amely leginkább a XVI. század elejétől virágzik Európa-szerte, s például Franciaországban egyfajta visszatérést mutat a középkori francia és provanszál lírához (vö.: Yves Giraud: La diffusion des thèmes pétrarquistes dans la chanson française jusqu'en 1550, La chanson à la renaissance, Tours, 1981. 79.). Ez a költszet különbözik mondjuk Du Bellay-étől, s általában is elválik a kor magasirodalmától. Kétségtelenül konkrét paraméterekkel írható le, mint a 'humanista', 'renewals', avagy a 'lovagi', 'udvari', s a megszorítások nélkül ugyancsak túl általános 'petrarkista' terminusok.

Hangsúlyozom, hogy ez a nem túl eredeti javaslat semmiképp sem akar több lenni, mint egy tipológiai osztályozás: az, hogy alapvetően ide tartozónak vélem Balassi verseit, egyáltalán nem zárja ki, hogy egyes költeményei már nem ének-, hanem szövegversek, hogy a magyar szövegvers megteremtőjét benne lássuk stb. (E kérdés bonyolultsága csak egy példa: mintha látszódná egy olyan folyamat, amelynek során a Balassi által szövegversnek szánt művek is – az archaikus közeg hatására – énekké alakulnának; legalábbis valami ilyesmivel lehetne magyarázni, hogy a Balassi-kódexben nótajelzés nélkül álló – s többek közt ezért a szakudomány részéről többnyire már szövegversnek tekintett – Török bejtek Wathay Ferenc énekeskönyvében mint nótajelzés bukkan fel. Vagy nem a költői szándék sértett meg, csak egyszerűen a Balassi-kódexből itt – s akkor talán másutt is? – lemaradt a nótajelzés?)

Balassi újító voltát nem kívánom kétségbe vonni. Hatalmas morális – és nyilván egyben költszet-történeti jelentőségű – újítás fűződik a nevéhez: merte és tudta az erkölcsileg olyannyira kárhóztatott, nem kizárólag, de főleg a szóbeliségben élő virágénekeket az írásbeliségbe emelni; azt hiszem, igen jellemző, hogy az ő korában a gyónótűkrök még a virágénekmondás bűne után érdeklődnek, ezek az irományok – holott másutt szó szerint őrzik a korábbi szöveget – a XVII. század elején már a szerelmes könyvek (többek között nyilván Balassi Maga kezével írt könyvéhez hasonló versgyűjtemények) tartását, olvasását ítélik el.

Véleményem szerint milyen alapos okokkal támasztható alá az udvari szerelmes versek Balassi kora előtti megléte, legalább olyan alapos ok van azt is feltenni: Balassihoz mérhető nagyságrendű, magyarul verselő költő – legalábbis a kódexirodalom koráig visszatekintve – nemigen lehetett.

Hatalmas újítás továbbá részéről, hogy a lovagi típusú lírát képes az inventio poetica kora humanista, humanista követelményeihez igazítani; a Júlia-ciklus egyes Cupidós verseinek már-már epikus jeleneteskéi nem a lovagi költszetet poétikáját követik! Nem biztos, de igen valószínű, hogy inventio poeticat nem írtak magyarul Balassi előtt. A Szép magyar komédia ajánlásában (1588/89) Balassi világosan megmondja: kétféle költszet van Magyarországon, az egyik igen elterjedt, ám lényegében értéktelen, a másik egy szűk körre korlátozódik, s bölcs tudomány szükségeltetik hozzá; az ily módon írt vers szerelmes találmány, ami nyilván nem más, mint inventio poetica. Ő magát természetesen az utóbbi versek szerzői közé sorolja, sőt magamagának tulajdonítja az újítást e területen.

Horváth Iván szerint itt az udvari, a fin'amors ideológiájú versekre gondolt Balassi. Nos, ehhez be kellene bizonyítania, hogy a 'szerelmes találmány', 'versszerző találmány', 'inventio poetica' nem ugyanazt jelenti Balassi nyelvében, vagy pedig, hogy az inventio poetica terminus a lovagi költszetet, s nem az azzal jöllehet számos vonatkozásban rokon, de a költői inventio (fikció) felfogása szempontjából lényegesen eltérő kora humanista, humanista poétikák egyik kulcsszava. Még ebben az esetben is meg kellene azonban a szerzőnek magyaráznia, hogy ha az inventio poetica kategóriája nem válik el a lovagi típusú versköltéstől, miért, hogy Balassi némely versénél kifejezetten hangsúlyozta: ezek inventio poéticak, míg másokról – holott azok bizonyosan az udvari költszet kategóriájába tartoznak – ezt nem tartotta szükségesnek.

Ugyancsak úttörőnek tartom Balassit mint komédiáíró. Előzményekre persze itt is támaszkodik: komédiája, mint komédia, többek közt a magyar virágének – gyakorta lator – eufemisztikus, ha tetszik, parabolikus nyelvzetét hasznosítja, mint pastorale: tassói mintákon haladó érzelmes történet; Balassi itt is magyar hagyományt egyezett európai korszerűséggel.

Volt (és van) rá oka tehát az utókornak, hogy Balassiban a kezdeményezőt lássa – ez a szerző egyik érve Balassi fin'amorst meghonosító volta mellett –, de szerintünk e kezdeményezés, minden valószínűség szerint, nem a trubadúrlíra magyarországi megteremtése.

Hasznosnak tartom a Horváth Iván bevezette populáris és arisztokratikus regiszterkategóriákat, jobbnak, mint az eddigi magyar terminológiát. Egyetlen fenntartásom van, nem az elnevezéssel, nem is a definícióval, hanem a terminusok használatának mikéntjével. Horváth Iván igen kategorikusan ítélt: nála egy mű vagy a populáris, vagy az arisztokratikus regiszterbe tartozik. Nos, attól még van értelme két fogalom kialakításának, ha közöttük a határ nem mindig éles. Meggyőződésem, hogy számos műnél fordulhat elő: nem tudjuk – nem tudhatjuk – őket a fenti kategóriák valamelyikébe kellő egyértelműséggel belegyömöszölni. Továbbá: a magyar XVI. századi versszerzők egyáltalán nem bizonyos, hogy tökéletes biztonsággal érzékelték az arisztokratikus-populáris dichotómiát; fennáll a veszély, hogy a szaktudomány által módszertani segítségül kialakított kategóriák, ha erőltetjük használatukat, túlságosan rávetülnek a múltra, egyszerűsítve s egyértelműsítve azt. Példának okáért a populáris és az udvari költészet között némely esetben egység is állhat fenn, ezt számomra meggyőző módon bizonyítja P. Dronke (i. m. 'The Unity of Popular and Country Love-Lyric', 1–56.).

A vázolt folyamat egyik példája, amikor Horváth Iván megfosztja latorságától Balassi látor verseit; a *trobar clus* alkalmazásának hála, ezek is az arisztokratikus regiszterbe emelkednek. Nem szeretném itt a versek kontraelemzését elvégezni, és azt sem zárom ki, hogy van olyan költemény, amelyben valóban felfedezhető a hibás út említése. A Célia 10/b vers fölött a Balassi-kódexben azonban ott a minősítés: *latricanus vers*. Horváth Iván ezt is kiüti a latrok közül, hiszen, mint írja: „Ha sikerülne Balassi látor virágénekeiben az invektíva-költészet nyomait kimutatni, akkor kijelenthetnénk, hogy Balassinak nincsenek is látor virágénekei.” Mivel ez e versnél is sikerül, tehát (nem érthetem másképp): nem látor. Igen ám, de akkor a *latrikánus* jelzót sehogys szabad *latornak* érteni, különben az ellentmondás kibékíthetetlen. Horváth Iván megoldása: *latrikánus = latorszerű*; indokolás: a *latrikánus* szó „korábban tudomásom szerint nem fordul elő, és talán nem is szinonímája, hanem *enyhébb változata* a látor szónak”. (292. Kiemelés tőlem.) Enyhébb változata? A kifejezés korábban tudtommal sem fordul elő, de később igen, Geleji Katona István *Öreg graduáljában* (RMK I. 658., Gyulafehérvár, 1636., Ajánló levél, (3/b), épp a virágénekek kapcsán: „... Az Krisztusnak beszéde lakozzék tibennetek (az Krisztusnak beszéde, azt mondja, s nem valami fajtalan, *latrikámos* fűzfapoétának szemtelen beszéde) bővséggel, minden bölcsességgel (nem megkolcsagosodott nyalkálkodással vagy valami rossz személynek szerelmétől való megbolondulással)...” A kontextusból én kétlem, hogy Geleji Katona itt valami *enyhébb változatot* akart használni, s azért írt volna *latrikám*ost látor helyett!

*

Hangsúlyozni szeretném végül, hogy irományom elsősorban vitairatnak készült, s nem könyvismeretetésnek. Céloom a tartalmas műben való csemegézés, a számomra leginkább vitára ingerlő – tehát többé-kevésbé önkényesen kiválasztott – tételek kimazsolázása, véleményem leszögezése, és – az adott esetben sokszor csak részleges – indokolása volt. Egy recenzióban bizonyos több dicséret íratott volna le. Sok mindenben nem értek egyet Horváth Ivánnal (a szuprakonfesszionális első magyar lovaköltő semmiképp sem az én olvasatom szerinti Balassi), jöllehet van olyan kérdés, amelyben nincs közöttünk nézetkülönbség: a vita nemcsak a visszhangtalanságnál, de a tiszteletkörüknél is sokkal hasznosabb.

Jung Károly
(Újvidék)

ÚJONNAN FELFEDEZETT HORVÁT HŐSÉNEK SZIGETVÁR ELESTÉRŐL

A magyar–délszláv irodalmi és művelődési kapcsolatok kutatása tisztos múltat tekint vissza; számos monográfia, tanulmány látott napvilágot, amelyekből alapszabán véve jól megrajzolható az a kép, amely a magyarság és a délszláv népek, főleg a szerbek, horvátok, szlovénok és muzulmánok kulturális kapcsolatait dokumentálja az eltelt jó néhány évszázad során.¹ Az eltelt századok történelme bővelkedett közös küzdelmekben, de ellenségeskedésekben szintúgy, s ezeknek számottevő népköltészeti, történetírói, emlékiratírói, irodalmi és más lecsapódása tartható számon. A számos múlt századi monográfiának, tanulmánynak, kölcsönös fordításnak még nem készült el összefoglaló bibliográfiája, de talán még nem is jött el az ideje, hisz – mint dolgozatunk és a mellékelt hősenekfordítás utalhat rá – új adatokkal, váratlanul felbukkanó adalékokkal, meglepetésekkel továbbra is számolni lehet.

A magyar–délszláv művelődési kapcsolatok sajátos területe a magyar (vagy magyar eredetű) történeti hősök előfordulása a délszláv epikus énekhagyományban; ezt a kérdéskört igen korán felfedezte a kutatás, s egy évtizeddel ezelőtt, éppen a jugoszláviai magyar kapcsolattörténeti kutatás jóvoltából, meg is jelent monografikus igényű összefoglalása.² Dávid András munkája szintézisbe foglalja a korábbi kutatásokat, s kiterjedt további kutatással és anyagfeltárással szinte lezártnak mondható körképét és elemzését nyújtotta a témának. (Ami a népi prózaepikát illeti, tehát a történeti és hiedelemmondákat, legendákat stb., a kutatás és értelmezés itt még korántsem tekinthető lezártnak. Az egybevető kutatás ezen a területen még számos felfedezésre és eredményre számíthat, annál is inkább, mert a népi prózaepika kutatása sohasem volt oly mértékben vonzó és attraktív, mint az epikus énekhagyományé.³) A magyar történeti hősök sorában kitüntetett hely illeti meg a szigetvári hőst, Zrínyi Miklóst, egyrészt a Zrínyi család horvát eredete miatt, másrészt pedig azért, mert Szigetvár török ostroma és eleste közvetve érintette az egész XVI. századi kelet-közép-európai keresztény világot, nem csupán a magyarságot. A költő Zrínyi Miklós, a szigetvári hős dédunokája egy évszázad múlva nagyszabású eposzt alkotott, a *Szigeti veszedelem* címűt, amelyben ősenek vitéz magatartását és a parányi szigeti vár védelmét és bukását emelte költői témaként az eposzi emelkedettség magasába. A költő Zrínyi művét öccse, Zrínyi Péter horvát nyelvre fordította, helyenként bővítve és módosítva rajta, ily módon aztán a *Szigeti veszedelem* szépirodalmi, eposzi emelkedettségű megfogalmazása a horvát nyelvterületen is hatott, s hatott is.⁴

¹Néhány fontos mű a teljesség igénye nélkül: VESELINOVIC-ANDJELIC, Magdalena, 1968; BORI Imre, 1970; DÁVID András, 1970; BORI Imre, 1971; VUJICSICS D. Sztoján szerk., 1972; DAVID, Andraš, 1977; DÁVID András, 1978; FRIED István, 1979; VESELINOVIC-ŠULC Magdolna, 1982; VESELINOVIC-ŠULC Magdolna vál., 1982; VESELINOVIC-ŠULC Magdolna vál., 1984.

²Vö. DÁVID András, 1978., benne az érintett kérdéskör teljességre törő irodalmával.

³A garabonciással kapcsolatos magyar és horvát hiedelemmondák egybevető kutatása kapcsán erre magunk is utaltunk: vö. JUNG Károly, 1986.

⁴A problematika alapvető összefoglalása: KLANICZAY Tibor, 1964; horvátul alapos, rövid ismertetése: NOVALIC, Djuro, 1966. Ugyanaz bővebben, értekezésében: NOVALIC, Djuro, 1967.

Szigetvár eleste azonban nem csupán a hős várúr horvát eredete, s leszármazottjának horvatra fordított műve alapján vált témává a délszláv nyelvterületen.⁵ Ez az a kor, amely a szinte állandó háborúskodások, a Török Birodalom és Magyarország, illetőleg az Osztrák Birodalom közti permanens hadiállapot hosszú időszaka; két civilizáció, két mentalitás, két világszemlélet ütközik össze az iszlám, illetve a kereszténység szellemében. Magyar nyelvterületen az a korszak már európai rangú írókat is szült: Balassi Bálint személye a magyar lírai költészet első klasszikus felívelése, mellette s a nyomában számos kisebb poétai formátum alkotta meg a maga életművét. A kevés szépirodalom mellett azonban tovább élt egy másik műfaj, az énekes epika műfaja, amely valahol az irodalom és a folklór határmezsgyéjén, tehát a középkori igricek és hegedősök hagyományait és szellemét is magába olvasztva ebben a korszakban fontos alkotókat forrt ki.⁶ A mondai hagyományból és a történeti eseményekből merítő históriás énekek közül igen kevés maradt fenn; a XV. század második feléből, 1476-ból (Mátyás király korszakából) a Szabács viadala néven ismert, elején csonka históriás ének, a XVI. század elejéről a Pannónia megvétele megéneklő epikus ének, s aztán Tinódiig elég kevés.⁷ A parasztok hamis meséi vagy a regösök csacsogó énekei, ahogy P. magister mondta, vagy elvesztek a hódoltság kaotikus hosszú évtizedei során, vagy pedig talán soha nem is lépték át a szóbeliség és az írásbeliség határát;⁸ az is lehet, hogy az igricek rendjének féltett kincsét képezték (a művelődéstörténet és a folklorisztikai tudománytörténet nagy sajnálatára).⁹ Tinódi Sebestyén azonban kinyomatta históriás énekeit, így módon a kutatás teljes virágzásában figyelheti meg az irodalom és a folklór határán született műveket, amelyek a középkori énekmondók alkotásaihoz képest addigra már sok tekintetben átalakultak: tematikájuk a kor aktualitásaihoz, elsősorban a hódoltsági valósághoz kötődött, jelentős részben a törökellenes harc képezte tárgyukat.¹⁰ Ne feledjük, hogy ekkor már több mint félezer esztendő választotta el ezt az időszakot a honfoglalástól és a hősi kalandozástól. A Tinódi-típusú hősenek-szerző már korántsem az írástudatlan és iskolázatlan, az oralitáson átlépni nem tudó és nem is szándékozó népi dalmokot példázza, hanem a tudatos, önmaga szerepét jól felmérő, tehetséges krónikás vándor dalnokot, aki tudja, hogy krónikás énekeiben dokumentumot is hagy korára és az utókorra. Tinódi históriás énekeiben ott robognak a magyar és török vitézek, szinte ott vagyunk a nagy ostromoknál. Csak ízelítőül néhány szakasz a Lippa ostromát megéneklő alkotásból:

Lajtrákat nagy sokat falhoz támogatnak,
Sok helyen vitézek kőfalon behágnak,
Belől törökekkel nagy viadalt tartanak,
Az álló seregek mind helyeken állának.

⁵ Zrínyi Miklós előtt a horvát Brno Karnarutic írt e témáról eposzt, s számos epikus ének is keletkezett Szigetvár elestéről. Vö. Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájának (KLANICZAY Tibor, 1964.) és Djuro Novalić értekezésének (NOVALIĆ, Djuro, 1967.) megfelelő fejezeteit, valamint a Zrínyi-énekek szöveganyagát és apparátusát (KISS Károly–VUJICSICS D. Sztóján, 1956.).

⁶ Vö. KOBZY János, 1892. és VARJAS Béla, 1967.

⁷ A kérdést Kobzy János részletesebben áttekintette, a szövegek újabb kiadásban is hozzáférhető. Vö. KOBZY János, 1892. és MOLNÁR Szabolcs szerk., 1981. A műfaj virágkorából mintegy 150 históriás ének ismeretes. Ennek csak egyötöde, tehát kb. 30 szól aktuális eseményekről. Vö. VARJAS Béla, 1967. 32.

⁸ ANONYMUS, 1777. 77.

⁹ Vö. KOBZY János, 1892.

¹⁰ Tinódiról részletesebben a magyar Zrínyiász előzményeivel kapcsolatban: KLANICZAY Tibor, 1964. 82–97. A XVI. századi énekvess (históriás ének) átalakulásáról lásd VARJAS Béla, 1967. 33.

Zönög az ég Lippán nagy sivalkodástul,
Jézust, Alláht nagy felszóval kiáltástul,
Sok puskahányástul, sok kardcsattogástul,
Az ég homályosult mind ez kétféle portul.¹¹

Fönmaradt ugyan egy névtelen énekszerzőnek az ostrom évében készült históriás éneke *História az Szigetvárnak veszéséről* címen, de az ismeretlen szerző műve nem éri el Tinódi énekeinek sem hitelességét, sem pontosságát (RMKT VII. Bp. 1912. 300–311.).

A műfaj sablonainak és toposzainak ismeretében elképzelhető, hogy az Obsidio Sigetiana miként zengett volna föl magyarul Tinódi Sebestyén lantjának kíséretében.

A félhold árnyékában szunnyadó Balkánon ez a korszak az élő epikus néphagyomány virágkora, a szóbeliség oly mérvű virulenciájával, amely még két évszázad múlva, Vuk Stefanović Karadžić és munkatársai gyűjtései és publikációi nyomán is elbűvöli szinte egész Európát. Szó lehet persze éppen erről a két (vagy több) évszázados hiáusról, a filológia és a kutatás azonban századunk húszas éveiben már felmutatta a hiányzó láncszemet: az erlangeni Egyetemi Könyvtárban előkerült egy terjedelmes kézirat – később az Erlangeni kézirat (Erlangenski rukopis) nevet kapta –, amely a XVIII. század első évtizedeiben került lejegyzésre, tehát anyagának eredete biztosan visszanyúlik a XVII. századba is, szinte a költő Zrínyivel kortárs szerb nyelvű epikus és lírai népdalanyagot tartalmazza.¹² A kéziratban olvasható gazdag népköltészeti anyag esztétikai és verstani szempontból olyan magas szinten van, amely mindenképpen hosszú előzményekre utal.¹³

Ebben a gyűjteményben olvasható egy epikus ének, amely a szigeti veszedelemhez kötődik tematikája tekintetében, s valahol Boszniában alakulhatott ki, ami a benne szereplő nevek és helynevek alapján következik. Ez egyébként a legkorábbi délszláv hősének, amelynek témája Szigetvár viadala.¹⁴ Az is természetes, hogy provenienciáját tekintve a törökhöz kötődik, benne egy ifjú bosnyák muzulmán hősi magatartása, valamint ugyancsak hősi halála nyer költői megőrkítést Szigetvár falai alatt és a gyaurok ellenében. Az epikus ének a boszniai muzulmán népköltés igen korai és reprezentatív darabja, s mivel fordítása már jó három évtizeddel ezelőtt elkészült, izelítőül, s mintegy az egybevetést sugallva, idézzünk belőle néhány sort Kiss Károly fordításában:

¹¹ Idézi Tinódiról szóló tanulmányában: KLANICZAY Tibor, 1955. 51., továbbá: MOLNÁR Szabolcs szerk., 1981. 38.

¹² Vö. GEZEMAN, Gerhard, 1925. Magyar vonatkozású anyagát számba veszi: DÁVID András, 1971. Dávidnak az a megjegyzése, hogy „az Erlangeni kéziratból mindmáig egyetlen darabot sem szóltattak meg magyar nyelven” (DÁVID András, 1971. 153.), korrekcióra szorul; a Zrínyi-énekek című antológia már közölte magyar fordításban a kézirat 61. számú epikus énekét (vö. GEZEMAN, Gerhard, 1925. 74–77.) „Ljubovics Mújó Sziget alatt” címmel. (Vö. KISS Károly–VUJICSICS D. Sztoján, 1956. 111–114.)

¹³ Tinódi egyik szövegében szó is esik egy Magyarországon tevékenykedő szerb guszlárról; róla mondja a magyar krónikás: „Kármán Demeternél nincs jobb az rácz módban”. Kármán Demeter alias Dimitrije Karamannak sajnos csak a híre maradt fenn a XVI. századból, szövege nem. Ennek ellenére jól bizonyítja a hőseneklé és -szerzés virulenciáját szerbhorvát nyelven. Vö. VUJICSICS D. Sztoján, 1971., újabb kiadásban: VESELINOVIĆ-SULC Magdolna vál., 1982. 69–73., szerbhorvátul: VUJIĆIĆ, Stojan D., 1982.

¹⁴ Az Erlangeni kézirat 61. számú hősének. Adatait lásd a 12. számú jegyzetben.

Midőn jött a Ljubovicsok népe,
 Ljubovics bég vezette a népet,
 Zászlótartó Ljubovics Mujó volt,
 S szólt a himnők császár seregében:
 – Született-e oly dalia végre,
 S felnőtt-e már végre-valahára,
 Ki fölmenne a fényes toronyba,
 S kitűzné ott a zöld seregzászlót,
 A császártól kapna bőven kincset.¹⁵

A fordításból is kitetszik a délszláv epikus énekek jellegzetes versformája, a tízes, a deseterac vagy szerbusz manier, s az a hangvétel, amely összetéveszthetetlenül sajátja ennek a népköltészeti műfajnak. Egészen más hangvétel ez, mint amit Tinódinál tapasztalhat az olvasó.

A Szigetvár-téma néhány további délszláv epikus énekben is felbukkan, Zrínyi Miklós, a szigeti hős pedig epikai figuraként néhány továbbiban, ahol nem Szigetvár ostromáról van szó.¹⁶ Ezeket az epikus énekeket Vujicsics D. Sztoján gyűjtötte össze, s Kiss Károly fordításában külön kötetben ki is adta.¹⁷ Ha az olvasó tüzetesebben áttanulmányozza ezt az epikus énekanyagot, megállapíthatja, hogy a Szigetvár-téma csak néhányra jellemző közülük, összesen négyre, s ha leszámítjuk a kötetben szereplő szlovák népekeket, akkor a szövegek többségében Zrínyi Miklós történetileg nem igazolható szituációkban kerül elének, például házasságáról, a csatából való meneküléséről, gyávaságáról szólnak ezek az énekek. Vujicsics D. Sztoján alapos filológiai jegyzetei alapján megállapítható, hogy e szövegek jelentős része Boszniában került lejegyzésre, általában bosnyák muzulmán adatközlő énekestől, ami aztán minden tekintetben meghatározza e szövegek provenienciáját. Érthető tehát, hogy a muzulmán epikus énekek a szultáni hadicélok szemszögéből éneklék meg az eseményeket (a történetileg igazolhatóakat és az irreálisokat is), vagyis bennük a Török Birodalom ideológiája nyilatkozik meg. A Zrínyi énekek című kötetben nem olvasható olyan, epikus tízesekben feljegyzett délszláv hősi ének, amely Szigetvár ostromát és a vár elvétét a keresztény proveniencia szempontjából mondaná el.

A délszláv epikus népekek e hiányolt szövegére nemrég bukkant rá Josip Kekez zágrábi folklorista a Horvát Matica népelet és -szokáskutató bizottságának (Odbor za narodni život i običaje Matice hrvatske) levéltárában. Közlése szerint a hőségeket Luka Ilić Oriovčanin jegyezte le Szlavóniában, a XIX. század derekán.¹⁸ A szöveg mind ez ideig közöletlen volt, a nyilvánosság nem tudott róla. A felfedezett epikus ének közzétételére és kommentálására egy kettős évforduló kapcsán rendezett tudományos tanácskozás kínálkozott alkalmul: a horvát tudományos élet 1984-ben ünnepelte Brno Karnarutić „Vaze tja Sigete grada” (Sziget várának elfoglalása) című műve megjelenésének négyszázadik és Pavle Vitezović „Od iljenje sigetsko” című műve megjelenésének háromszázadik évfordulóját. (Karnarutić könyve 1584-ben jelent meg Velencében, Vitezovićé pedig Linzben 1684-ben.) A tudományos tanácskozás anyagát „Zbornik o sigetskoj epopeji” címmel 1986-ban adták ki Zadarban, ahol 1984-ben magát a tanácskozást is tartották.¹⁹ A tanácskozásnak egyetlen magyar résztvevője sem volt. Nyomárkay István nyelvész tanulmányát²⁰ ugyan közli a kiadvány, de a tanácskozás krónikájából

¹⁵ KISS Károly–VUJICSICS D. Sztoján, 1956. 112–113.

¹⁶ Mint Djuro Novalić megállapítja: „Neke pjesme, koje slobodno vežu neke opće motive uz sigetskog junaka.” NOVALIĆ, Djuro, 1967. 24.

¹⁷ KISS Károly–VUJICSICS D. Sztoján, 1956.

¹⁸ KEKEZ, Josip, 1986. A kézirat lelőhelyének pontos adatai a 167. lap 5. számú jegyzetében.

¹⁹ A tanácskozás teljes anyagát „Sigetska epopeja od Karnarutića do Vitezovića (1584–1684)” címmel közzétették a Zadarska revija című folyóirat 1986. évi 2. számában. Magunk is ezt a kiadást használtuk.

²⁰ Vö. „Madjarski elementi u jeziku umjetničkih djela o sigetskoj bitki”, a 183–188. lapon.

kitűnik, hogy nem volt jelen, ezért érthető, hogy nem ismerünk egyetlen híradást sem, amely az eddig ismeretlen epikus éneknek előkerüléséről szolt volna a magyar filológiában. A tanácskozás anyagának megjelenésével ez az akadály is elhárult: a hősnék szövege²¹ és Josip Kekez tanulmánya (és kommentárja) rendelkezésre áll, s dolgozatunk mellett – saját fordításunkban – közöljük a viszonylag terjedelmes, 270 soros epikus éneket is, valamint a teljes horvát hősnéket is.

Josip Kekez tanulmánya, amelynek címe „A szigetvári ütközet a szóbeliségben és a szóbeliség a szigetvári eposzokban Karnarutićtól Vitezovićig” nemcsak azért fontos, mert itt olvasható először az eddig ismeretlen szlavóniai epikus ének Szigetvár elestéről. Fontos azért is, mert – mint címében jelzi – elemzi a folklór alkotások szerepét a szigeti veszedelemről szóló szépirodalmi alkotások kialakulásában. Sajnos, sem a történeti adatokkal, sem pedig a Zrínyiással kapcsolatban nem idéz és nem hivatkozik magyar nyelvű irodalomra, akár a magyar, akár pedig a horvát Zrínyiaszról van is szó. Attól tartunk, hogy napjaink horvát filológiája, folklorisztikája és irodalomtörténete – a maga kárára természetesen – ily módon sok fontos és használható adatot nem ismerhet meg, amelyet saját művelődéstörténete megismerése érdekében kamatoztatni tudna.²² Nem hivatkozik például Klaniczay Tibor alapvető Zrínyi-monográfiájára sem, e mű nélkül pedig sem a Zrínyi-kérdésről, sem pedig a Zrínyiaszról (egyik változatáról sem) nem lehet ma már komolyan beszélni. De nem hivatkozik az alapvető horvát filológiai adatokra sem.²³

Érdekes módon Kekez úgy találja, hogy a horvát szájhagyományozó irodalom (tehát a népköltészet) nem mutatható ki Zrínyi eposzában. Ezt írja: „Természetes, hogy a horvát szájhagyományozó irodalom nem lesz a magyar 'Adriai tengernek Syrenájában', illetőleg, hogy enélkül marad [Zrínyi] Péter fordításában is, ezzel szemben viszont Zrínyi Péter... jegyzi ennek a költészetnek előadását Szigetvárott, akárcsak Karnarutić a maga eposzában: Zrínyi Miklós [a szigeti hős] nagy lakomát rendez a győztesek tiszteletére, amelynek során csatadalokat [davorije] énekelnek... Az énekeket a katonák saját anyanyelvükön, horvátul éneklük...”²⁴

Kekez elképzelése alapján tehát – a kacifántos fogalmazás szerint is – úgy tűnik, hogy a költő Zrínyi Miklós nem ismerte, vagy legalábbis nem számolt a maga Zrínyiaszának megalkotásakor azokkal a horvát epikus népköltészeti előzményekkel, amelyek a szigeti veszedelmet éneklük meg. Hipotézisét filológiailag semmivel sem támasztja alá, ezzel szemben a Zrínyiről írt és a magyar Zrínyiaszról írt legalaposabb kor- és irodalomtörténeti monográfiában, Klaniczay Tibor monográfiájában egészen más vélemény kap helyet. Klaniczay hosszan elemzi a XVI–XVII. század magyar nyelvű históriásének-irodalmát, különösen Tinódi szövegeit, s megállapítja: „A horvát históriás énekeket talán még a magyar nyelvűeknél is jobban ismerte. Az eposzban is emlegeti a horvát hősi éneket, a *davorit*, amelyet a siklósi győzelem után daloltak a szigeti vitézek, és minden bizonnyal maga a költő is énekelt ilyeneket, nemcsak öccse, aki nagyszombati diákoskodása idején davorival akarta elűzni az iskola unalmát.”²⁵ De hivatkozni lehet magára a költőre is, aki a Zrínyiasz-kiadás előszavában ezt írja: „Zrínyi

²¹ KEKEZ, Josip, 1986. 167–170.

²² A 3. számú jegyzetben jelzett dolgozatban a népi prózaepika és népi hiedelemvilág kutatása kapcsán hasonló tapasztalatunkat voltunk kénytelenek elmondani.

²³ Ez annál is föltűnőbb, mert Djuro Novalić összefoglaló tanulmánya, majd doktori értekezése a magyar és a horvát Zrínyiasz egybevető vizsgálatakor külön fejezetet szentelt éppen a népköltészet kérdésének egyrészt a magyar szöveg, másrészt a horvát fordítás kialakulásában. Vö. NOVALIĆ, Djuro, 1966. és NOVALIĆ, Djuro, 1967.

²⁴ „Prirodno, što hrvatske usmene književnosti neće biti u madjarskoj Adrianskoga mora sireni, odnosno što će bez nje djelo ostati i u Petrovu prevodu, ali će zato Petar Zrinski... registrirati izvedbu te poezije u Sigetu, poput Karnarutića u svom spjevu: Nikola Šubić Zrinski priredjuje veliku gozbu u čast pobjednika, na kojoj se pjevaju tzv. davorije, ratničke pjesme... Pjesme pjevahu u svom materinskom, hrvatskom jeziku.” KEKEZ, Josip, 1986. 174.

²⁵ KLANICZAY Tibor, 1964. 84. A davorit a magyar eredeti is használja, s éppen ez a bizonyítéka annak, hogy a magyar Zrínyiasz nem járhatott Josip Kekez kezében.

Miklós kezének tulajdonítottam Szulimán halálát: *horvát* és olasz krónikából tanultam; a törökök maguk is így beszélték s vallják.²⁶ Szegedy Rezső mutatta ki alapos elemzés keretében, hogy a költő minden bizonnyal históriás népi énekeket értett a „horvát krónikán”. Úgy vehető tehát, hogy számos ilyen, keresztény provenienciájú horvát epikus ének élt Zrínyi Miklós idejében a szigeti hősről és a vár elestéről. Szegedy egy ilyen idéz is a maga tanulmányában Valtazar Bogišić gyűjteményéből.²⁷ Boka Kotorska-i úgynevezett „bugaršticáról” van szó, amely a védők szemszögéből mondja el az ostrom és a bukás történetét.²⁸

Az eddig ismeretlenül lappangó, s most közzétett *szlavóniai* eredetű és *horvát nyelvjárási* epikus ének még inkább valószínűsíti, hogy a Csáktornya-hoz közel eső területeken is születtek és éltek tehát olyan horvát hőselemek, amelyeket Zrínyi ismerhetett, és fel is használhatott műve megalkotásánál. Azt se feledjük, hogy a magyar *krónikás énekek* egy része (a kor csatáit érintők) – már inkább a szóbeliség és az írásbeliség határát is átlépve – voltaképpen ugyanazokat az eseményeket *énekelték meg*, mint akár a keresztény, akár az iszlám beállítottságú *epikus népköltészeti alkotások* a délszláv nyelvet területen Dalmáciában, Szlavóniában vagy Boszniában. Mindezek az adatok jól alátámasztják a magyar Zrínyi-filológia komoly hipotézisét, hogy a magyar Zrínyiasz megalkotásakor a költő Zrínyi Miklós nem csupán Brno Karnarutic (egyébként nagyapjának ajánlott) eposzát és más hasonló műveket ismert a szigeti ostromról, hanem a kor magyar históriás énekeit és a horvát epikus népénekeket is.²⁹

Némi nyomozással meg lehetett állapítani, hogy az újabb horvát–magyar irodalmi komparatistika is azonos nézeteket vall; Djuro Novalić, aki az egész *horvát és magyar* Zrínyi-filológiát áttekintette, határozottan bizonyítja is a szerbhorvát epikus népköltészet hatását Zrínyi Miklós eposzára.³⁰ Értekezésében külön fejezetet szentel ennek a kérdésnek,³¹ s megállapítja, hogy Szigetvár viadalát négy epikus ének tárgyalja közvetlenül, közülük kettőnek (vagy korábbi változatának a költő korából) bizo-

²⁶ Idézi SZEGEDY Rezső, 1915. 292.

²⁷ SZEGEDY Rezső, 1915. 292–295. Szegedy elképzelését, tehát, hogy a Zrínyi által emlegetett horvát krónikákat azonosnak kell tekinteni a délszláv epikus énekekkel, hisz azonos témát dolgoznak fel, mint a magyar krónikás énekek többsége, az utána következő kutatók egy része nem fogadta el. Saját elemzései és értelmezése, valamint BAJZA József, 1937. alapján Novalić úgy véli, hogy ilyen krónikának valóban lennie kellett, de lappang, vagy elveszett, ezért mielőbb meg kellene lelteni. (Vö. NOVALIĆ, Djuro, 1966. 316.) Disszertációjának függelékében viszont, amelynek szövegét a kézirat elkészülte után, később fogalmazta meg, úgy véli, hogy a „horvát krónikán” Istvánffy művét kell érteni, elsősorban a szerző horvát kötődései miatt, bár maga is elismeri, hogy ez a krónika latin nyelvű, és ez némileg zavart okozhat. Vö. NOVALIĆ, Djuro, 1967. 144–148. A Zrínyi-monográfus Klaniczay Tibor viszont alapszabán véve ugyanarra utal, mint Szegedy: Zrínyi a maga művét is több helyütt krónikának nevezte, tehát lehetséges, hogy a felhasználta „horvát krónika” Karnarutic eposza és a horvát hőselemek lehettek. Vö. KLANICZAY Tibor, 1964. 84–85. Karnarutic és a magyar Zrínyiasz összefüggésének irodalma: KLANICZAY Tibor, 1964. 132. 86. számú jegyzet.

²⁸ A bugarštica szövegének részletét saját fordításában közli SZEGEDY Rezső, 1915. 295., teljes fordítását lásd: KISS Károly–VUJICSICS D. Sztóján, 1956. 115–118.

²⁹ „Zrínyi tehát egyenesen folytatja, átveszi, továbbfejleszti a históriás énekekben megfogalmazott vitézi hagyományt.” KLANICZAY Tibor, 1964. 90. Továbbá: „Az epika némi késéssel, de ugyancsak a XVI. századi énekvérből (históriás énekből) jut el Zrínyi eposzában a korszerű nagyepika színvonalára.” VARJAS Béla, 1967. 33.

³⁰ A horvát Zrínyi-filológiában erre egyébként – mint állítja – ő vállalkozott először. Vö. NOVALIĆ, Djuro, 1966. 318., egy évvel később megjelent könyvében (NOVALIĆ, Djuro, 1967.) ezt valóban bizonyítja is.

³¹ Címe: „Narodne pjesme o sigetskom junaku i njhov utjecaj na madžarski ep”. NOVALIĆ, Djuro, 1967. 22–46.

nyíthatóan ott van a nyoma a magyar Zrínyiaszon. Pontos elemzéssel kimutatja, hogy a költő horvát és török személyneveket is átvett, azonkívül néhány motívum is azonosítható. Ő is utal arra, hogy a Zrínyi-ciklus addig ismert további darabjaiban Zrínyi Miklós (a szigeti hős) nevéhez más epikus hősök kalandjait köti a népköltészet, ami erre a műfajra egyébként is jellemző.³²

A népköltészeti filológia ma már elemzéssel tudja igazolni, hogy a Kosta Hörmann által feljegyzett igen hosszú epikus ének Szigetvár bukásáról, előzményét tekintve az Erlangeni kézirat egyik (XVIII. század eleji vagy XVII. század végi) rövidebb énekét tekintheti előképének, vagyis legalább föltehető a kontinuitás szinte egészen a XVI. századig.³³ Ha ugyanis tudjuk, hogy Karnarutić eposza nem sokkal (18 évvel) Szigetvár bukása után született meg, s a horvát filológia szerint kimutatható benne a népköltészet hatása és inspiráló ereje, akkor minden bizonnyal igen számottevő Zrínyi-ciklussal kell számolnia a kutatásnak mind a keresztény, mind a törökös beállítottságú délszláv epikus költészetben. Az persze egészen más kérdés, hogy ebből mi maradt fenn napjainkig. A most újonnan közzétett epikus ének ilyen szempontból is igen fontos adaléknak számít egyrészt a horvát hősepika, másrészt a magyar és horvát Zrínyi-filológia szempontjából.³⁴

A szigeti veszedelmet megéneklő horvát szépirodalmi alkotásokat vizsgálva Josip Kekez mindegyikről megállapítja, hogy erős népköltészeti befolyás alatt születtek: „Minden, eredetileg horvát szépirodalmi epikus mű (Szigetvár ostromáról) a szóbeliség lényeges befolyása alatt született meg, s ez a tény a bennük kimutatott és értelmezett epikus énekelőadással együtt megbízható forrást jelent a XVI. és XVII. századi népköltészet történetének rekonstrukciójához.”³⁵ Ebben a mondatban „az eredetileg horvát szépirodalmi epikus mű” megszorítás nyilvánvalóan arra utal, hogy a Zrínyi Péter által horvátra ültetett magyar Zrínyiaszon ez a megállapítás nem vonatkozik. Miként azonban főtebb már utaltunk rá, ez a megállapítás a jelek szerint abból következik, hogy Kekez egyáltalán nem ismeri sem a magyar Zrínyiaszt, sem pedig a vele kapcsolatos magyar irodalmat. Ez mindenképpen komoly filológiai mulasztás, ami a jeles szerzőnek a Zrínyi-kérdéssel kapcsolatos megállapításait nem teszi minden tekintetben meggyőzővé. Zavarólag hat továbbá az is, hogy a horvát összehasonlító Zrínyi- (Zrínyiasz-) kutatás újabb eredményeit sem használja fel,³⁶ nem is szólva arról, hogy Zágrábban már a századforduló körül megjelent egy magyar nyelvű értekezés, amely éppen ezt a kérdést választotta tárgyul.³⁷

Visszatérve a Josip Kekez által meglett és publikált, s dolgozatunk mellékleteként magyarul is olvasható szlavóniai Zrínyi-énekhez, elmondhatjuk róla, hogy valóban szép, az eddig ismert törökös orientációjú Szigetvár-tematikát a másik (keresztény) oldalról közelíti meg, s a boszniai muzulmán hősekenekkel együtt a balkáni szláv epikus néphagyomány immáron joggal gazdagnak vélt Zrínyi-ciklusát bővíti viszonylag hosszú és esztétikailag magas színvonalú darabbal. Ha párhuzamosan olvasuk az Erlangeni kézirat Ljubovics Mújójának hőstettét énekbe foglalt alkotást, valamint a Kosta Hörmann gyűjtötte sokkal hosszabb muzulmán orientációjú Szigetvár-éneket, majd utána rögtön a szlavóniai Zrínyi-éneket, akkor látszik meg csak igazán, hogy a szóbeliség szintjén is egymást mennyire kizáró két világ, két civilizáció, két értékrend csapott össze a parányi Szigetvárnál, mintegy szimbolizálva a pogány–keresztény-küzdelmet Európa és a Török Birodalom között.

³² Az általa tárgyalt epikus énekek és részletek mind szerepelnek magyar fordításban a Zrínyi-énekek kötetében.

³³ Vö. BUTUROVIĆ, Djenana, 1975., Kosta Hörmann boszniai népdalgyűjtői tevékenységéről: BUTUROVIĆ, Djenana, 1976.

³⁴ Vö. BAJZA József, 1937. 19., továbbá: NOVALIĆ, Djuro, 1967. 45.

³⁵ „Sve izvorno hrvatske pisanoknjiževne epopeje oblikovane bitnom udjelom usmene književnosti, pa zajedno sa registriranim i komentiranim izvedbama u njima pouzdano vrelo za rekonstrukciju povijesti usmene književnosti od 16. do 17. stoljeća.” KEKEZ, Josip, 1986. 180.

³⁶ Lásd a 23. számú jegyzetben hivatkozott irodalmat.

³⁷ PISZAREVICS Sándor, 1901. Ugyanez a mű 1907-ben teljes terjedelmében horvátul is megjelent a Nastavni vjesnik (Zagreb) hasábjain.

Ha a kutatás az eddig ismert legtöbb Zrínyi-énekről megállapíthatta, hogy tartalmi tekintetben nincs összhangban a történelmi realitással,³⁸ úgy ez a megállapítás a szlavóniai epikus énekekre nem vonatkoztatható. Leszámítva azokat az epikai túlzásokat, amelyek a műfajra egyébként is jellemzőek, megállapítható, hogy a benne szereplő események megfelelnek a történelmi tényeknek. Történeti adatként nem érdektelen, hogy az újonnan felfedezett epikus ének elején Szolimán szultán első fenyegető levelében a szent Mahomedért és a muzulmánok kiontott véréért akar bosszút állni. Elképzelhető, hogy itt nem a Próféta kell gondolni, hanem Szolimán egyik kegyeltjére, Mahomedre, akit a szigeti őrség hadnagyai megtámadtak, és meg is öltek. (Nyilván valamilyen portyázó török előcsapatban közelíthette meg Szigetvárt.) Állítólag adatok szólnak arról, hogy Nagy Szolimán éppen emiatt fordult Szigetvár ellen, bár eredetileg Eger várát akarta megostromolni.³⁹ Ugyancsak megfelel a történeti tényeknek az is, hogy a szultán ígérekkel akarta a várvédő Zrínyt Sziget feladására édesgetni, vezírséget ígérve neki, ha átadja a várat. (Ez a mozzanat egyébként megvan a már eddig is ismert bugarsticában, amely nem tekinthető teljes egészében törökös orientációjúnak.⁴⁰) Történetileg ugyancsak igazolható az a tény, hogy a szigetvári hős segítséget akart kérni Bécsből, de ez nem sikerült neki. (Kekez megállapítja, hogy a védők önfeláldozása, tehát hogy senki sem akarta a várat elhagyni még követségben sem, költői fogás, amely a hősiességet volt hivatva még inkább kidomborítani.⁴¹) Történetileg ugyancsak hiteles Zrínyi beszéde a védőkhöz az utolsó kirohanás előtt. Egészében szemlélve jól megkomponált epikus énekről van szó, amelyben a harmadik megnevezett személy, Szokolovics Mehmed nagyvezír is valós történelmi személyiség.⁴²

Ha elfogadjuk Szegedy Rezsőnek azt a megállapítását, „hogy mennél későbbi feljegyzésben maradt ránk az alkotás, annál gazdagabb a költött eleme, annál merészebb benne az eltérés a történeti valóságtól”,⁴³ akkor az újonnan felfedezett szlavóniai epikus éneket a szigeti veszedelemről igen *korai eredetűnek* kellene vélnünk. Egész szerkezete ugyanis történetileg hiteles epikai vázra nyugszik, amelyet nem tesznek oly mértékben irreálissá a hőségekre jellemző műfaji túlzások, mint például a Kosta Hörmann-féle hosszú hősének mitológiai vonatkozásai. Novalić ugyanilyen megfontolásból hiszi igen korainak a szigeti veszedelmet megéneklő bugarsticát, úgy találva, hogy a benne megnyilatkozó *történeti realitás* legalább korai XVIII. századnak, esetleg XVIII. század előttinek nyilváníthatja. Ha tudjuk, hogy a bugarstica epikus versforma kihalásának kezdete a XVII. századra tehető, a XVIII. század pedig a tízes epikai versforma (deseterac) virágzásának korszaka⁴⁴ (lásd az Erlangeni kézirat epikáját, amely legkésőbb 1720 táján lett írásba foglalva), akkor valószínűnek vehető, hogy az újonnan felfedezett szlavóniai epikus énekünk korábbi változatai minden bizonnyal ugyancsak legalább a XVIII. század elejére vezethetők vissza. Ezt a feltevést a XIX. század derekán lejegyzett változat nyelvi jellemzői nem támaszthatják alá, de a benne még akkor is megnyilatkozó történeti hűség ezt igen valószínűvé teheti.

Végezetül elmondható, hogy ennek az epikus éneknek a felfedezése a két legkompetensebb szakértő: Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfus és Djuro Novalić Zrínyi-komparatista feltevését igazolja. Klaniczay Tibor nyomán ugyanis a horvát összehasonlító irodalomkutató elmondja, hogy a *Szigeti veszedelem* néven nevezett hőseit (akik eddig nem nyertek azonosítást akár a népi epikából, akár a történelemből) bizonyára az eddig még fel nem fedezett népi énekekben kell keresni, tehát lappang-

³⁸ Itt főleg Djuro Novalićnak Bajza József tanulmányát is felhasználó elemzéseire, valamint a kérdéssel elsőnek foglalkozó Szegedy Rezső tanulmányára gondolunk.

³⁹ Vö. KOBZY János, 1893.

⁴⁰ NOVALIĆ, Djuro, 1967. 25.

⁴¹ KEKEZ, Josip, 1986. 170.

⁴² Vö. KISS Károly–VUJICSICS D. Sztóján, 1956. 202.

⁴³ SZEGEDY Rezső, 1915. 293. Idézi: NOVALIĆ, Djuro, 1967. 25.

⁴⁴ NOVALIĆ, Djuro, 1967. 26. Az epikai tízessel kapcsolatos megállapításánál Bajza József tanulmányára hivatkozik.

hatnak még délszláv hősekknek, amelyek akár a Szigetvár-tematikát, akár a Zrínyi-ciklus egészét gazdagíthatják. A további kutatásra Bajza József is figyelmeztetett.⁴⁵

A magunk kommentárja mindössze néhány alapvető kérdésre szorítkozott a tájékoztatás szintjén, mintegy megosztandó a Josip Kekez által közzétett hősének olvasása feletti örömet. Magának az eredeti szövegnek az elemzése már a komparatisták és a nyelvészek feladata. S az új epikus ének talán a könyvkiadást is figyelmezteti: elérkezett már az ideje, hogy ezzel az énekkel bővítve és az apparátust, valamint a fordításokat csiszolva, gazdagítva újra megjelenjen a délszláv Zrínyi-ciklus magyarul. Djuro Novalić könyvének fényében ugyanis ma már sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a délszláv epikusének-költészet hatásának a Zrínyiász kialakulásában, mint azt a korábbi magyar filológia (főleg Szegedy és Bajza) feltételezte.⁴⁶ Mert az általuk ismert Zrínyi-énekek száma immár még egy fontos darabbal bővült, s éppen napjainkban.

Opsada Sigeta
1566.

Knjigu piše care gospodine
Po imenu Mehmed Sulejmane,
Baš na ruke Zrinovića bana,
Slavonije ravne gospodara.
U knjizi je ovak' govorio
I banu je 'holo besjedio:
– Kurvo, kučko, Zrinoviću bane,
Ili sada ili već nikada,
Osveit ću sveca Muhameda
I proliću Osmanlija krvcu,
Pogubit ću ponajprije bana,
I tebi ću rusu glavu sići
Ako meni ne pošalješ ključe
Od tog gnjizda gdi s' gavrani legu,
Sto hiljada dovesti ću aga,
A toliko mladih janjičara,
Pozobat će sve tvoje junake
I poharat tvoju banovinu. –
Kad je bane knjigu proučio,
Sve se misli, na jednu smislio,

Ének Sziget viadaláról 1566-ban

Levelet írt a császári nagyúr,
Kit is hívnak Szolimán szultánnak,
El is küldte Zrínyi bán kezébe,
Szlavónia rónaság urának.
A levélben meg imígyen szólott,
Kevély hangon a jó szlavón bánhoz:
– Te Zrínyi bán, bestye lotyó, szajha,
Vagy most léssen vagy sohasem léssen,
Bosszút állok a szent Mahommedért,
Muzulmánok kiontott véréért,
Fejét veszem először a bánnak,
Rongy életed de hamar kiműlik,
Ha nem küldöd lábaim elébe
Hollólakta kőváradsnak kulcsát;
Parancsolok százezer agának,
Meg még annyi ifjú janicsárnak,
Felkoncolják vitéz katonáid,
Haragjukat nyögi majd országod! –
Midőn a bán a levéllel végzett,
Mindent gondolt, de egyet gigondolt,
Legott hívta unokafivérét,
Nőtlen ifjú vitéz katonáját,

⁴⁵ Vö. KLANICZAY Tibor, 1964. 153., továbbá: „Meni se ove Klaniczayjeve pretpostavke o postojanju većeg broja dosad neotkrivenih narodnih pjesama o junacima iz mađarskog epe čine vjerovatnim, iako nedokazanim.” NOVALIĆ, Djuro, 1967. 45. Bajza József is utal arra, hogy a kutatást a kéziratok és publikált népköltési gyűjteményekben tovább kell folytatni, mert újabb szövegek felfedezését lehet így módon remélni. Vö. BAJZA József, 1937. 19.

⁴⁶ Zrínyi műveit a folklór szempontjából Heller Bernát is áttekintette a századelőn. Vizsgálatát egybevető néphiedelmi szempontból bizonyára folytatni kellene. Vö. HELLER Bernát, 1919.

Pa doziva svojega sestrića,
 Mlado dijete jošte neženjeno,
 Pa besjedi Zrinoviću bane,
 Zrinoviću svojemu sestriću:
 – Drago dijete, jedini sestriću,
 Eto cara sa nebroj'nom vojskom
 Da nam otme dvore i timare
 I da rusu meni uzme glavu.
 Već ti idi, drago dite moje,
 Već ti idi malo unaprida
 I previdi tu silenu vojsku:
 je l' u cara ta silena vojska,
 Sto hiljada aga i spahija,
 A toliko mladih janjičara,
 Hoću l' moći njima odoliti
 I osvetit viru Isusovu. –
 Kad to čuo mladani sestriću,
 Kad to čuo što besjedi bane,
 Ode junak niz to polje ravno,
 Ode junak caru na susrete,
 Al' ga j' care lipo pozdravio,
 Pozdravio s topi i lumbarda.
 Za to dijete haje i ne haje,
 Već on sječe što pod sablju dođe.
 Kad je Turak pet stotina palo,
 A toliko junak rastjerao,
 Onda ide natrag u natraga,
 Pa besjedi svojemu ujaku:
 – Oj ujače, Zrinoviću bane,
 Nije turska ta velika vojska,
 Sto hiljada aga i spahija,
 A toliko mladih janjičara.
 Pet stotina već sam povalio,
 A toliko junak rastjerao,
 Nisu Turci ko štono su Turci,
 Već su Turci žene i djevojke,
 Muški hode, a ženski govore,
 Sablju nose, ne smiju na mejdan,
 Konje jaše, bježe od junaka,
 Lulu piju, za šerbe pitaju. –
 Al besjedi Zrinoviću bane,
 Al besjedi svojemu sestriću:
 – Ne budali, moj mili sestriću,
 Nisu Turci ko štono su Turci,

Zord szavait őhozzá intézte,
 Az ifjúhoz, ki oly kedves néki:
 – Kedves fiam, unokafivérem,
 Ím a szultán tengernyi hadával,
 Birtokunkat elorozni készül,
 Életemet s véremet akarja.
 Hanem indulj, unokafivérem,
 Hanem indulj szultánnak elébe,
 Kikémleni hadainak számát:
 Vón-e neki tenger katonája,
 Aga vón-e százezer és szpáhi,
 Meg még annyi ifjú janicsárja.
 Hogy tudok majd nékik ellentállni,
 Krisztus vérét rajtuk megbosszulni? –
 Midőn mindezt hallotta az ifjú,
 Jó Zrínyi bán midőn szólott néki,
 Legott indult a nagy rónaságon,
 Legott indult szultánnak elébe.
 Ám a szultán szépen köszöntötte,
 De nem szóval, álgýúí szavával.
 Törődött is meg nem is az ifjú
 Álgýúszóval, mozsarak szavával,
 Hanem kardját legottan kivonta,
 Török főből ötszázad levágott,
 S szertefutott tán még ugyanannyi.
 Aztán pedig visszament a várba,
 És így szólott kedves nagybátyjához:
 – Kedves bátyám, jó Zrínyi bán, halljad,
 Nem is török ez a tenger ellen,
 A százezer aga meg a szpáhi,
 Meg százezer ifjú janicsár se,
 Ötszázukat az imént levágtam,
 S szertefutott tán még ugyanannyi.
 A töröknek híre-hamva sincsen,
 Ezek itten gyáva asszonynépek,
 Férfiléptük, de asszonyul szólnak,
 Ha kardjuk van, nem merik kivonni,
 Lovon ülnek és szöknek a harcból,
 Csak pipáznak, sörbetlevet isznak. –
 De megszólalt erre Zrínyi bán is:
 Amit mondott, az ifjúnak mondta:
 – Ne légy balga, unokafivérem,
 A töröknek török híre vagyon,
 Hisz a török rosszabb a betyárnál,
 Lépte török, szava török áfjom,
 Kardja vagyon, lecsap alattomban,
 Lova vagyon, hogy inalni tudjon,
 És pipázik, bánra les titokban.

Već su Turci gorji neg hajduci,
 Turski hode, turski i govore,
 Sablju nose, tuku iz zasjeda,
 Konje jaše da mogu uteći,
 Lulu piju, za bana pitaju.
 Al ako će, drago dijete moje,
 Ja ću čekati cara Sulejmana
 I sjelenu tu njegovu vojsku,
 Vidit ćemo ko je bolji junak,
 Je li bane ili Sulimane.
 Sad poslušaj, drago dijete moje,
 Što će tebi ujak govoriti:
 Ti uzjaši dobroga konjica,
 A ti uzmi od trijest junaka,
 Pa ti idi do 'nog grada Beča,
 Pa ti hajde caru gospodinu,
 Pa mu ljubi ruke i kolina,
 Pa ga moli dok ga ne namoliš,
 Nek mi šalje hiljadu junaka,
 Pa i dvije ako samo more,
 I kaži mu za tu tursku vojsku,
 Da ne mogu svi na polju stati,
 Na tom pustom širokom kosovu
 Nek mi šalje tope i lumbarde,
 Sitnog praha, dujmišli pištolje,
 Dujmišli pištolje, vatreno oružje.
 Ako li mi toga ne pošalje,
 Izgubit ću rusu glavu moju. —
 Kad to čuo mlađani sestriću,
 Što besjedi Zrinoviću bane,
 Na ine se njemu ne mogaše,
 Već besjedi svojem ujaku:
 — Oj ujače, Zrinoviću bane,
 Na milosti što ću ti kazati,
 Ti imadeš jednu malu vojsku,
 Malu vojsku, sileni junaci,
 Pa ti traži boljega junaka,
 Koj' će ići do 'nog Beča grada,
 Do 'nog Beča caru gospodinu
 A ja mlađan nikuda nikamo
 Dok ja vidim jednoga Turčina,
 I dok nosim na ramenu glavu.
 Kad je bane dijete razumio,
 Štono zbori i štono govori,

Ám legyen úgy, unokafivérem,
 Én bevárom Nagy Szolimán szultánt,
 Meg seregét, kinek száma nincsen,
 Majd meglátszik, hősnek ki az első,
 Zrínyi bán-e vagy Szolimán szultán.
 Hanem hallgasd, mit mondok tenéked,
 Amit mondok, unokafivérem:
 Nyergeltesd meg jó lovad legottan,
 Magad mellé harminc vitézt állíts,
 És lovagolj Bécsnek városába,
 Járulj ottan nagy császár elébe,
 Kezét csókold, meg lábát a trónon,
 És rimámkodj, míg csak meg nem szánatsz,
 Küldje hozzám ezer hős vitézét,
 Vagy kétezret, de csak minél többet,
 Mondd meg néki a töröknek számát,
 Hogy a rónán már csak el sem férnek,
 Rigómező, pusztá nyögi jártuk.
 Adjon százat álgýúból s mozsárból,
 Puskaport meg hosszúcsövű pisztolyt,
 Szakállas puskákat és a többi mordályt.
 Hogyha mindezt ide el nem küldi,
 Fejem bizony nem soká marad meg! —
 Midőn mindezt hallotta az ifjú,
 Amit mondott Zrínyi bán előtte,
 Szólni ellen nem volt bátorsága,
 Hanem így szólt kedves nagybátyjához:
 — Jó Zrínyi bán, kedves uram, bátyám,
 Zokon ne vedd, amit mondok néked,
 Szavad lesik maroknyi vitézid,
 Kicsi sereg, csupa hős katona,
 Találj köztük nagyobb hőst énnálam,
 Aki menne Bécsnek városába,
 Császár úrhoz a híres városba;
 Én meg, ifjú, sehová, semerre,
 Amíg itten egy törököt látok,
 Amíg fejem a vállamon nyugszik. —
 Midőn a bán a fiút hallgatta,
 Amit szólott és amit elmondott,
 Sorra hívta vitéz katonáit,
 Hogy indulna közülük akárki,
 A császárhoz Bécsnek városába,
 Segítségért török ellenében.
 De nem talált egyet is közöttük,
 Kit anya szült erre a világra,
 Kit szoptatott hófehér tejével,
 Ki elmenne Bécsnek városába,
 Ki otthagyná Zrínyi bánt magába,

Zove redom sve svoje junake,
 Ne bi l' koji hotio otići,
 Do 'nog Beča caru gospodinu,
 Da zaište pomoć proti Turkom,
 Ali nikog ni rodila majka,
 Ni bijelim zadajila mlikom,
 Koji bi se junak iznašao,
 Ostavio Zrinovića bana
 I otišo do 'nog grada Beča,
 Da zaište pomoć od cesara.
 Kad je bane razumio riječi,
 Da on nema nijednog junaka
 Koji bi ga sada ostavio,
 Ostavio ili možd izdao,
 Sve se misli, na jednu smislio,
 Pa besjedi svojima junakom:
 – Davor braćo, moja draga djeco,
 Eto Turak dvi stotine hiljad,
 Evo Turci kano i oblaci,
 Konj do konja, junak do junaka,
 A barjaci kano zlatne zvizde,
 Sa kopjih su sunašce zastali,
 Pa koga je porodila majka,
 A slavonskim zadajila mlikom,
 On će junak jedan na stotinu,
 Ja ću junak ići na hiljadi. –
 Kad je čula četa Zrinovića,
 Što besjedi slavonskije bane,
 Svi se kunu sa mlikom majnim
 Da nijedan uzbignuti neće.
 Još junaci u riječi bili,
 Al eto ti silna turska vojska
 I pred njome care Sulejmane
 I nuz njega Mehmed Sokolović,
 Desno krilo cara stambolskoga,
 Poturica roda krstjanskoga.
 Kad je care grada ugledao,
 On doživa svoje vitezove,
 Pa besjedi tanko glasovito,
 Glasovito ali silovito:
 – Tko je junak u carevoj vojsci
 Da pogubi Zrinovića bana,
 Da pogubi il dovede živa,
 Čestita ću njega učiniti,

A császártól segítséget kérne.
 Midőn a bán értette a szókat,
 Hogy nincs köztük egyetlen egy gyáva,
 Ki elhagná a terhes időkben,
 Ki elhagná, s tán el is árulná,
 Mindent gondolt, de egyet kigondolt,
 Majd így szóla vitéz seregéhez:
 – Ó, jaj, hősök, drága gyermekeim,
 Ím a török, kétszázezer ellen,
 Ím a török, mint viharos felleg,
 Ló ló mellett, vitéz vitéz mellett,
 A zászlók aranyló csillagok,
 A kopjái napot eltakarják,
 Hát most akit anya szült világra,
 És szoptatta jó szlavón tejével,
 Mindeniknek százzal kell csatázni,
 Jőmagamnak meg ezerrel víni. –
 Midőn mindezt hallották a hősök,
 Amit szólott jó Zrínyi bán nekik,
 Megesküdtek édes anyatejre,
 Hogy el nem megy egy is a csatából,
 Jó katonák, szavatartó hősök.
 De, ím, jó már a nagy török sereg,
 Legelől jó Nagy Szolimán szultán,
 Mellette meg Szokolovics Mehmed,
 A sztamboli császár jó vezíre,
 Ki török lett, hitét odahagyva.
 Hogy a várat Szolimán meglátta,
 Odahívta számos vitézeit,
 Majd így szóla nem igen nagy hangon,
 Nem nagy hangon, de savvijogásként:
 – Ki a hős a szultáni seregben?
 Ki megölné Zrínyi bánt legottan,
 Ki megölné vagy élve elfogná,
 Nagy rangot fog tőlem érte nyerni,
 Jutalma lesz a sík Szlavónia,
 Számlálatlan kincsek jutnak érte,
 Meg vezírség büszke Boszniában. –
 Midőn hallá a szultáni sereg,
 Midőn hallá a szultáni szókat,
 Csak elnémult égő szégyenében,
 Tekintetét a földre szegezte.
 De nem így tett a Fekete Tatár,
 Hanem így szólt a Nagy Szolimánhoz:
 – Zokon ne vedd, ó szultáni nagyúr,
 Adnál nékem százezer katonát,
 Elhozom én Szigetvárnak kulcsát,
 Elfogom én Zrínyi bánt legottan,

Dat ću njemu ravnu Slavoniju,
 I dat ću mu blago nebrojeno,
 I vezirluk u Bosni ponosnoj. —
 Kad to čula ta careva vojska,
 Kad to čula što care govori,
 Svi junaci mukom zamuknuše
 I u crnu zemlju pogledaše,
 Sam ne gleda crni Tatarine,
 Već on veli caru gospodinu:
 — Na milosti, care gospodine;
 Daj ti menti sto hiljada vojske,
 Donit ću ti od Sigeta ključ
 I dovest ću Zrinovića bana,
 Ali bana il njegovu glavu. —
 Daje njemu care gospodine,
 Daje njemu što je zaiskao,
 Pa on gonja gradu na bedeme.
 Ali mu je loša sreća bila:
 Prije junak glavu izgubio,
 Neg je moga do bedema dojti.
 Kad to vidi care gospodine,
 Ciknu, viknu kano ljuta guja,
 Pa on čini juriš na bedeme.
 Lipo ga je Niko dočekao:
 Sitnim prahom i krupnim olovom.
 Stade jauk po polju junaka,
 Stade vriska dobrih hatova,
 Nasta prasak topov i lumbardi,
 Nasta jauk ranjenih junaka.
 Turci viču: — Jao moja majko! —
 Naši viču: — Ne boj mi se brajko,
 Neg olova iz dugih pušaka
 I sabalja u desnici ruci! —
 Bježe Turci kano i pomamni,
 Naši ziđu bedeme na gradu.
 Tukli su se do trideset dana,
 Ali Turci ne mogu u Siget.
 To je caru i pomučno bilo,
 Pa' on piše listak knjige sitne,
 Baš na ruke Zrinovića bana.
 U knjizi je njemu govorio:
 — Davor jesi, Zrinoviću bane,
 Šalji meni ključ od Sigeta,
 Čestita ću tebe učiniti

Vagy elfogom vagy a fejét hozom. —
 Meg is adta a nagy török szultán,
 Meg is adta amit mondott néki,
 És a Tatár a falaknak indult.
 A szerencse nem kedvezett néki,
 Előbb hullott feje a vitéznek,
 Mintsem tudott a falakhoz érni.
 Midőn látta a nagy török szultán,
 Felordított, mint az irdalt féreg,
 S nagy rohammal rontott a falakra.
 Ámde Miklós szépen köszöntötte,
 Puskaporral, nagy darab ólmokkal:
 Jajgatás lőn a vitézi síkon,
 Bősz nyertés jó lovak torkából,
 Nagy dübörgés ágyúból s mósárból,
 Török ordít: — Ó, jaj, édesanyám! —
 Miénk ordít: — Ne féj tőlem, pajtás,
 Hanem inkább szakállas puskától,
 De még inkább kardomnak vasától! —
 Fut a török, mint ki esztét veszti,
 A védők meg legott kirohantak,
 Harminc napig ottan verekedtek,
 De Szigetvár magát meg nem adta!
 Midőn már a szultán belefáradt,
 Tollat fogott, s levelet írt újra,
 El is küldte Zrínyi bán kezébe,
 A levélben meg ígígyen szólott:
 — Idehallgass, jó Zrínyi bán, mondom,
 Küldd el nekem Szigetvárnak kulcsát,
 Nagy rangot fogsz tőlem érte kapni,
 Számlálatlan kincseket is hozzá,
 Pasalikot büszke Boszniában,
 És mellette a sík Szlavóniát!
 Ha nem adnád Szigetvárnak kulcsát,
 Élve fogom bőrdet lenyúzni,
 Bakóm fogja tested fölnégyelni,
 Kiakasztja fának négy ágára,
 Hadd lássák meg törökök s gyaúrok,
 Nagy Szolimán méltó büntetését. —
 Midőn a bán a levéllel végzett,
 Válaszolt is arra azon nyomban:
 — Ne légy balga, te pogány hitetlen,
 Hanem gyere, te vedd el a kulcsot.
 Nem szokása bánnak menekülni,
 Hanem vitéz, s kiáll viadalra.
 Hogy akarnál nekem rangot adni,
 Bagoly szokott galambot megszárni?
 Adnál nekem számlálatlan kincset?

I dat ću ti blago nebrojeno
 I k otomu pašaluk u Bosnoj,
 Nuz pašaluk ravnu Slavoniju.
 Ako li mi ne pošalješ ključa,
 Živa ću te na mije derati
 I sić ću te na četiri strane,
 Vješat ću te na četiri grane,
 Neka vide Turci i kauri
 Kad Sulejman znade pedajsati.
 Kad je bane knjigu proučio,
 Drugu mu je sitnu otpisao:
 – Ne budali, vjero nekrštena,
 Nego dojdi i donesi ključa,
 Nije bane naučan bježati,
 Već je junak da se ogledamo.
 Što ćeš mene čestita učiniti,
 Gdi bi sova golubu pomogla?
 Što mi daješ blago nebrojeno,
 Imam blaga koliko mi drago,
 Što mi daješ pašaluk u Bosnoj,
 Što će meni uciviljeno roblje?!
 Što mi daješ ravnu Slavoniju,
 Pa ona je i onako moja.
 Neg ti dojdi u Sigeta grada,
 Pa me živa ti na mije deri.
 I sijeci me na četiri strane,
 I vješaj me na četiri grane,
 Neka vide Turci i kauri
 Kak Sulejman razumi robiti.
 Al ti tvrdu ja zadajem vjeru,
 Ako dođeš u Sigeta grada,
 Da neš otić ni odniti glave. –
 Kad je care knjigu proučio,
 Od jada se teško razbolio,
 On ropoće kano nijemo zvire,
 Čiči tužan kano ljuta guja,
 Da on nema u vojsci junaka,
 Koji nije rana zadobio,
 Zadobio ili poginio.
 Od žući je care poludio
 I od jada dušu ispustio.
 Kad to vidi Sokolić veziru,
 On udara gradu na bedeme,
 Pa se tuče tri bijela dana,

Kincsem annyi, nem is tudnám számát.
 Pasa legyen büszke Boszniában?
 Minek nekem a szenvedő rája?
 Nekem adnád a sík Szlavóniát?
 Hogy adhatnád, mikor az enyém már?
 Hanem gyere, ide Szigetvára,
 Itten nyúzzad élve le a bőröm,
 Itt négyeltesd testemet bakóval,
 Itt akasztasd fának négy ágára,
 Hadd lássák meg törökök s gyaúrok,
 Hogy cselekszik Nagy Szolimán Szultán!
 Hanem mondom, esküszóval mondom,
 Ha eljössz is a szigeti várba,
 Itt is maradsz a fejeddel együtt! –
 Hogy Szolimán a levéllel végzett,
 Emészttette a keserű bánat,
 Csak vinnyogott, halódó vadállat,
 Felordított, mint az idalt féreg,
 Hogy nincs egy is hősei körében,
 Kinek testét vas ne érte volna,
 Vas ne érte, vagy meg nem halt volna.
 Az épétől elborult elméje,
 Nyomorában elszállott a lelke.
 Midőn mindezt a nagyvezír látta,
 Bősz rohammal rontott a falakra,
 Verekedtek három napon által,
 Három nappal, meg három éjszaka.
 Midőn látta jó Zrínyi bán Miklós,
 Hogy e hadnak nem tud ellentállni,
 Összehívta minden katonáját,
 Majd így szóla nem igen nagy hangon:
 – Hej, vitézek, kedves testvéreim!
 Holnap bizony veszünk valahányan.
 Se puskaapor, se golyóbis nincsen,
 Se segítség nem jó már sehonnan.
 A falaink pogánytól lerontva,
 Elestének mind az igaz hősök. –
 Midőn a bán kimondá e szokat,
 Mindahányan földre térdepeltek,
 Szállt imájuk Úrhoz, Máriához,
 Megváltónak lelkük följáérták.
 Másnap, midőn derengett a hajnal,
 Kinyitatta jó Zrínyi bán menten,
 Kinyitatta Szigetvár kapuit,
 Rárontott a tenger török hadra,
 Török hadra ötszáz katonával,
 Verekedtek hajnaltól déltájjig,
 Ott lett holtá janicsár agának,

Trije dana a i trije noći.
 Kad to vidi Zrinoviću Niko
 Da ni moći sili odoljeti,
 On doziva sve svoje junake,
 Pa besjedi tanko glasovito:
 – Oj junaci, braćo moja draga!
 Valja nami sutra poginuti.
 Nije praha a nije olova
 Ni pomoći otkud niotkuda,
 A Turci su bedeme srušili
 I Pobili silene junake. –
 Kad je bane riječi završio,
 Svi junaci na zemljicu padu,
 Pa se mole Bogu i Mariji,
 Izručite dušu Spasiteljju.
 Kad je sutra danak osvanuo,
 Otvarao Zrinoviću bane,
 Otvarao na Sigetu vrata,
 Pa udara na tu silnu vojsku
 Sa pet stotin svojijeh junaka,
 Tuko se je od jutra do podne.
 Tud pogibe aga janjičarski
 S dvajes hiljad svojih janjičara,
 Poturica Mehmed Sokolović
 Uteko je, vesela mu majka,
 Naših pade, ni van ne ostade
 Braneć bana Zrinovića Miku,
 Pade bane, pokojna mu duša,
 Pade bane nuz turskoga cara,
 Mrtav care, a mrtav i bane,
 Car od jađa, bane od oružja,
 Car ko žena, Zrinović ko junak.
 Čujes, care, kamo tvoja hvala?

Meg még húszszor ezer janicsárnak,
 De megszökött Szokolovics Mehmed,
 Ki török lett, hitét odahagyva.
 Így lőn este maradék hadának,
 Meg magának, Zrínyi Miklós bánnak,
 Összerogyott, gyilkos vég elérte,
 Vég elérte, valamint a szultánt;
 Megholt a bán, mint megholt a szultán,
 Egyik előbb, maga nyomorában,
 másik később, fegyvernek vasától,
 Szultán megholt asszony mód halálban,
 A bán megholt vitézmód halálban.
 Halld, Szolimán, mire a dicsekvés?

Fordította Jung Károly

IRODALOM

ANONYMUS

1977

Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Bp.

BAJZA József

1937

A szigetvári hős a horvát népepikában. Irodalomtörténeti Közlemények, 47. 10–21.

- BORI Imre
 1970 *Magyar–délszláv irodalmi kapcsolatok.* Novi Sad
 1971 *Irodalmak – kölcsönhatások* (Kapcsolattörténeti tanulmányok). Újvidék
- BUTUROVIĆ, Djenana
 1975 *Neke značajke epske pesme Muslimana u Erlangenskom rukopisu.* Narodno stvaralaštvo – Folklor. XIV. 63–70.
 1976 *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama.* Sarajevo
- DÁVID András
 1970 *Fejezetek a magyar–délszláv művelődési és irodalmi kapcsolatok köréből* (Főiskolai jegyzet). Subotica
 1971 *Az Erlangeni kézirat magyar vonatkozású anyaga. A Hungarológiai Intézet tudományos közleményei, III. 5–6. szám, 150–159.*
 1978 *Délszláv epikus énekek, magyar történeti hősök.* Újvidék
- DAVID, Andraš
 1977 *Mostovi uzajamnosti.* Poglavlja o jugoslovensko–madjarskim kulturnim i književnim vezama. Novi Sad
- FRIED István
 1979 *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig.* Bp.
- GEZEMAN, Gerhard
 1925 *Erlangensi rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama.* Sremski Karlovci
- HELLER Bernát
 1919 *Népies és folklorisztikus elemek Zrínyi Miklós műveiben.* Ethnographia, XXX. 22–45.
- JUNG Károly
 1986 *A garabonciás a magyar és horvát néphagyományban.* Egy hosszabb tanulmány vázlata. Üzenet, XVI. 760–764.
- KEKEZ, Josip
 1986 *Sigetska bitka u usmenoj književnosti i usmena književnost u sigetskoj epopeji od Karnarutića do Vitezovića.* Zadarska revija, XXXV. 165–181.
- KISS Károly–VUJICSICS D. Sztóján
 1956 *Zrínyi-énekek.* A szigetvári hős Zrínyi Miklós alakja a szomszéd népek költészetében. Bp.
- KLANICZAY Tibor
 1955 *Tinódi Sebestyén emlékezete, in Reneszánsz és barokk.* Bp. 1961. 39–53.
 1964 *Zrínyi Miklós.* Második, átdolgozott kiadás. Bp.
- KOBZY János
 1892 *Zrínyiasz s a régi epikai költészet.* Nagyvárád
- MOLNÁR Szabolcs szerk.
 1981 *Históriás énekek és széphistóriák.* Bukarest

NOVALIĆ, Djuro

- 1966 *Mađžarska i hrvatska „Zrinijada” s komparativnog stanovišta.* Forum, V. Knj. XI. 304–320.
1967 *Mađžarska i hrvatska „Zrinijada”.* Hrvatska književnost prema stranim književnostima I. Zagreb

PISZAREVICS Sándor

- 1901 *A magyar és horvát Zrínyiász.* Zagreb

SZEGEDY Rezső

- 1915 *Zrínyi Miklós és a Szigeti veszedelem a horvát költészetben.* ItK, XXV. 291–299. és 406–430.

VARJAS Béla

- 1967 *Irodalom és folklór határmezsgyéjén (Vázlat énekes epikánk életrajzához)* Helikon, XIII. 27–40.

VESELINOVIĆ-ANDJELIĆ, Magdalena

- 1968 *Srpskohrvatska parodna poezija u mađjarskoj književnosti XIX i XX veka.* Novi Sad

VESELINOVIC-SULC Magdolna

- 1982 *A szerbhorvát népköltészet a XIX. századi magyar irodalom tükrében.* Újvidék

VESELINOVIĆ-ŠULC Magdolna vál.

- 1982 *Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok I.* Újvidék
1984 *Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok II.* Újvidék

VUJICSICS D. Sztoján

- 1971 *Egy szerb guszlár a XVI. századi Magyarországon.* A Hungarológiai Intézet tudományos közleményei, III. 5–6. szám, 135–139.

VUJICSICS D. Sztoján szerk.

- 1972 *Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok.* Bp.

VUJIČIĆ, Stojan D.

- 1982 *Jedan srpski guslar u Mađjarskoj XVI veka,* in Svetozar Koljević, *Ka poetici narodnog pesništva.* Strana kritika o našoj narodnoj poeziji. Beograd. 1982. 57–63.

A FÖLD MEGŐSZÜLT

Emlékiratok, naplók az abszolútizmus (Bach) korából, I–II. A kötet anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót, a bevezetőket és a jegyzeteket írta Tóth Gyula. Bp. 1985. Szépirodalmi Könyvkiadó, 757, 538 l. (Magyar századok)

A most megjelent két kötettel a *Küzdelem, bukás, megtorlás* (Szépirodalmi, 1978. Szerk. Tóth Gyula) című kötet folytatásaként egy olyan sorozat tagja került a nagy olvasóközönség elé, amely különleges felelősséget ró a közreadóra. A kötet a Világostól Széchenyi haláláig terjedő korszakot idézi fel emlékiratok, naplók és néhány egyéb dokumentum alapján. A felelősség abból ered, hogy mivel sokan ismerni vélik ezt a kort, de tudásuk ritkán támaszkodik hiteles forrásokra, gondosan válogatott és szerkesztett dokumentumok közlésével sok tévhitet lehet eloszlatni. Emlékiratok és naplók többnyire a könnyen olvasható műfajok közé tartoznak, egy ilyen antológia tehát egyszerre nyújthat olvasmányélményt, és fejlesztheti az olvasók történeti tudását és szemléletét. Ezeket a célokat tartotta szem előtt Tóth Gyula is, és elérésük érdekében a kötet egyes részeit történeti bevezetőkkel látta el, a közölt források szerzőiről rövid életrajzi összefoglalókat írt, a szövegek megértését pedig magyarázó jegyzetekkel, szó- és névmagyarázatokkal segíti.

Nem tűnik azonban történeti érvekkel kellően alátámaszthatónak az, hogy a kötet Széchenyi öngyilkosságát korszakos jelentőségűnek tekinti. Az ugyanis az olasz–francia–osztrák konfliktussal párhuzamosan Magyarországon kibontakozó abszolútizmus elleni nemzeti megmozdulássorozatnak szerves része, de sem nem kezdete, sem nem lezárója. De ha a kötet mégis korszakhatárnak tekinti, akkor nehezen belátható, hogy miért maradt ki néhány olyan emlékiratnak Széchenyre vonatkozó része, amelyekből szemelvények felvannak véve a válogatásba (pl. Szögyény, Lónyai Jánosné).

A két kötetben szereplő írások szerzői politikai hovatartozásuk és társadalmi helyzetük szempontjából széles skálán helyezkednek el. Kempen

rendőrminiszter naplórészletei és a magyar korona felkutatásáról készített emlékirata bepillantást nyújt a birodalmi vezetés legfelső köreinek személyes csatározásaiba és az abszolútizmus kori rendőr-, csendőr- és besúgóhálózat működésébe. Szögyény-Marich László emlékirata és Vay Miklós börtönnaplója az 1848–49-ben az udvar előtt magukat legkevésbé kompromittált arisztokrata konzervatívok politikai szemléletét mutatja be. Szögyény is a birodalom felső vezetéséről nyújt képet, egyszersmind árnyalva is azt, hiszen ő a bécsi politika fő, a birodalmi centralizációt és Magyarország birodalomba való beolvasztását célzó irányvonalával szemben az óvatos ellenzéki szerepét játszotta. Vay Miklós naplójából a magasrangú fogoly életével ismerkedhetünk meg. A háttérben felsejlik az a réteg, amelyet a két előbbi szerző is bemutatott. A szerkesztés nagy erénye, hogy egy jelenséget több különböző nézőpontból mutat be. Hám János emlékirata tehetné még teljesebbé a konzervatívokról a képet, de úgy tűnik, mintha ez az írás az előző kötetből, a *Küzdelem, bukás, megtorlás* címűből maradt volna ki, mivel az emlékirat érdemi része a forradalom és szabadságharc, nem pedig az abszolútizmus korát tárgyalja.

Az együttműködésnek és az ellenállásnak érdekes keverékét látjuk azoknál, akik anyagi helyzetük miatt voltak kénytelenek hivatalt vállalni. A lelkiismeret-furdalás miatti magyarázkodástól a kellemetlenségeken való könnyed átsiklason keresztül a cinizmusig különböző árnyalatokat lehet megfigyelni. Ebbe a csoportba tartozik Szárazberek Nagy József, Falk Miksa, Frankenburg Adolf és Kecskeméthy Aurél.

A literátus értelmiség ellenállását Szilágyi Sándor, a birtokos réteget pedig Lónyai Jánosné írása villantja fel. Ez utóbbi árnyalt képet rajzol a kor vidéki közhangulatáról, amelyet tovább finomít

Váry Gellért művelt piarista pap gyermekkori visszaemlékezése és a társadalmi hierarchia alsóbb fokain állók viselkedésének bemutatásával Tánács Mihály bujdosásának története. A politikai iskolázottságot nélkülöző Libényi Jánosnak, a Ferenc József elleni merénylet végrehajtójának a kihallgatási jegyzőkönyve meggyőzően dokumentálja a magyarországi elkeseredett közhangulatot.

Bő anyag mutatja be a Mack-féle szervezkedést. A kötet közli ennek katonai tervezetét (Gál Sándor), az aktív résztvevőktől pedig Gasparich Kilit kihallgatási jegyzőkönyvét és naplóját, Figyelmessy Fülöp emlékiratát és egy visszaemlékezést Bálint Áron kocsistól. Igen érdekes Koós Ferenc és Deák Farkas emlékirata, mert a magyar művelődéstörténetben oly fontos szerepet játszó marosvásárhelyi református kollégium életét is bemutatja. Mindketten ottani diákként kerültek az összeesküvés gyanújába és rövidebb-hosszabb időre börtönbe. A felkelés megítéléséhez figyelemre méltó szemponttal járul hozzá Veress Sándor, aki a szervezkedés tökéletlenségeire és a felelősség kérdésére hívja fel a figyelmet. Az összeesküvés leleplezése felveti a feladó kérdését. Az ezzel kapcsolatos találgatás és vita is helyt kapott a válogatásban (Orbán Balázs és Bíró Mihály). Noszlopy Gáspár szervezkedéséről Vasváry Ferenc emlékezik meg írásában. Azok, akik ezekről a szervezkedésekről írnak, nagyon eltérő politikai magatartásokat képviselnek. Olvashatunk például Gasparich Kilit lelkes és naiv Kossuth-rajongásáról, valamint Deák Farkas és társai önbírálatáról is.

Az abszolutizmus kori magatartástípusok további színfoltját képezi Madarász József, a 49-es flamingó. Az ő írása azonban nagyon keveset mond a magyarországi állapotokról, mert a közölt szövegek főleg emigrációban élő bátyjával és Kossuthal való találkozásáról szólnak. (Az emigrációt a tervek szerint egy önálló kötet dolgozná fel.) Az ellenállás egyik legsajátosabb figurájáról, a Döblingben élő Széchenyiről szóló két, visszaemlékezésekben gazdag tanulmányrészlet zárja a kötetet.

Említést kell még tenni a magyar korona történetét bemutató négy forrásról. Ezek azonban, a Kempen-emlékiratot kivéve, kevésbé járulnak hozzá a kor bemutatásához, hiszen egyrészt nagyon periférius eseményről számolnak be, másrészt az elrejtés a szabadságharc végnapjainak eseménye, a Szemere Bertalantól közölt szöveg nem, a koronát tárgyaló része pedig az emigrációról ad értékelést.

A történettudomány alapvetően a rekonstrukció tudománya. Múltbeli események nyomaiból próbálja az eseményt magát megismerni, és a tudomány története során kialakult fogalmi rendszer segítségével leírni. Ennek a munkának megvan a maga szakmai, részleteiben állandóan változó konvenciórendszere, amely előírja, hogy a tudomány egy adott szintjén mit lehet csinálni, és mit nem. Egy nagyközönségnek szánt történeti antológia feladata tehát kettős: be kell mutatnia források tükrében egy kort, egy jelenséget, és a kísérőszövegek segítségével bepillantást kell nyújtania a szakma éppen érvényes munkamódszerébe úgy, hogy a figyelmes olvasó megértse, miként lehet ezen munkamódszer segítségével a forrásokat értelmezni. A cél az, hogy így felkeltsük az olvasóban mindenfajta történeti forrás *kritikus értékelésének* igényét. Más szóval a forráskritika lényegét kell megérteni, azt, hogy az egyes forrásokat a források rendszerében is kell értelmezni. Úgy véljük, hogy csak ilyen igényrel szerkesztett kiadványok képesek az olvasóközönség történelmszemléletén alakítani. Sokkal fontosabb ugyanis eljuttatni az olvasóhoz annak tudását, hogy miként törekszik a tudomány a múltról árnyalt képet kialakítani, mint néhány, a tudomány által szentesítettnek vélt adatot. Annál is inkább, mert hiteles nemzettudata csak akkor lesz egy nemzetnek, ha minél több emberben felébred annak igénye, hogy azt saját maga küzdje ki komoly szellemi erőfeszítéssel a maga számára. Ebben a munkában kell, sok más eszközzel együttműködve, a könyvkiadásnak is magas színvonalú segítséget nyújtania.

A szerkesztő maga írja, hogy egyszerre kíván hozzájárulni hiteles nemzettudat kialakításához (*Küzdelem*, I. 6. l.), és olvasmányt adni a memoárirodalmat kedvelők számára (*Küzdelem*, I. 14. l.). Bár ez a két cél nem zárja ki egymást, az eredmény sajnos az előbbi rovására, az utóbbi felé tolódott el. Ezt eredményezi többek között a tematikus elrendezés is, amely a fenti ismertetésünkől eltérően négy látványos jelenség bemutatását veszi célba: a rendszer berendezkedését, az ellenállás különféle drámai változatait, a korona elásását és felkutatását, és Széchenyi utolsó éveinek bemutatását. Kérdéses, hogy egy ilyen szemelgető, az események történeti fontosságát nem mérlegelő válogatással lehet-e hathatósan befolyásolni a nagyközönség történelmszemléletét. A rendelkezésre álló anyaggal főleg politika- és (korlátozottabban) társadalomtörténetet lehet bemutatni. Összefogottabb és hatékonyabb lett volna a kötet, ha szisztematikus társadalmi és po-

litikai körkép megrajzolásának igénye hatotta volna át a szerkesztést. Mivel Tóth Gyula a műfaji kötöttségeket amúgy se vette szigorúan, a társadalom és a politikai élet átfogó bemutatása céljából érdemes lett volna a műfaji korlátokat alkalmanként átlépni, és más irodalmi értékű műfajokat is bevenni a kötetbe. A levél műfaja sok hézag kitöltésére alkalmas lehetett volna, és személyes hangvétele miatt a kötet profilját sem zavarta volna meg, mint ahogy tette ezt például az Orbán Balázstól közölt részlet. Súlyos aránytalanság például, hogy míg 7 szemelvény tárgyalja hosszabban-rövidebben a börtönviszonyokat, Deák Ferenc és az a birtokos nemesség és értelmiség, amely őt tekintette irányadójának, szinte egyáltalán nincs dokumentálva a kötetben. Kár, hogy egy olyan kor bemutatásánál, amelyben a választott életmód sok esetben politikai állásfoglalás is, a különböző életmódok bemutatására való törekvés hiányzik a szerkesztés elvei közül. A *Küzdelem...* c. kötetben megjelent szövegek nem ritkán közvetlenül folytatódna a jelen gyűjteményben, de Podmaniczky Frigyes és Fiath Ferenc emlékiratainak a Bach-korszakra vonatkozó részei nincsenek közölve. Mindkét szöveg életmódot ír le. Egy balatoni vadászat leírásával ér véget a Fiath-szemelvény. A vadászatok társadalmi funkciójának ismertetése – amit az eredeti szöveg hoz –, az tudniillik, hogy a szabadságharcot követő terror által teljesen szétzilált társadalmi érintkezések újra kiépüljenek, elmarad. Olyan szövegrész maradt itt ki, amely ezenkívül tudósítást ad Deákról is. Deáknak a konzervatívokhoz való viszonyáról, ismerteti a passzív ellenállás egy lehetséges elvi alapját, és bepillantást nyújt a kor egy tipikusnak mondható életmódjába. Mindezt kb. nyolc oldalon, így ennek kimaradását területi okokkal nem, csak elvi okokkal lehet magyarázni.

A szencziokeltés egyik sajnálatos jellemvonása a kötetnek, és így nehéz elnyomni azt az érzésünket, hogy történeti szempontból figyelemre méltó szövegek azért maradnak ki, mert kevésbé drámaiak. Szinte minden szövegben találunk ilyen vonásokat: házkutatás, betyárkaland, rejtőzködés, börtönben való szenvedés, szervezkedés, merénylet, öngyilkosság, árulás stb. Jellemző, hogy a műfaji korlátokat is csak ilyen témájú szövegek közlése érdekében lépi át Tóth Gyula. A szencziokelhátszás és aránytalan dramatizálás tényét bizonyítja az a módszer, ahogy Tóth Gyula tudományos etikát sértő módon ad címeket a szövegeknek. Egy példa: Deák Farkas *Fogságom*

története c. munkája teljes terjedelemben szerepel. Az eredeti címet Tóth Gyula törölte, és ezt adta helyette: „Részint megőrültek, részint állandó kedélynyavalyába estek”. Ez – hasonlóan a kötet összes címéhez – egy idézet magából a műből, de az egész mondat (!!) így hangzik: „Voltak néhányan, kiknek állapota szánandó volt [tudniillik a börtönben], és igen sok, aki súlyosabb kedélynyavalyába esett, s még több, akin olykor-olykor holmi csendes, időnkénti hóbortosság mutatkozott; 10 százalékra lehet tenni azok számát, kik részint megőrültek, részint állandó kedélynyavalyába estek.” (II. 109–110. l.) A példákat lehetne szaporítani, de számunkra a szerkesztői elv fontos.

A kötet címe, a mottóul választott idézetel túlnyomó többsége és a bevezető jelentős rész az olvasó érzelmi befolyásolását veszi célba. A *Bevezetésben* a következőket olvashatjuk Vörösmarty *Előszó* c. verséről: „Talán ezt a verset is elegendő volna elolvasnunk a kor lényegének bemutatására, hiszen a próza szinte dadogni kezd, mikor a tényeket, történeteket felsorakoztatja.” (I. 5. l.) Túl a gondolat laposságán, ingoványos talajon jár az, aki egy lírai megnyilatkozást eseménytörténetnek, politikai jóslatnak akar megfeleltetni, méghozzá olyan vers esetében, amely nem politikai, hanem történetfilozófiai kérdéseket feszeget. De még ennél is fontosabb kérdés az, hogy a széles olvasóközönség történetiszemléletét ilyen és ehhez hasonló érzelmi befolyással lehet-e fejleszteni, vagy inkább avval, ha intellektuális erőfeszítésre sarkalljuk mindazokat, akik a kötetet elolvassák.

A szövegek válogatása sem mentes az érzelmi befolyásolásra és az elnyomás okozta szenvedések dramatizálására való törekvéstől. Az abszolutizmuskori politikatörténet valós szenvedésekkel van tele, és az emlékiratok bőven írnak ezekről. Éppen ezért különösen értékesek azok a szövegek, amelyek másról számolnak be. A fenti elmarasztaló állításunkat azáltal látjuk igazolva, hogy a szerkesztő nem ragadta meg azokat az apróbb lehetőségeket, amelyekkel plasztikusabb képet lehetett volna festeni az adott tíz évről. Így kimaradt Fiath Ferenc és Podmaniczky Frigyes írásain kívül például Kecskeméthy Aurél naplójának, Barabás Miklós önéletrajzának, Zichy Géza, Garzó Imre, Francsics Károly és Dusbach Péter írásainak felhasználható része. Önmagában a válogatás kötetben érvényesülő szempontja még menthető lenne, hisz miért ne lehetne egy kiadvány, amely ezen kor szenvedéseinek állít emlé-

ket. Kérdéses azonban, hogy így tud-e legjobban eleget tenni annak a célkitűzésnek, hogy hozzájáruljon hiteles nemzet tudat kialakulásához. Ha pedig a szenvedéseknek akarunk emléket állítani, akkor ezt a célt, mondjuk a bevezetőben, hangsúlyozni kell; és ez az, ami nem történt meg. Ezzel szemben a *Bevezetés* nagy vonásokban, de nem egyenletes mélységben, az események relatív fontosságát figyelembe nem véve, sok hangulat-keltő elemmel villant fel képeket a kor egészéből. Maguk a közölt tények nem adnak vitára alapot, annál inkább a 10. lapon található „új-régi rend” szerencsétlen szójáték, amely a Bach-korszakot van hivatva jellemezni. Sajnos ez nem lapszus, mert a sorozat első tagjának bevezetőjében a „rég-i rend” (*Küzdelem*... I. 6. l.) visszaültetéséről esik szó. Mindez arra mutat, hogy Tóth Gyula szerint az abszolutizmus korának egyik meghatározó vonása a 48 előtti állapotokhoz való visszatérés; ez pedig a korszak oly végletes félreértése, amelyet kiigazítani nem a mi tisztünk.

Egy szemelvénygyűjteménytől is elvárjuk, hogy mondjon valamit a világról; a válogatás egésze, és ne csak a beválogatott művek! Némi kis túlzással azt mondhatjuk, hogy ennek a könyvnek az üzenete az, hogy az abszolutizmus korában rettentő volt az elnyomás, és emiatt sok a szenvedés. Ez pedig kevés!

A szövegeket összesen 173 oldal jegyzetapparátus kíséri. Ez a viszonylag terjedelmes rész érdemben azonnal 100 oldalra csökken, ha meggondoljuk, hogy a *Tájékoztató, Szómagyarázatok és Személynév-magyarázatok* címen közölt 74 oldal szöveg a két kötetben szó szerint megegyezik, ami kényelmesebbé teszi a könyv használatát, de vitatható, hogy a könyvkiadás jelenlegi helyzetében és az alább felsorolandó érdemi hiányosságok ismeretében megengedhető-e ez a kényelem.

Míg a szerkesztés vizsgálatokor sikerült valamilyen szerkesztői elvet felfedeznünk, addig ennek nyomait sem lehet megtalálni a jegyzetapparátusban. A szemelvények ugyanis minimális olyan jegyzettel rendelkeznek, amelyek a jelen kiadás számára készültek. Túlnyomó többségük korábbi szövegkiadások jegyzeteinek átvétele, nem egyszer bántóan hanyagul. Például: Hám János írja: „az országgyűlésről a szervita atyákhoz hazamenőben az invalidusok háza előtt kellett elhaladnom” (I. 212. l.). Sem az országgyűlés, sem a szervita atyák nincsenek jegyzetelve, az invalidusok háza azonban igen: „A Károly kaszánya”, mondja a jegyzet, szó szerint átvéve az 1928-as kiadás jegyzetét. Azoknak a szövegeknek a jegy-

zetei, amelyeknek nem volt korábbi jegyzetelt kiadása, túlnyomórészt idegen nyelvű betétek magyar megfelelőinek pontos megadására szorítkoznak. Jól bizonyítja ezt, hogy a *Küzdelem*... c. kötetben közölt 21 oldalas Szemere-szövegnek 3 jegyzete van, míg a mostaniban megjelent 28 oldalasnak 10, amelyből 6 az időközben kiadott *A korona kilenc évszázada* (Bp. 1979) c. kötetből átvett jegyzet, 2 az eredeti kiadásé, 2 pedig idegen nyelvű kifejezés fordítása Tóth Gyulától. A jegyzetelés tartalmi szempontból sem mindig kielégítő: nem mindent magyaráz meg az olvasónak, amikor a *versterker Reichsrat*-nak csupán magyar megfelelőjét, a *megegerősített birodalmi tanács* kifejezést adja meg (II. 403. l.). Vagy egy kultúrtörténeti példa: Széchenyi írja egy levelében: „Én mindig aggodtam a FERENC JÓZSEF (keleti) vaspálya tekintetében... – mert hiszen a SIMMERINGI csodaútnak, mely Minotaurust hozza emlékezetünkbe – sokféle áldozat kell.” (II. 410. l.) Sem a „Ferenc József vaspálya”, sem a „simmeringi csodaút” nincs jegyzetelve, a Minotaurus ellenben igen: „a krétai labirintusban lakó embertestű és bikafejű emberevő szörny az ókori görög mitológiában”. Ebből csak az marad ki, ami a szöveg megértése szempontjából a legfontosabb, hogy tudniillik a Minotaurus az emberadóként Athénból Krétába küldött fiatal férfiakat és nőket falta fel.

Sokszor a szöveg és a kor megértése szempontjából rendkívül fontos történelmi események nincsenek jegyzetelve: például „az 1859-i események” (II. 341. l.), amely egyértelműen az olasz-francia-osztrák háborúra utal. Súlyosbítja a mulasztást, hogy a kötet bevezetője sem tesz említést a háborúról, pedig ez volt az abszolutizmus megingásának egyik, ha nem a legfontosabb oka. Nem közismert magyar szavak egyáltalán nincsenek jegyzetelve, például csomoráma (II. 249. l.), sőt van úgy, hogy a szerkesztő által írt életrajzi összefoglaló is igényelne jegyzetet, például: semmitőszék. (A mondatot, amelyben ez a szó szerepel, némi modernizálással közvetlenül Szinnyeitől veszi át Tóth Gyula. Vö. Szinnyei József: *Magyar tróka*, Bónis Sámuel címszavával.) Ezeket a hiányosságokat terjedelmi korlátokkal sem lehet menteni, mert ahol Tóth Gyulának rendelkezésére állt kész jegyzet, ott helytörténeti érdekességeknek számító terjedelmes jegyzeteket is átvett. Jó példa erre a Váry Gellértől származó szemelvény, Tari László jegyzeteivel.

Még rosszabb a helyzet azoknál a jegyzeteknél, amelyek a szövegek közti ellentmondásokat

lennének hivatva feloldani, betekintést engedve a forráskritikába. Erénye a kötetnek, hogy történeti jelenségeket a kiválasztott szövegek segítségével több nézőpontból mutat be. Ennek következménye, hogy egyazon eseményről sokszor egymásnak ellentmondó képet kapunk. Ezeket az ellentmondásokat kell, ha lehet, a jegyzetek segítségével feloldani úgy, hogy a döntés alapjául szolgáló forrásra is hivatkozzunk. Ezt a lépést sajnos már nem teszi meg Tóth Gyula. A sok lehetséges példa közül nézzük meg Bíró Mihály vitáját Orbán Balázzsal.

A két szerző egymásnak ellentmondó állításokat felsorakoztatva vitázik, és egyetlen olyan jegyzet sincs, amely az időközben elérhetővé vált források ismeretében kísérelné meg az ellentmondások feloldását. Az olvasó tehát nem tudja eldönteni, kinek van igaza. Tóth Gyula azonban eldönti: „A székelyföldi szervezkedés árulójának leleplezésében alapvető szerepet töltött be [tudniillik Orbán] – írja a szerkesztő. – Bíró Mihály sajtópert indított ellene, de a bíróság Orbán Balázst felmentette.” (I. 620. l.) Orbán, aki az összeesküvés idején külföldön volt, maga adja meg egy jegyzetben (I. 691. l.) forrásait: a résztvevők „személyes előbeszélése” és Deák Farkas *Fogságom története* c. műve. A sajtóperben hozott ítélet sem bizonyíték, mert levéltári anyagok hiányában a bíróság sem lehetett képes biztos ítéletet hozni. Az olvasót nyilván az is zavarja, hogy Koós Ferenc tévesen úgy emlékezik a sajtóperre, hogy azt Bíró Mihály nyerte meg (I. 556. l.), de ezt sem korrigálja a jegyzet. Bíró művének bevezetőjében Tóth Gyula Orbánra támaszkodva elmondja, hogy miként képzel el Bíró besúgásait, majd bizonyítékkul felhossa a Bíró sújtó közmegevetést és a már említett sajtópert. Ez utóbbinál sajnálatosan éppen annak a Berzeviczy Albertnek a mondatai csengenek vissza kicsit sarkosabb megfogalmazásban (vö. B. A.: *Az abszolutizmus kora Magyarországon* I. 295. l. és *A föld megszuult* I. 643. l.), aki a rendelkezésre álló tényeket számba véve megállapítja, hogy az áruló kérdésében nem tudunk biztosat mondani. A továbbiakban Jánossy Dénesre hivatkozik Tóth Gyula: „Jánossy Dénes vitán felül állónak tekintette Bíró besúgó szerepét, közölve, hogy a hivatalos iratokban „A. Ignácz” néven jelölték. S közölte a nagyszebeni haditörvényszék jelentését az erdélyi kormányzósághoz.” (I. 643. l.) Tény szerint igaza van Tóth Gyulának, a baj csak az, hogy Jánossy valóban közli (*A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851–1852.* Bp. 1940. I.

752. l. 1-es jegyzet), de sehol sem bizonyítja, hogy az iratokban szereplő Ignácz A. azonos Bíró Mihállyal. Egy olyan iratra való hivatkozás pedig, amely a besúgó azonosításánál nem használható fel, és amelyet valószínűleg még a szakember sem tud felidézni, a nagyközönség számára semmikepp sem észér, hanem a tudomány tekintélyével való visszaélés. (Ez a módszer a kötet sok pontján tetten érhető.) A tekintélyelv használata pedig egyáltalán nem járul hozzá a gondolkodás fejlesztéséhez és az igazi tudományosság terjesztéséhez. Gondos jegyzeteléssel e probléma kapcsán be lehetett volna mutatni, miként kezeli a tudomány a forrásokat, mire képes, és mik a korlátai a múlt megismerésében, mivel Bíró Mihálynak sem ártatlanságát, sem bűnösségét nem tudták eddig megnyugtatóan bizonyítani. Ilyen jegyzetek hiányában még az is kérdéses, hogy ez a rendkívül periférikus kérdés megérdemli-e, hogy helyet kapjon a kötetben.

Forrásismereti felszínességre utal Tóth Gyula következő mondata: Kecskeméthy Aurélnak „Falk Miksával folytatott és elkobzott levelezésének kiadványa a legújabbkori magyar történelem egyik becses forrása”. (II. 376. l.) Ez minden bizonnyal a Fontes-sorozatban megjelent *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése* (Bp., 1925) c. könyvre utal. Ez a könyv azonban nem a két említett szerző egymással folytatott levelezését tartalmazza, hanem azokat a leveleket, amelyeket mások hozzájuk írtak.

Pető Katalin munkája, a *Személynév-magyarázatok* sem kifogástalan, bár lényegesen magasabb színvonalú, mint a többi jegyzet. Hibája, hogy míg a kérdéses személyek életének néhány fontos jellemzőjét ismerteti, sok esetben éppen azt nem tudja meg, hogy a szöveg szempontjából érdekes időpontban mit csináltak. Például Zichy Edmundról nem derül ki, hogy mi volt a szerepe a vasútépítések ügyében (II. 410. l.). Eltérően a Magyar századok kötetének jó részétől, itt a nevek után nincsenek megadva az előfordulások lapszámai. Ez egyrészt csökkenti a kötet használhatóságát (vö. a korábban látott terjedelmi nagyvonalúsággal), másrészt az azonos nevek esetében félreértéshez vezethet. Ilyen például a Török János név. Többnyire kikövetkeztethető, hogy a székeley vértanúról vagy a Pesti Napló szerkesztőjéről van-e szó, de a Házmán Ferenc emlékiratában szereplő Török János őrnagyról (II. 213. l.) nem lehet tudni, hogy melyik, illetve nem egy harmadik-e, aki nincs jegyzetelve. Nem tűnt fel a jegyzetkészítőnek az sem, hogy a

sok Zichy Ferenc gróf közül nem egy, hanem kettő szerepel a kötetben: Zichy Ferenc (1774–1861), aki az 1820-as években bihari főispán, később főajtónálló (I. 143. l., II. 291. l.) és fia, Zichy Ferenc (1811–1900), aki az 50-es évek elején a birodalmi tanács tagja (pl. I. 33., 41., 42., 50. l.) Csak ez utóbbi szerepel a jegyzetapparátusban. (Ezt a két személyt egyébként a *Magyar életrajzi lexikon* is összekeveri.) Nem egy névvel előfordul, hogy nincs magyarázat fűzve hozzá, és

sok olyan is van, akiről a magyarázat csupán annyit mond, amennyi a szövegből is kiderül.

Kritikánkat fenntartva, örülünk a kötet megjelenésének, hiszen sok érdekes, értékes és szép szöveget tett a nagy olvasóközönség számára könnyen hozzáférhetővé, de nagyon sajnáljuk az elmulasztott lehetőségeket.

Gyapay László

RÉVÉSZ T. MIHÁLY: A SAJTÓSZABADSÁG ÉRVÉNYESÜLÉSE MAGYARORSZÁGON, 1867–1875
Bp. 1986. Akadémiai K. 253 l.

A szerző munkáját e rendkívül fontos és aktuális téma kidolgozásában több tényező nehezítette; részben a kevésbé feltárt szakterület, a hatalmas, jobbra feldolgozatlan forrásanyag s nem utolsósorban a meglehetősen bonyolult politikai-társadalmi viszonyok. Igaz, a majdhogynem feloldhatatlan problémát mégis az okozza – főként az olvasónak –, hogy erősen ideologizált, politizáló szemlélettel foglalkozik egy pusztán történeti értékű és jelentőségű tárggyal. Ebből következik a megfogalmazás, szóhasználat elégtelensége, pongyolasága, sutasága. Például „a fenti eszközök – értsd: levéltári források – csatasorba állításával” teszi vizsgálat tárgyává a kiegyezés korának sajtóviszonyait. (11. l.) Más helyen azt írja: „a burzsoá politika színpadán az uralkodó osztályok egyes csoportjainak kezében a sajtó az egyik legmegbecsültebb eszköznek számított”. (102. l.) Hogyan, másutt minek számít? Lehetne még idézni ilyenszerű kitételeket, a súlyosabbakra még visszatérünk.

A tematikusan egyébként jól tagolt kötet öt fő fejezetre oszlik. Elsőként a kiegyezés utáni magyar sajtópolitikát és sajtóviszonyokat jellemzi. Rövid történeti bevezetés után megállapítja, hogy 1867. február 28-án a kormány nyilvánosan tett ígéretet „a burzsoá sajtószabadság elvét szem előtt tartó” negyvennyolcas sajtótörvény mielőbbi életbe léptetésére, majd erősen vázlatosan ismerteti a sajtótörvény körüli parlamenti és sajtóvitákat, a sajtórendszert rendeleteit, továbbá a sajtótermékek terjesztésének és a sajtó-büntető-eljárásnak szabályozását. Végül kitér a sajtótör-

vény területi hatályára. A második fejezetben a Deák-párti kormányzat „sajtóvezényletével” és a sajtóosztály működésével foglalkozik. Megállapítja, hogy a kormányzat nem tudott kellő eréllyel fellépni a hivatalos tájékoztatás szükséges hatékonyságú megszervezése érdekében. Külön fejezetet szentel a szerző a tárgyalat korszak protekcionista sajtópolitikájának. Kifejti, hogy a miniszterelnökség óvakodott a kormánysajtó nyílt, leplezetlen támogatásának politikájától, noha – Gelich osztálytanácsos jelentéséből idézve – a nem magyar nyelvű politikai lapok egy része „mind határozottabban ellenzéki, sőt egyenesen magyarellenes és ellenséges” volt, tehát a kormány kegyeiért, illetve anyagi támogatásáért versengő, főként román és szláv nyelvű lapok finanszírozása igencsak kíváncsot lett volna. A kevés pénz, még inkább a botránytól való féltel azonban korlátozta a kormány lehetőségeit. Különösen az utóbbi nem volt alaptalan, hiszen maga a szerző hivatkozik a Hon másodszerkesztőjének figyelmeztetésére: „parlamenti kormány nem teremthet az ország pénzén saját politikájának propagálására orgánumokat”. (129. l.)

A kötet két utolsó fejezete a dualista magyar állam sajtórendszetével és büntetőjogi eszközeivel foglalkozik. Ezek a kötet legértékesebb és leginformatívabb részei. Érdekes és tanulságos adatokat kapunk a sajtótermékek számának alakulásáról, majd a lapok, főként a nemzeti és kisebbségi kiadványok ellen indított eljárásokról tájékoztat a szerző. Csak kiemel és megemlít eseteket, amelyek alapján nehéz pontos képet kapni arról,

hogy sok-e az említett szám vagy kevés, súlyos vagy jelentéktelen esetekről van-e szó. (Ez utóbbról valamivel érzékletesebb képet ad az utolsó fejezet.) A szerző dicsérettel illeti a belügyi szerveket a sajtóviszonyok rendezése terén végzett munkájukért. Végül arra a következtetésre jut, hogy „a törvényben megfogalmazott szankciók alkalmazására mégis oly ritkán került sor, hogy a magyar honosságú hírlapírók alig rettegtek a belügy vagy az igazságügy rendészeti politikájának pallosától”. (153. l.) A külföldi – főként romániai és szerbiai – lapokat, ha nyílt uszítást vagy a magyar állam érdekeit sértő írásokat közöltek, kitiltották az országból, de általában nem nagy sikerrel, hiszen a 15 latnál kisebb súlyú csomagban akadálytalanul juthattak be ezek a lapok az országba. Az utolsó fejezetben több sajtópert említ a szerző, rövid utalással és idézettel a kiváltó okra, többször felhozva olyan esetet, amikor az esküdtszék felmentette a vádlottat, a kritika szabadsága mellett döntve, aminek alapján a szerző arra a sajátos következtetésre jut, hogy ez a pesti esküdtszék „növekvő közönyét tanúsította”. (213. l.) Számunkra inkább a demokratikus szellem erejét. A kilenc év alatt született „még harmincra sem rúgó esküdtszéki verdiktéből” (223. l.) nehéz lenne a dualista korszak nemzetiségi sajtójának üldözéséről beszélni – állapítja meg joggal műve végén Révész T. Mihály. Így vált a Deák-párti hatalom időszaka – ez a kötet végső tanulsága – „a magyar burzsoá viszonyok között (sic!) a sajtó legszabadabb periódusává...” (227. l.).

Az érdekes és fontos témájú könyv – mint szó volt róla – megfogalmazásaiban helyenként pontatlan és pongyola. Erre egy-két példa: a mű céljáról szólva „a dualista (osztrák-)magyar sajtójog *restaurálása* folyamatának” ábrázolásáról ír (7. l., később ugyanilyen értelemben a 183. l.), ami itt semmiképpen sem jámbor óhaj vagy szándék, hanem valószínűleg a rekonstrukció szó elvésezése. Más természetű, ám szintén zavarba ejtő az olyanszerű kitétel, mint „a sajtó felszabadítását kimondó sajtótörvény *nem mindenben haladó intézkedései*” (15. l.), amelyre vonatkozóan később sem fejt ki, hogy mire utal, illetve mihez viszonyítva nem mindenben haladó, hiszen épp erről a sajtótörvényről állapítja meg a szerző, hogy „gyakorlatilag (...) visszaállította a nyomtatott szó közlésének és terjesztésének 48-as kereteit” (37. l.). Hasonló szellemben gyakran él

„a burzsoá sajtószabadság” kifejezéssel, s e leszűkítésnek sok értelme nincs, hiszen a sajtószabadság mint olyan létezik csak, mint ahogy nem használjuk a szocialista sajtószabadság kifejezést sem. Elmarasztalja másutt a burzsoá állam sajtóosztályát a protekcionista sajtópolitika koncepciótlanságáért, a gyakorlati megvalósítás kidolgozatlanságáért, a segélyezett lapok ellenőrzésének lazaságáért, s e hiányosságok érvényesülését – mint írja – az is segítette, hogy „a hatalmat megkaparintó réteg” (127. l.), azaz az uralkodó Deák-párt, élén Deákkal és Eötvössel, illetve ennek a pártnak a politikája „nem kedvezett egy durva, a sajtó viszonyaiban gátálatlanul kalózkodó protekcionista politikának”. (128. l.)

Ez igaz, de hol mutattak ilyen szándékot? Rossz, dogmatikus beidegződés tükröződik a gyakori olyasféle megfogalmazásban, mint például: „A polgári sajtószabadság mezején szárbá szökőként hírlapirodalom nem tagadhatta meg táptalaját, a kapitalista termelési, társadalmi viszonyokat.” (22. l.) Miért tagadta volna meg? Néhány lappal előbb a szerző kioktatta az olvasót az alap-felépítmény kapcsolatáról. Illő lett volna, ha ő is figyelembe veszi ezt a kapcsolatot, kerüli a tautológiákat. (NB. maga a szerző állítja könyve 35. lapján, hogy „bizonygatni is felesleges, hogy a fenti törvényhelyek a nyomtatott gondolat áramlásának valóban szabad teret biztosítottak, s e liberális szabályozás adta szabadsággal az ellenzéki orgánumok nagyon is élhettek”.) Vagy vajon mennyire gondolhatta át a szerző azon kijelentését, hogy a régi osztrák sajtórendelet „nem sokat tett a sokszorosított gondolat felszabadításáért” (51. l.), amely állítás több mint valószínű, de kétséges, hogy azáltal – mint a szerző indokolja –, hogy „magas műveltségi és egyéb (a lábjegyzetekből tudjuk: minimum 21 évesnek, feddhetetlen erkölcsűnek, rendezett anyagi körülményűnek kell lenni a lapalapítónak, illetve szerkesztőnek) követelményeket állított fel”. (51. l.)

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ideológia és valóság ütközik e szakszerűen szerkesztett műben, s a szerző képtelen volt ezt az ellentmondást feloldani. Mégis, a közölt tényanyag, a levéltári források feltüntetése hasznossá, mi több, forrásértékűvé teszi a könyvet.

Szabó G. Zoltán

A VÁNDORSZÍNÉSZETTŐL A NEMZETI SZÍNHÁZIG

Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Kerényi Ferenc. Bp. 1987. Szépirodalmi Könyvkiadó, 387 l. (Magyar Levelestár)

A Haiman György által kiválóan megtervezett könyv tartalma méltó a reprezentatív külsőhöz. A Pesti Magyar Színház 1837. augusztusi megnyitásának százötvenedik évfordulója (amely Vörösmarty Mihály költői szépségeiben rendkívül gazdag, *Árpád ébredése* című, az alkalmiságon meszező túlnövő, mert a reformkori magyar színházművészet fő gondolatait a romantika pompás nyelvén zengő színművének is másfélszázados évfordulója) aligha kaphatott méltóbb megemlékezést, mint az ezeket a leveleket jó válogatásban, gondos sajtó alá rendezésben, igényes, a tudományos kutatást is ösztönző, egy magyar színház-történet írását megkönnyítő jegyzetelésben megjelentető kötet. Az 1790–1837 közötti időszakban még akkor is a levelezés a kulturális, így a színházi-dramaturgiai törekvések fő forrása, amikor már az 1830-as esztendő elején rendszeresen közölnek az egyes lapok beszámolókat a színházalapítási szándékokról és a színi előadásokról (beszámolókat, mivel a színvonalas színikritika még csak első lépéseit teszi). Kazinczy Ferenc mennyiségben és jelentőségben elsőrangú értékű levélváltásai mellett id. Wesselényi Miklós, Dessewffy József, Döbrentei Gábor, Kisfaludy Károly és Sándor (és néhány levél erejéig Csokonai Vitéz Mihály, valamint Szemere Pál) leveleiből végigkövethető a magyar színművészet hősiesség, groteszk, megalkuvásokkal, megalázódásokkal teljes, ám számottevő teljesítmények től jogosan visszhangzó korszaka. Így a Magyar Levelestár című sorozatban természetszerűleg került sor a színházzal kapcsolatos levelek közzétételére, egy olyan, levelekben lejáró történet konstruálására, amely az első, gyermeketeg lépésektől az Árpád ébredése premierjéig vázolja föl művelődéstörténetünknek egy sokat kutatott, de monografikusan még igazán fel nem tárt szeletét. Mivel Bayer József úttörő érdemeivel teljes, ám mára alaposan elavult kötetei óta jószerivel Kerényi Ferencé az egyetlen, viszonylagos teljességre törekvő összefoglalás (*A régi magyar színpadon* című, Székely György színjáték típus-teóriáját végre adott anyagon alkalmazó könyvére gondolok), amely a színházi üzem, a színházi mechanizmus teljességében gondolkodik, ezért interdiszciplináris jellegű (hiszen éppen úgy színház-, dramaturgia-, mint opera-, balett-, szcenikátörténet). Hogy kiadatlan, észre nem vett, elhanyagolt stb.

források még bőven akadnak, azt a jelen kiadvány is igazolja, hiszen – bár népszerű igényeket elégíti ki, és nem feladata a tudományos feltárás – nem egy kiadatlan szöveget kapunk, és például az Enyedi Sándor által hibásan olvasott levelet helyes és pontos olvasatban adja közre Kerényi.

Más kérdés, hogy bizonyos aspektusok – helyhiány miatt – kimaradtak, az erdélyi színjátszás sorsa szempontjából például Gorové László levelei is sokat mondhattak volna, mint ahogy a magunk részéről még több Dessewffy József által írt levelet is szívesen láttunk volna (a kassai színészet körül tanúsított buzgalmat dokumentálandó). Ám lényegesnek az tetszik, hogy a levélírók egyként kerülnek ki költők, színészek, hivatalos személyiségek, intézmények, főrangúak, érdeklődő, rokonszenvező „nézők” közül, a sok helyről való rálátás biztosítéka annak, hogy színi mozgalmaink jellegét az eddigieknél világosabban lássuk. Az sem volt kétséges, hogy színészek, költők főrangúak fáradozása a valóban „nemzeti” színház megvalósításáért része annak a folyamatnak, amelyet polgári átalakulásnak szoktunk nevezni. De része a művészek öntudatosodási folyamatának, a színész és mindenfajta színházlátogató emancipációs igényének is. Olyan folyamatról van szó, amelyben az út a főrangú, exkluzív kastélyszínházaktól a sokak által látogatott, nyílt színházig vezet. Waltherr László 1819-ben arról ír, hogy a fehérvári színjátások a nemzetet akarják mulattatni, s az előadott színmű, Kisfaludy Károly *A tatárok Magyarországon* című darabja „a nemzet lelkéhez alkalmaztatott”. De korán jelentkezik az a nézet is, amely nem elégszik meg ennyivel. Mártonfi József 1794-ben írja Révai Miklósnak: a játékok jól folynak, de nem hibátlanul. S nem is remélhetjük „a jobbulást, amíg krízis és recenzió nem áll fel”. Ennek fő oka az „a nagy nemzeti buzgóság némelyekben, akik minden hibás előadásnak s fordításnak tapsoltak...” Katona József előtt jár a derék pap. Az előtt a Katona előtt, akinek csak kinyomtatott, de előadásra „nem engedődött” Bánk bánját Pápay Sámuel, az egyébként művelt ítéskész csak elítélni tudja egy Kazinczyhoz küldött levelében, és Kisfaludy Károlyt magasan Katona fölé emeli. Ilyen módon irodalmi gondolkodásunk történetéhez is érdekes adalékot kapunk. Ma sem vesztette el időszerűségét Széchenyi István fáradozása egy

méltó Nemzeti Színházért. Csak sajnálnunk lehet, hogy (szokás szerint?) kishitűségbe, pénztelenségbe, közömbösségbe ütközött, és nem az ő elképzelései szerint épült föl a színház, hanem jóval szerényebb és kevésbé időt álló kivitelben. Viszont azt is tudnunk kell, hogy a színháztervezők és építők az idővel is versenyeztek. Nemcsak a teljes irodalmi rendszerért, a mozgékony és jól működő irodalmi mechanizmusért folyt a küzdelem, hanem a művelődés minden ágának magyar jellegéért, a magyar kultúra teljességéért. Csak ez a fajta színház vállalhatta az eredeti magyar színművek mellett például az eredeti magyar opera bemutatását (a szórványos és műló sikerű próbálkozások mellett a legeredményesebben Erkel, valamint Doppler és Mosonyi alkotja meg majd műveit magyar témák alapján); az állandó, fővárosi színházban jöhetett csak létre az egységes stílusú előadások sorozata, amelyet a sűrű bemutatókra, a vándorlásra kényszerített színtársulatok aligha vállalhattak. A rendezés csak itt nőhetett föl a tehetségben mindig gazdag színészethez, s váltott előadássá az addig széteső, inkább alakításokra bomló színházi este. Tehát amíg egyfelől Széchenyi igényesebb, több időt és energiát és valóban sok pénzt követelő tervei távlatosabbak voltak, s a jövő szempontjából igazolhatóbbak, a jelen követelményei az ellentábor igazát szolgálták, és a szerényebb megvalósítást sürgették.

Az ilyen és az ezekhez hasonló kérdések a letelebből kiolvashatók, bár természetszerűleg nem teszik fölősslegessé a röpiratok, újságcikkek, beszámolók olvasását. Az olvasó azonban segítséget kap a jól jegyzetelő Kerényitől, aki – ha szükséges – megadja a tájékoztatást, a szakirodalmi eligazítást. Alábbi megjegyzéseink néhány hiányt, elírást tesznek szövé, semmiképpen sem a saját

alá rendező érdemei csökkentésének szándékával. A 46. számú levélhez jó lett volna megjegyezni, hogy 1810-ben – úgy látszik – Kölcsey még a francia klasszicista dráma hármaseség-elvét vallotta (unitas loci, temporis). Az 50. számú levélhez kiegészítésül annyit mondunk, hogy Kazinczy Ferenc is lefordította, Bürger nyomán, Shakespeare *Macbethjét*. A 65. számú levélhez jegyzeteletlen marad Schiller *Theklája* (Wallenstein-trilógia), Goethe *Klärchen und Marieja* (hiba az *und* kurziválása, nem színdarabról van szó, hanem az Egmont és a Clavigo női főszereplőiről). Nem kap jegyzetet Kazinczy alábbi megjegyzése: „Qui stupet in Kotzebue, hogy a Horác szavaival éljek...” A lelőhely: *Szattírák első könyve*, 6. szatíra, 17. sor: „qui stupet in titulis et imaginibus” (bámul a címeken és az apák képmásain, Bede Anna fordítása). A 157–158. lapon álló színdarabcímek nincsenek lefordítva. A 128. levél Pály Eleké, aki beszámol felesége („altista”) szerepköréről. Érdekesnek tartjuk, hogy Rossini és Bellini operáinak mezzoszopránra írott főszerepeit is énekelte, egyébként nem tünteti föl Kerényi, hogy a Bellini-opera eredeti címe: *I Capuleti ed i Montecchi*. Végezetül egy elírást teszünk szövé: II. József nem lehetett Ausztria *tárcsászára*, mivel Ausztria csak 1806-ban lett császárság, Mária Terézia társuralkodója lehetett csupán.

Összegezve csak a dicséret hangján tudunk szólni erről a kiadványról, amely példát ad arra, hogy tudományos igénnyel is lehet népszerű könyvet szerkeszteni. Fontos témáról szól ez a könyv, érdekes anyagokat ad közre, s az olvasó tájékoztatása mérték tartó és igényes.

Fried István

ERŐS FERENC: PSZICHOANALÍZIS, FREUDIZMUS, FREUDOMARXIZMUS

Bp. 1986. Gondolat Kiadó, 259 l.

Ismeretes, hogy a könyv címében háromszor olvasható fogalom olyan mozgalmat jelöl, amely gyógyító eljárásnév születte, s a lélekgyógyászat új technikájaként mutatkozott be a századforduló éveiben. Ha azonban csak egy orvosi tan, egy természettudományos hipotézis sorsát taglalná a kötet, ha a szerző csak egy szakudomány belügyeibe avatná be olvasóját, a „nem céhbeli”

kritikusnak kevés érdemi mondanivalója lehetne róla. Csakhogy, mint a szerző megállapítja, „a freudi program – az emberi lélek működéséről szerzett tapasztalatokból kiindulva racionális kritika tárgyává tenni az emberi kultúra valamennyi „objektívációját”, az intézményrendszert, az államot éppúgy, mint a filozófiát, a vallást, a művészetet és a tudományt – egyike a huszadik század

legjelentősebb szellemi vállalkozásainak". Mint ilyen doktrína, a maga módján választ ad a történelemnek és a kultúrának a század folyamán felmerült, mindannyiunkat érdeklő nagy kérdéseire.

Ez tette lehetővé, hogy – ismét a szerzőt idézem – „szinte nincs olyan modern társadalmi és politikai doktrína, amelynek képviselői közé valamilyen formában ne sorolták volna Freudot: beszállnak – a nézőponttól függően – 'tekintélyelvű', 'konzervatív', 'liberális', 'polgári radikális', sőt 'forradalmár' Freudról – Lukács György pedig az ész trónfosztásában éppenséggel a fasizmus szálláscsinálói között emlegeti a pszichoanalízis megalapítóját".

Mozgalmas korunk szellemi színpadának egyik főszereplőjéről szól tehát a könyv, és azt a cselekményt állítja elének, amely a pszichoanalízis és a század másik nagy hatású szellemi mozgalma, a marxizmus között lezajlott. Az ilyen anyag esztétörténeti feldolgozást igényel. Erős Ferenc tehát olyan módszerrel végzi el feladatát, amelynek eredményeit nem nélkülözhetik a huszadik századi magyar irodalom kutatói. Főként azok forgathatják haszonnal művét, akik a Nyugat második és harmadik nemzedékének alkotóit, többek között József Attila, Illyés, Kodolányi, Bálint György, Déry, Vas István életművét tanulmányozzák. A felsoroltak ugyanis pályájuk egy szakaszán többé vagy kevésbé, rövidebb vagy hosszabb ideig egyaránt a freudizmus és a marxizmus vonzáskörébe kerültek.

Erős a marxizmus és a freudizmus közötti viszony alapkérdéseinek tisztázására törekszik. Nem a két gondolatrendszer tisztán elméleti természetű összevetésére összpontosítja figyelmét, hanem a két mozgalom együttélésének fél évszázadáról nyújt áttekintést. Tárgyát azonban problémátörténeti szinten dolgozza föl, tehát az eseményeket, folyamatokat olyan részletességgel, olyan sorrendben és ritmusban tárgyalja, ahogyan egy-egy fölmerült kérdés elemzése, megvilágítása azt megköveteli és lehetővé teszi.

Mivel a gondolat mozgása nem országhatárokhoz igazodik, s nincs kötve közlekedési eszközökhöz, ezért – noha szűk körből, Közép-Európából, Bécsből és Budapestről, a pszichoanalízis bölcsőjéből indíja gondolatmenetét – Nyugat-Európába, Berlinbe, majd Kelet-Európába, Moszkvába követi a freudomarxizmus útját, hogy végül, Erich Frommról szólva, az új világba jusson el. A gondolatnak az időmértéke is más, mint az emberi egyedé. A forradalmi munkásmozgalom

ideológiájával elegyedő és konfliktusba keveredő pszichoanalízis révén korszakok, történelmi stádiumok határai fölött lendülünk át: a századelő „dekadens” Bécséből a nemzeti szocializmus szakadékaiba zuhanó Berlinbe, a húszas évek Szovjetuniójának pezsgő szellemi életébe, a nem európai hagyományú Egyesült Államokba, a pszichoanalízis létfeltételeit felszámoló sztálini harmincas évekbe, a frankfurti iskola által elemzett nyugati típusú társadalmakba repít a gondolat varázsszőnyege.

Az események és folyamatok eszmei csomópontok körül sűrűsödnek. E csomópontok megismeréséhez majdnem mindig a freudizmus és a marxizmus szintézisével kapcsolatban állást foglaló reprezentatív vagy legalábbis befolyásos személyiségek: a kötet kulcsszereplői. Mindenekelőtt a pszichoanalízis atyja, a marxizmust részmozzanatként rendszerébe beépíteni hajlandónak mutakozó Freud; marxista oldalról egyik legszívnalásabb és legkérlelhetetlenebb ellenfele: Lukács György; egy pártfogó, aki – akaratlanul – az előbbinél is többet ártott a megálmodott szintézis ügyének: Leo Trockij; a pszichológia terén (legalábbis Kelet-Európában) a legfőbb rivális, a reflexológia nagy híré képviselője: Pavlov; s természetesen a pszichoanalízis itt számba jöhető szereplői, köztük legelsősorban Wilhelm Reich; a klasszikus freudizmus egyik markáns továbbfejlesztője: Erich Fromm; aki kezdeti freudista beállítottság után elfordul, és elszakad mesterétől: Vigotszkij; s a nagy külföldi nevek között néhány jeles magyar emigráns lélekűbúvár: Varjas Sándor, Kolnay Aurél.

Az ilyen típusú átfogó kép nem kerülheti ki a hézagosságot, a helyenkénti vázlatosságot benyomását. Az impresszió azonban csalóka, mert hiszen ez a hiányérzet általában járulékos okok miatt ébred bennünk, s a tanulmány gondolati koherenciáját nem érinti. A szerzőnek nyilván nincs elegendő tere ahhoz, hogy erőteljesen érzékeltesse az európai eredetű freudizmus arculatát átrajzoló Amerikai Egyesült Államok tudományos életének, társadalmi közegének atmoszféráját, s nincs sok kedve ehhez sem, hogy aprólékosan elmondja a pszichoanalízis szovjetunióbeli felszámolásának kietlen krónikáját.

Inkább azt hiányolhatnánk, hogy Erős figyelmének előterében a forradalmi munkásmozgalom és a pszichoanalízis összekapcsolódásának lehetőségei és az e kísérletek során fölmerülő elvi, eszmei vagy merőben politikai akadályok állnak,

s ebből eredően – noha szól róla – sokkal kevesebb energiát fordít a szociáldemokrata, reformista marxizmus és a pszichoanalízis kölcsönviszonyának elemzésére. Így például Hendrik de Man pszichológiája, sőt, maga az individuálpaszichológia, Adler tevékenysége is háttérbe szorul.

Hiányérzetünk annál nagyobb, mert a magyarországi, a két világháború közötti mélylélektanos szocializmusban ennek a változatnak igen nagy hatása volt. József Attila például bizonyosan nemcsak Wilhelm Reich képletét vehette számításba, hanem – főként kései korszakában, nagy verseinek megírása idején – a kevésbé végletes szélsőségek (demokratikus szocializmus és individuálpaszichológia, sőt jungi mélylélektan) között is kutatta az összefüggéseket. Az *Egyéniség és valóság* (1932) háttére így sokkalta jobban kivethető Erős könyvéből, mint a Hegel, Marx, Freud (1937) című; *A város peremén* (1933) eszmévilágának megközelítéséhez több fogódzót nyújt a kötet, mint például a *Levegőt!* (1935) értelmezéséhez. Nem is beszélve aztán az olyan – ebből a szempontból még kevésbé tiszta – képletekről, mint a munkásmozgalomból a népi mozgalom terrénjára átlépő, a bolsevizmustól még jelentősebben eltérő kollektívista ideológiát képviselő Illyés, Nagy Lajos vagy Kodolányi gondolkodásának összefüggése a mélylélektan eredményeivel.

Hiányérzetünket azonban sokkal kevésbé el- lenvetésként hangoztatjuk Erős Ferencsel szemben, mint inkább a jövőre vonatkozó igényként, amelyet vele, mint a kérdéskör kitűnő ismerőjével szemben támasztunk... Könyve ugyanis nemcsak tárgyválasztása, hanem a benne foglalt elemzések színvonala révén is érdemes arra, hogy mi, az irodalom kutatói alapműként használjuk.

A II., III. és IV. fejezetben ismerte tett, eszmétörténetileg leírható különféle megnyilatkozások voltaképpen variációk a következő alapkérdésre: milyen fogalmi lehetőségei vannak annak, hogy a freudi lélekanalízis és a marxista társadalmelemzés, a lélektan és a szociológiai emberkép, a történelemnek és a kultúrának az egyén, illetve az (osztályszempontú) közösség felől történő megközelítése, egy jövőre orientált, optimista és az emberi egyed múltjába forduló, rezignáltabb beállítottságú szellemi magatartás összefüzdődhessen vagy legalábbis szoros szomszédságukból (akár egyének tudatában, akár egy ország intézményrendszerében) termékeny feszültség alakuljon ki? Erre a kérdésre közvetlenül, az elmélet szintjén

a könyv első fejezete, s ezen belül főleg a *Pszichoanalízis és világnézet*, *A pszichoanalízis mint társadalomelmélet* és az *Antropológia és politikai aktualitás között* című alfejezetek adnak választ.

A kötet második nagy egysége azt mondja el, mi történt a két nagy szellemi mozgalom közötti egyeztetési kísérletekkel egy olyan államban, amelyben a „másik” tan, a marxizmus hatalmi pozícióba került: azaz Erős Ferenc itt a freudomarxizmus szovjetunióbeli útját vázolja föl. A magyar irodalom kutatói számára legtanulságosabb alfejezete alighanem az, amely a huszadik századi marxizmus egyik legszínvonalasabb teljesítményét, Lukács György gondolkodásának eredményeit és korlátait szembeesíti a freudi tanokkal.

A Wilhelm Reich freudomarxista korszakát tárgyaló, harmadik részben számomra – József Attila teljesítményét és sorsát tartva szem előtt – „Az emocionális pestis” című alfejezet mondott a legtöbbet. Ebben a szerző Reichnek *A fasizmus tömegpszichológiája* című könyvét, a fasizmus egykorú, freudomarxista szempontból reprezentatív elemzését méltatja, utalva a könyv eredményeire, rámutatva korlátaira, s megvilágítva a mű kiadásának Reich fejlődésére, sorsára nézve döntő következményeit: kiközösítését a freudisták közül marxizmusa és a marxisták közül freudizmusa miatt.

A könyv utolsó, negyedik egysége két részből áll, mindkettő a freudomarxizmus azonos gyökere, de egymással ellentétes irányba forduló továbbfejlődését mutatja be. Az első Erich Fromm szociálpaszichológiájának kialakulását és korai korszakát vizsgálja. Frommöt, aki Freud biológiai előföltéveit támadva arra az álláspontra helyezkedett, hogy – szemben a mester tanításaival – a társadalomnak nem csupán elfojtó, hanem teremtő funkciója is van. E „neofreudista revizionizmussal”, az eredeti tanításban rejlő radikális társadalomkritikát gyöngítő felfogással szemben a frankfurti iskola „újrafelfedezi” Freudot, azaz kihámozza a bécsi tudós örökségének az individuumot felbomlasztó tömegmanipuláció világának bírálatát lehetővé tevő keserű magját.

Akár így, akár úgy, Erős mindkét megoldási kísérlet esetében arra is rámutat, milyen irányban fejlődött tovább a pszichoanalízis és a marxizmus bizonyos előföltéveit megőrző gondolkodás a második világháború utáni évtizedekben. Ha ehhez hozzászámítjuk azt, amit Reichnek a hatvanas évek diákmozgalmi ideológiájában játszott

szerepéről ír, valamint azt, amit *Az esztétikum sajátosságát* megalkotó, az 1' jelzőrendszerrel értekező Lukács Györgynek a pszichoanalízissel való – akaratlan – párhuzamairól megállapít, akkor azt mondhatjuk, hogy a könyv tárgya ugyan a klasszikus freudizmus és a XX. századi marxizmus kölcsönviszonyának vizsgálata, de – ha utalásszerűen is – meghúzza a freudizmus, a freudomarxizmus jelenbeli vagy közelmúltbeli folytatásának néhány fő irányvonalát.

Ha tekintetbe vesszük, hogy a freudizmusról nem kiközösítési indulattal, nem lesajnáló fölé-

nyeskedéssel, de nem is apologetikusan, nem a freudomarxizmus egy újabb szintézisét megalkotni kívánva, hanem a tudományos tárgyilagosság követelményeit kielégítve szól, akkor végezettül ismét az irodalomtörténész és az irodalom iránt érdeklődő olvasó figyelmébe ajánlhatjuk ezt a (sajnos) nem éppen vonzó külsejű, s lehangoló sajtóhibákban bővelkedő, de gondolatilag izgalmas kötetet.

Tverdota György

LÁSZLÓ ZSIGMOND: KÖLTÉSZET ÉS ZENEISÉG

Prozódiai tanulmányok. Bp. 1985. Akadémiai K. 295 l.

Egy „kettős kötöttségű” alkotó irodalom- és zenetudományi munkásságának áttekintését nyújtja ez a megkésett gyűjteményes kötet, amelynek előzéklapján, a szerző fényképe alatt – elgondolkodtató tájékoztatásul – két évszám olvasható: 1893–1981.

A bevezetésül szolgáló *Visszatekintés* kelte: 1980. május. És itt – László Zsigmondtól sem idegen lírai gesztussal – a recenziens hadd pillantson föl jegyzeteiből, fölidézve egy találkozást: az utolsót. Az MTA Verstani Munkabizottsága 1981. január 23-án tartotta alakuló ülését a Ménesi úton. A 88. évében járó, sokféle testi bajjal küszködő László Zsigmond eljött, és mindannyiunkat túlszárnyaló hévvel tervezett, érvelt, vitázott. Legközelebb már telefonon mentette ki magát, nyáron pedig halálhírért közölték a lapok. Kéziratát *nélkü*le formálta könyvvé a kiadó csekély 4 esztendő alatt.

Életútját – mint *Visszatekintésében* írja – „versek fasora szegélyezte”. 15 éves korában Gábor Ignác könyvével, *A magyar ősi ritmussal* érintette meg először „az elmélet széljárása”. Az egyetemen Riedl Frigyes tanította „verset olvasni”. Ő irányította figyelmét a „Thaly-ügyre” is, 1913-ban. Ugyanebben az évben érte egy, egész életét meghatározó élmény: Lipcsében – rövid ideig – tanítványa lehetett a hangzó vers titkait kutató Eduard Sieversnek.

1915-ben megjelent első, Sievers és Rutz hangelemző módszereit ismertető cikke, *Nyelvmelódia és hangminőség* címmel. Életművének két központi témája bukkan itt fel: *a dallam és a rím*.

1917-ben *A kuruc balladák*kal doktori diplomát szerzett. Aztán életének „sivatagi kora” következett, és bár verselméletének körvonalai már 1930 táján kialakultak, nézeteivel csak 30 év múltán, 1947-ben állhatott a nyilvánosság elé. (Előadásának szövegét 1951-ben az Új Zenei Szemle közölte.)

László Zsigmond 1961-ben megjelent, *Ritmus és dallam* című könyvével írta be nevét a magyar verselmélet történetébe. Második könyve 1972-ben jelent meg *A rím varázsa* címmel. Életműve e két pilléren támaszkodik. Posztumusz kötete, a *Költészet és zeneiség* ezekhez képest nem tartalmaz elvi újdonságot, hisz szövegének jelentős részét újraközlések alkotják. Kiadása mégis jelentős esemény: hozzásegít egy immár lezárult kutatói pálya maradandó értékeinek fel- és elismeréséhez.

A *Költészet és zeneiség* szerzője lírai alkat volt: érzékeny, érzelmes, önérzetes és sérülékeny egyéniség. Úgy írt, ahogy élt és gondolkodott. Nem tetszelgett az elvont, „magas” tudomány művelőjének pózában. Tudta és meg is vallotta, hogy megnyilatkozásaiban „nem az elmélet, hanem egy egész élet versélménye” vezette. Nem akart mást, mint jól „olvasni”, minél inkább *megérteni* a verset, „az organikus teljesség szellemében, értelmileg, érzelmileg és érzékileg” (168.). A rendszer- és módszerteremtő nagy összegezések vagy a több fronton hadakozó vitairatok fölől nézve munkássága *alig* több, mint gondosan gyűjtögetett, aprólékosan megvizsgált, szellemes magyarázatokkal kísért verspéldák mozaikszerűen egymáshoz illesztett sokasága.

Ez az „alig” persze mégsem lebecsülendő. A szakmai hitelt, a maradandóság zálogát épp ez a kevésnek látszó elméleti többlet jelenti. Már első könyvének bírálói is megállapították, mi pedig nyilvánvaló ténynek vehetjük, hogy ez a már-már fárasztóan személyes, vallomás jellegű életmű korábban alig sejtett vagy érzéketlenül mellőzött jelenségeket, összefüggéseket tárt fel, megjelölésükre új fogalmakat teremtett.

A *Ritmus és dallam* első két fejezetét (mintegy harmadát) tartalmazza az új kötet, jelentéktelen formai változtatásokkal. A felsorakoztatott és finom zenei hallással elemzett verspéldák itt az úgynevezett „áthidaló dallamemelkedő” jelenségre vonatkoznak. Ez a László Zsigmond nevéhez fűződő szakkifejezés ütemhangsúlyos (nála: „magyarelvű”) és időmértékes versben egyaránt azt jelenti, hogy a metrikailag gyenge helyre került hangsúlyos szókezdet „elsősorban dallamemelkedőben, nem dinamikai nyomatékban szerezh magának érvényt: a dallam áthidalja mintegy a súlytalan helyet, így juttatja kifejezésre a szó értelmi igényét” (34.).

László Zsigmond érzékeny megfigyeléseit az a „naiv” verselmény tette lehetővé, amely sem kiindulásában, sem végkicsengésében nem kötődik mereven a metrikai képletekhez. A versdallam léte és helyenkénti önállósulása a befogadó számára tapasztalati tény, amelynek elismerése nem függhet egy elvont rendszer logikai kereteitől. László Zsigmond dallamcsúcsmélete a verselés nyelvi alapjait érinti, éppúgy, mint például Vargyas Lajos szövegével. Ezért ajánlékozhatja meg a ráismerés elemi örömeivel a hangzó ritmus kifejező árnyalataira fogékony olvasót.

A szöveg egyébként – kimondottan is – mindvégig ott húzódik a könyvbéli elemzések hátterében. László Zsigmond tudja, és *hallja* is, hogy „a szöveg, vagyis a nagyobb súllyal kiemelt elemeknek úgyszólván gravitációs hatása a hozzájuk kapcsolódó súlytalan vagy súlyukvesztett elemekre erőteljesebben érvényesül a versben, mint a prózában vagy az élőbeszédben” (53.). Innen kiindulva értelmezi a kötött képletek (például a Toldi-tizenkettősök) változatait is, amelyek esetenkénti megvalósulását a szöveg „elindító energiája határozza meg”. Nem elméleti önkény, hanem „a versmondás dinamikájának kérdése” tehát, hogy alkalmanként hány szótagot „sodor egybe az indító lendület” (37.). Ez a felismerés – a 3–3-as tagolódású felsoroknak a 4–2-esektől való elkülönülése – jelentkezett már a Thaly-féle

álkuruc verseket leleplező doktori értekezésben is (1917).

Rejtett részletszépségeket föltáró leírást ad László Zsigmond a *Szeptember végén* versdallamának alakulásáról, egybevetve Petőfi versét Tóth Árpád *Tavaszi holdtölte* című, azonos metrumú költeményével. Személyes vershalláson alapuló szövegelemzéseiből azután általános érvényű verselméleti következtetéseket von le. A lényeg mindvégig az egyes hangzástényezők versbeli szerepének megkülönböztetése, a „hangsúly-vezetete” szólamok elhatárolása az értelmi-metrikai ütközéseket áthidaló „dallamsúly-vezetete” szólamoktól (63.). Figyelemre méltó – bár elméletileg nem kellően kifejtett – mozzanat ezzel kapcsolatban a szimultán verselés létének majdnem kategorikus tagadása (95–96.). Annyit mindenképpen meg kell fontolnunk ebből a sarkított véleményből, hogy a mértékkapcsolás során az összetevők nem őrzik meg változatlanul hangzásviláguk eredeti jellegét.

László Zsigmond verselméleti munkásságának egyik legsajátosabb jellemzője a *zenei prozódia* iránti fokozott érdeklődés. (Ez irányú munkásságával nyerte el 1971-ben a zenetudományok kandidátusa címet.) Már első könyvében is meggyőző alaposággal tárta föl a hozzáférhető ógörög dallamok lejtéssírányának igazodását a szöveg „áthidaló dallamemelkedőjéhez”. Ugyanezt a jelenséget figyelte meg Kodály vokális műveiben is, míg Bartók operáját inkább a dallamvezetésben megnyilvánuló *dramaturgiai szándék* felől vizsgálta.

A *Költészet és zeneiség* lapjain a Bartók-elemzésnek egy teljesebb, a Magyar Zene 1964/4-es számában közölt változata szerepel. A szerző itt előbb a *Kékszakállú* bartóki szövegkönyvét hasonlítja össze Balázs Béla költeményével, majd Bartók „prozódiai magatartását” jellemzi bőségesen idézett kottapéldák segítségével, előbb a ritmikai, majd a dallambeli prozódia, végül pedig a drámai jelenetépítés szempontjából.

A Balázs Béla versformájában adott „nyolcas keret” zeneileg változatos módon átfogalmazó ritmikai prozódia úgy jelenik meg László Zsigmond tanulmányában, mint „a lélekállapot és a jellemábrázolás eszköztára” (108.). A dallambeli prozódia egyik fő jellegzetessége Bartóknál „az intenzív ismétlés”, amelyben a visszatérő szövegmozzanatok a zenei megformálás révén egyre feszültebb „drámai energiával” telítődnek. A tanulmány egyik legszebb, legmeggyőzőbb részlete a „Milyen sötét a te várád” verssor felbontása so-

rán a bartóki dallamvezetésben „eluralkodó rettentet” érzékeltetése.

Szemléletes, bizonyító erejű példák segítségével mutatja be László Zsigmond a francia és a magyar zenei prozódia közötti nyelvi és módszerbeli különbséget, Bartók operáját Debussy *Pelléas és Mélisande*-jával összehasonlítva. Míg a francia szerzőre a melódia „kerülése” és így a helyenként kitörő merészebb dallamív felfokozott dramaturgiai szerepe jellemző, addig Bartóknál a zenei struktúra mindvégig a szövegből kisugárzó drámaiság szolgálatában áll.

Rövid, jelzésszerű tanulmány (egy 1972-es előadás szövege) foglalkozik a posztumusz kötetben Kodály Zoltán énekköltészetével. A Berzsenyi-dalok kapcsán – az ugyancsak klasszikus versmértékű Brahms-dalokkal egybevetve – „a magyar elv” érvényesülését tárja fel László Zsigmond, és ennek során „a súlytalan, gyenge metrikai helyzetben fellépő nyelvi hangsúlyok érvényüknek megfelelően szívesen és joggal lendülnek áthidaló dallamcsúcsokba” (133.).

A viszonylag legtöbb elméleti okfejtést László Zsigmondnak azok a „válaszai” tartalmazzák, amelyeket egyfelől első könyve bírálóinak (Vargyas Lajosnak, Elekfi Lászlónak, Fónagy Ivánnak és Kardos Istvánnak), másfelől kandidátusi vitája opponenseinek (Péczy Lászlónak és Csomasz Tóth Kálmánnak) adott. Igazolódik ezekből az írásokból az a felismerés, hogy „a vers lényege, funkciójának törvényszerűsége csak a ritmusnak a versdallammal, a hanglejtéssel összefonódó együtteséből határozható meg kielégítően” (135.). Az is nyilvánvalóvá lesz azonban, hogy az érzékeny vershallás és a hiteles magyarázat önmagában nem elég a felvetett téma tudományos igényű feldolgozásához. A bírálatoknak az objektív, kísérleti bizonyítékokat és a következetes logikai kifejtést hiányoló megállapításaira a szerző nem ad érdemi választ. (Pusztá feltevés marad például, hogy a gyenge metrikai helyzetben föllépő áthidaló dallamcsúcsokhoz a vele szomszédos erős helyzetben „ütemnyitó energia” társul.)

A *rím varázsa* címmel 1972-ben megjelent könyvéből az elő- és az utószón kívül két fontos fejezetet emelt át a szerző (Lazulás és zeneiség, A rímhumortól a rím dramaturgiájáig). Hat költészetből (középlatin, német, angol, francia, olasz, magyar) vett példái igazán „varázslatos” erejűek, szinte érzéki gyönyörűséget okoznak. Más kérdés, hogy ennek a színes tűzijátéknak mennyi a szakmai értéke, mennyiben járul hozzá a rímelmélet vagy a rímtörténet fejlődéséhez. Az elfogulatlan

kritikus végül is kénytelen megállapítani, hogy ez a tudományos többlet nincs arányban az elemi élménnyel.

A modern vers *zeneiségét* László Zsigmond olyan komplex tulajdonságnak tartja, amelyben a metrum kötöttségei még érvényesülnek ugyan, ám a metrikai keretek között mind nagyobb mértékű a ritmikai-melodikai szabadság (170.). A vers azonban (akár rímelését, akár egyéb formai elemeit tekintve) „csak akkor engedheti meg magának a »lazaság« fényűzését, ha valamit *nyújt* helyette” (182.).

Az európai rímtörténetben László Zsigmond kettős „hullámmozgást” érzékelt. A rím „formai kiműveltségének” éppúgy megvannak a csúcspontjai és völgyei, mint „tartalmi súlyának”. E két tényezőt csak együtt, a vers „organikus egészében” értelmezhetjük helyesen.

A mindvégig lebilincselő példatár ott emelkedik igazán elvi magasságokba, ahol a rímhatás „genezisé”, valamint „dramaturgiai funkcióját” tárgyalja a szerző. „A rím időben folyik le, akciója van, *történik*... Ez a folyamat, ez a *történet*, a várakozástól a teljesülésig, esetleg a teljesülésben felvillanó meglepetésig” egy új, lényegében *dramaturgiai* funkció működését teszi lehetővé (211.). A rím��ok között „konfliktus” támadhat – tartja (Fónagy Iván nyomán) László Zsigmond. Találó szövegpéldái közül hadd emeljük itt ki a *csillagot* – *ballagott* rímpárt Petőfi *A négyökrös szekér* c. versének refrénjéből (212.).

Sajnos, a kötet mintegy negyedét kitevő további írásokról az eddigieknél kedvezőtlenebb véleményyt kell nyilvánítanunk. Újszerűnek látszó, részben kiadatlan, a szerző által „kísérleti” jellegűnek tekintett munkák ezek, egy-egy költői életmű verselésbeli sajátosságairól, főleg rímvilágáról (Goethe, Petőfi, Ady, Kosztolányi, József Attila), valamint „a versmondás művészetéről”, a korábbi, átfogó témájú írások megfelelő részleteinek „egybedolgozása” alapján.

Nos, a „kísérlet” szerintünk nem járt eredménnyel, mert a mozaikkockák újrendezése nem nyújt elegendő alapot az irodalomtörténeti értékű és jelentőségű következtetésekhez. Helyenként feltűnően gazdaságtalannak érezzük hosszabb idézetek, elemzések, itt-ott teljes lapnyi szövegrészek ismétlődését egyazon kötetben (például a Faust Heléna-jelenetét a 219–220., majd a 235–236. lapon).

A csalhatatlan vershallás azért itt is megtermi gyümölcsét: akadnak meggyőző, szép részletek, főleg *Az Ady-vers* című fejezetben. Ilyen például

Az Ős Kaján bíbor – *bor* rímpárjának az egész költeményt átszövő hangmegfeleléseit bemutató szakasz (257.).

Befejezésül még egy elkedvetlenítő tapasztalatot kell szóba hoznunk. Azt tudniillik, hogy a kötet nagy részét kitevő újraközlések tele vannak sajtóhibával, nemegyszer feltűnő szövegromlással. László Zsigmond lelkiismeretes aprólékosságot – és az eredeti kiadásokat – ismerve ezt csak annak a sajnálatos ténynek tulajdoníthatjuk, hogy betegsége és halála miatt a szerzői korrek-túrát már nem végezhetette el.

A szöveggondozás felületessége – sajnos – a könyv érdemi részét, szakmai hitelét is érinti. Hosszú listát közölhetnénk például azokról a helyekről, ahol az áthidaló dallamemelkedőt érzé-

keltető kövér szedés elmaradt, vagy kurzívva alakult. (Az eredeti kiadásokban elvéve is alig akad ilyesmi.) Máshol a dallamgörbék ábrája csúszott félre, értelmét és szerepét veszítve (például 30–31., 45.). A versidézetek néhol nyelvi zűrzavarba fulladnak, különösen a József Attila-fejezetben (276., 278., 279.). Nyilván szerkesztésbeli figyelmetlenség egyes énekszövegek kétszeri közlése, a 73. lapon ráadásul szótagolva. Hibás versképlet is akad (például Adynál, 254–255.). Vajon nem lenne-e kíváncsi és természetes, hogy az Akadémiai Kiadó ne engedjen meg magának ilyen „lazulást”, még időközben elhunyt szerző könyvében sem?

Kecskés András

*

Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657. Sajtó alá rendezte: Varga András. Munkatársak: Katona Tünde, Kevházi Katalin, Magyar Márta, Monok István, Saliga Lászlóné. Bp.–Szeged, 1986. MTA Könyvtára, 259 l. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13. Szerkeszti: Keserű Bálint.)

A lelkes és egyre nagyobb teret kérő szegedi munkacsoport az Adattár 11. (A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése) és 12. (A Derschwam-könyvtár) kötete után immár további lépéseket tett az Iványi-kötet utószavában kijelölt új úton: a hazai olvasmánytörténeti források s a könyvforgalom adatai föltárásának, kiadásának útján, hogy gazdagítsa a magyar művelődéstörténet egy izgalmas korszakára vonatkozó ismereteinket.

A sorozat szerkesztője, Keserű Bálint előszava még egyszer fölidézi az említett utószóban mondottakat: néhány szegedi diák, tanár és fiatal könyvtáros – több kitűnő szakember segítségével – nagy fáradtsággal és ügyzetettel összegyűjtött egy jelentős anyagot, amely könyvel olvasottságát vagy birtoklását tanúsítja a XVI–XVIII. századi Magyarországon. Igaz ugyan, hogy nagy magánkönyvtárról mindössze csak háromról maradt ránk feldolgozásra érdemes dokumentáció a XVI–XVII. századból: a Fuggerek ügynökének, Johann Derschwamnak utóbb Bécsbe került, a humanista Zsámboki Jánosnak mindig is Bécsben őrzött, és a hadvezér-költő Zrínyi Miklósnak

zágrábi könyvtáráról; nyomtatásban megjelent katalógust pedig még a XVIII. század első negyedéből se sikerült eddig találni. Azonban: e két évszázadnyi időből (1530–1730) igen sok leltár, katalógus vagy más, könyvjegyzéknek minősülő dokumentum gyűlt össze. Ennek az anyagnak annotált bibliográfiája a szegedi Könyvtártörténeti füzetek c. sorozat eddig megjelent négy füzetében látott napvilágot, s jelen kötetünkben is ezt használták segédletként a szerzők.

E kötet 69 magyarországi könyvjegyzék szövegközlésére vállalkozik; említésre érdemes, hogy ebből a 69-ből 27 most jelenik meg első ízben. Nem tartalmazza a kötet a nyugat-magyarországi (kőszegi, soproni, ruszti, fraknoi stb.) és erdélyi magan-, illetve kisebb intézményi könyvtárak anyagát: ezek közlése további kötetek feladata lesz. Ugyancsak hiányoznak e kötetből az Iványi-féle adatgyűjtemény közreadásával már hozzáférhetővé vált jegyzékek. Az 1657 utáni magyarországi könyvjegyzékek kiadása pedig már megjelenésre készen áll.

A közétevéők könyvjegyzéknek vettek minden olyan följegyzést, amely legalább 5 különböző tételt említ, s e tételeknek könyv volta kiderül. Az egyes jegyzékeken szereplő kéziratokat is közlik, mert nélkülük a könyvtár képe csonka maradna. A kiadás alapjául a jegyzék eredetije, illetve valamilyen másolata szolgált. A már nyomtatásban megjelent könyvlisták olvasatát, igényességüknek megfelelően, nem fogadták el kritika nélkül. Természetesen az elpusztult vagy a kiadók

számára hozzáférhetetlen iratoknak másolatban vagy publikációban megőrzött szövegét változatlanul hagyták.

Minden egyes szövegközlés két részre tagozódik. Az első egységben maga a könyvjegyzék kapott helyet, a lehetőséghez mérten betűhív közlésben. Csak a ma már nem használatos jeleket írták át, és azokat, amelyeknek reprodukciója technikailag nehézséget okozott volna. A névalakok írása, a kis és nagy betűk használata a kéziratok eljárásmódját követi. Az általánosan ismert rövidítéseket, szíglákat jelölés nélkül oldották fel, egyéb rövidítéseket zárójelben feloldva közöltek.

A szövegközlés második egységében a jegyzetanyagban a tulajdonosra vonatkozó életrajzi és bibliográfiai adatokat gyűjtötték egybe. Végül pedig az illető könyvgyűjtemény sorsával kapcsolatos adatok mellett közlik a részleges könyvtárrekonstrukció publikált eredményeit is, főként az egykori tulajdonos bejegyzései alapján. Így akadnak gyűjtemények, amelyeknek sorsa többé-kevésbé nyomon követhető: Kolozsvári Jánosé, Telegdi Miklósé, Kutassy Jánosé, Monoszlóy Andrásé, Himmelreich Györgyé.

Mármost ami a bemutatott könyvlistákat illeti, többféle szempont szerint vizsgálhatók, és többféle gazdag és hasznos következtetés vonható le belőlük. A könyvvállomány nagysága szerint: tíznél kevesebb könyvet tartalmaz 17 könyvlista, azaz az összes egynegyed része. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy éppen ebben a kategóriában sokszor nem teljes a felsorolás: tartozás fejében lefoglalt könyvek vagy egy-egy vásárlási jegyzék esetében csak éppen töredéke lehet az egész gyűjteménynek. Pázmány Péter csak 6 könyvvel szerepel (amelyeket egy vásárolt anyagból megtartott magának), holott tudjuk, hogy nagy könyvtárát a pozsonyi jezsuita kollégiumra hagyta. Ezzel szemben a „legkiadósabb” listák: Johann Gallen kassai könyvkereskedő hagyatékai leltára 603 tételt tartalmaz (1583), Himmelreich György pannonhalmi kormányzóapát saját kezű jegyzéke 435-öt (1628), Miskolczi Csulyak István, az ismert író, református esperes szintén saját kezűleg összeállított jegyzéke 381-et (1601–1607), Kecskés János pozsonyi kanonoké 373-at (1639), Johann Haunold selmecbányai iskolamesteré 345-öt (1595), Révay Ferenc Turóc megyei főispáné 313-at (1651). E gyűjtemények értékét csak növeli, hogy nem egy gyűjtő szinte mindenét a könyvekre fordította. Himmelreich György pannonhalmi apát temetése például – mint más forrásból tudjuk – sokáig elhúzó-

dott, mert nem maradt annyi pénze, hogy illendően eltemessék, végül Ferdinánd király rendelte el temetését.

Fontos következtetések vonhatók le a földrajzi származási adatok vizsgálatából is. Zemplén megye és Németújvár 2–2, Buda, Pest, Sárospatak 1–1 jegyzékkel szerepel. Ezek mellett feltűnik a felvidéki jegyzékek túlsúlya: nem kevesebb, mint 47 jegyzék származik innen, azaz 70%! 12 kassai, 9 pozsonyi, 5 nagyszombati, 4 bártfai és 3 selmecbányai a jelesebb.

Még szemléletesebb lesz a vizsgálódás, ha a tulajdonosok társadalmi hovatartozását vizsgáljuk. A kötetben 17 polgár, 14 lelkész, 14 főpap, 8 főúr, 10 világi értelmiségi és 4 köznemes gyűjteménye kapott helyet. A polgárok között 7 kassai, néhány nagyszombati, bártfai és selmecbányai található. A katolikus főpapi könyvszeretetet Telegdi Miklós pécsi püspök, Forgách Ferenc esztergomi érsek, Kecskés János pozsonyi kanonok, Kutassy János esztergomi érsek, illetve Himmreich György pannonhalmi kormányzóapát mutatja többek között. A szerzetesek közül taláunk Domonkos rendit: Józsa tolnai prédikátort és jezsuitát: Pestvármegyei Andrást. A főurak közül Zay Ferenc főkapitány, Batthyány Ádám főasztalnokmester, a költő Zrínyi harcostársa, Révay Ferenc turóci főispán, Forgách Zsigmond nádor bibliotékája érdemel figyelmet. Monoszlóy András, Czobor Mihály, Bocatius János, valamint a már említett Miskolczi Csulyak István, Telegdi Miklós, Zay Ferenc gyűjteménye pedig a tulajdonos irodalomtörténeti szerepe miatt válik érdekessé.

Könyvtártörténeti megfigyeléseket is tehetünk. Bár a jegyzékek természetüknél fogva legnagyobbbrészt nem tekinthetők rendszeres katalógusnak, hiszen rendkívül vegyes célokat szolgálnak: végrendelet, hagyatékai leltár; vagy éppen vásárolt, letétbe helyezett, olvasásra kölcsön adott, tartozás fejében lefoglalt, esetleg ajándékozott könyvekről van szó, azonban némelyeknél nyomát találjuk bizonyos rendszerezésnek, főleg a terjedelmesebbek körében. Leggyakoribb a méret szerinti osztályozás: in octavo, in quarto, in folio; néha elhelyezésük szerint: „egy nagy szekrényben” stb. Feltűnik azonban a téma szerinti osztályozás is: „libri sacri” Zay Ferencnél, „Ecclesiastici – Prophani” Himmelreichnél; ez utóbbinál azonban megmarad a méret szerinti is. Kecskés János könyvjegyzékében meg már szinte tudatos katalogizálással, illetve osztályozással találko-

zunk. A jegyzék fejezetei: Auctor, Materia, Quantitas, Locus, Tempus, Typographus, azaz: szerző, tartalom (cím), méret, a kiadás helye, ideje, a nyomdász. Osztályozási szempontjai: szentírás, vitairódalom, skolasztikus teológusok, szentírás-magyarázók, szónokok és katekéták, kánonjogászok, lelkiírók, egyházi és világi történetírók, filozófusok, matematikusok, szónokok, latin és görög költők, orvosok, grammatikusok.

E néhány szempont felvillantása is mutatja, hogy könyvtár- és művelődéstörténetünk szempontjából mily jelentős e vállalkozás, amely az eddig közre nem adott, illetve különböző közleményekben időben is szétszórta megjelent könyvjegyzékeket egybegyűjtve adja az olvasó és kutató kezébe. Pedig még nem is szoltunk az egyik legfontosabbról: a tartalmi szempontú vizsgálatról. A hiányosan, „szakszerűtlenül” írt katalógusok alapján ez elég nehéz is volna; azonban a szerkesztők ígérik, hogy a könyvek végleges, a lehetőség pontos meghatározását, azonosítását egy külön készülő és külön publikálandó kumulatív indexkötetben hozzák majd a sorozat többi kötetének elkészültével.

A kötetet záró Utószó után a szükséges mutatók következnek: Rövidítések jegyzéke; Mai lelőhelyek mutatója, Lelelőhelyek mutatója (kár, hogy e kettő közül csak az előbbi határozzák meg teljes világossággal), és a legfontosabb: Hely- és személynévmutató. Ez utóbbiról szólva: alapjául – a magyar tulajdonnevek kivételével – a latinos névalakot tették, mert a könyvjegyzékekben többnyire ez szerepel; de mindig utalnak a használatos névre is, kivéve a világháborúk utáni határváltozások következtében kialakult új elnevezéseket (a felvidéki neveket vagy például Breslau nevét). A mutatók egy-két sajtóhibának minősülő esettől (Londinium) vagy egyszerű feledékenységigtől (Miskolczi Csulyak István kimaradt) eltekintve gondosak. A szerkesztés „ördöge” azonban itt is jelenti magát: a 11. sz. jegyzékben a rejtélyes *Ezeke* helynevet Lukács Pál művéből vehették át; azonban ez már nála is elírás (illetve félreolvasás) lehet, mert Nagy Iván szerint a szóban forgó Melith család a Zemplén megyei *Czéke* (Czeke) birtokosa volt.

Végül az idegenajkú olvasók számára német nyelvű Zusammenfassung zárja a hasznos kötetet.

Szabó Flóris

L. Kozma Borbála–Ladányi Sándor: A Duna melléki Református Egyházkerület Ráday-gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp. 1982. 340 l. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai. Catalogi manuscritorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur. Szerk. Szelestei Nagy László. 3.)

Egy gyűjtemény megnyitása a szakközönség előtt nem pusztán jogi kérdés, hiszen a gyakorlatban csak úgy lehetséges, ha az ott őrzött dokumentumok valamilyen szintű feldolgozása megtörtént; a nyomtatott katalógus aztán tekinthető akár meghívónak is. Egy katalógus megjelenése egyházi gyűjteményeink valamelyikéről szakmai oldalról sokszorosan indokolt: hiányuk nem egy esetben a kutatásban való előrelépést akadályozta, s akadályozza több gyűjteményt tekintve ma is.

A Ráday-gyűjtemény kéziratainak leírásában a katalógus összeállítói a sorozatszerkesztő által javasolt, s a már megjelent két kötetben is (a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) és a Pannonhalmi Főszékesegyházi könyvtár kéziratai) követett módszert alkalmazták. Ezzel kapcsolatos észrevételeink tehát az egész sorozatot éppúgy illetik, mint ezt a harmadik kötetet.

A leírási szempontokat a gyakorlatiasság jellemzi: ezekre a katalógusokra szükség van; azok készíthetők, akik ott dolgoznak; lehetőség szerint gyorsan kiadják. Ezért: a külön felkészültséget igénylő kéziratokat (középkori kódexeket) kihagyják; nem lehet szó annotált, analitikus inventáriumról; a nagyobb utánajárást igénylő bibliográfiai leírás (ki, mikor, hol foglalkozott a kézirattal, mert erről, amennyire én tudom, nincsen naprakész nyilvántartás sem egyházi, sem világi gyűjteményeinkben) elmarad; kihagyják azokat a kéziratokat is, amelyek másolatok 1850 előtti manuscriptumokról; a tárgymutató a sorozat végén fog megjelenni. Úgy tűnik, hogy ezek az általános elvek helyesnek bizonyultak, s az elhagyott információk hiánya okozta veszteség megtérül a viszonylag gyors megjelenéssel. Nem szabad azonban lemondani arról, amely külön feladat lenne, hogy a bibliográfiai leírások is kapjanak egy összevont kötetet (ennek elkészítésével párhuzamosan az iratok mellé is csatolandó lenne egy-egy lap ezekkel az információkkal, csakúgy, mint a gyűjteményenként elkészítendő cédula-

katalógus is ugyanezekkel az adatokkal). Az azonban már e sorozatban is igen fontos lett volna, ha legalább a létező katalógusokkal való konkordanciát feltüntetik (például az énekeskönyvek esetében). Ugyanígy szükséges azoknak a kéziratoknak az iratszintű leírása és kötetbe rendezése, amelyek későbbi másolatok ugyan, de igen gyakran elvesztett eredetit pótolnak. Ez hangsúlyosan fontos a jelenlegi határainkon kívüli gyűjteményekben őrzött dokumentumok másolataival, különösen pedig az erdélyi gyűjteményekben készítettéssel kapcsolatban.

Néhány gondolat a sorozat harmadik kötetéről: az előszó pozitívuma a tömörség, a könyvtár történetének szinte lexikonszócikk-szerű összefoglalása, a kézirat- és levéltári anyag elkülöníthetőségének jelzése, illetve a levéltár egy részének a katalógusba való emelésének indoklása. Talán a forrásszegénység az oka annak, hogy a Ráday-gyűjtemény manuscriptumainak katalógusát a könyvtár, s nem a kéziratgyűjtemény története vezeti be. A Rádayak könyvszeretete, könyvbeszerzése, művelődéstörténeti szerepe az, ami megismerhető belőle, s nem az, hogy például mi a tanulsága a kéziratok possessor bejegyzéseinek, van-e, és mennyi adat arra, hogy az egyes nagyobb beszerzési akciók során milyen kéziratok kerültek a gyűjteménybe és mikor.

Bizonyára a tömörségre való törekvés okozta azt, hogy stilisztikailag nem egy jól sikerült bevezetőt olvashatunk; csak néhány példát említenék ezzel kapcsolatban: a könyvtár történetét tárgyaló szövegben a jelen és múlt idő váltogatása nem indokolt. (Például: „a protestáns egyetem eszméje... *éledt* újjá. Új lendületet... Pestre *kerülését* *kap*” (10.); Ráday Gedeon múlt időben *peregrinált*, s ez az elbeszélés grammatikai ideje is, de „könyvtára... korán tekintélyt *szerez* neki” (11.); „könyvtárának... híre *eljutott* Erdélybe is. Innen... könyveket *kap*”; (12.). Továbbá: morbid képzettársításra alkalmat adó az olyan mondat, amelyben „Ráday Gedeon... ma még kellő mélységben fel nem tárt alakja” művelődéstörténetünknek.)

Utolsó példaként arra, hogy nem egy, utólag is gondosan átolvasott előszó vezeti be a kötetet, három sort idézek: Ráday Pál fiát Poroszországba küldte tanulni „a Habsburg-ellenes politika egyik reprezentánsának *keze alá*. Pozsonyi (Bél Mátyás *keze alatt*), berlini (Jablonski irányítása mellett) és Odera-Frankfurt-i (Gyöngyössi *hatása alatt*) tanulása...”

Mindezek természetesen apró hibák, s nem érintik a lényegét: aki kézbe veszi a kötetet, s elolvassa az előszót, akkor elegendő eligazítást kap a gyűjtemény használatához; a stílus kérdése itt kétségtelenül másodlagos. Ugyancsak másodlagos, ám igen fontos dolog, hogy az ilyen tömör, jól tájékoztató előszó miatt nem kerül utószóként idegen nyelven is a kötetbe. Ez a sorozat eddig megjelent köteteire is vonatkozik, s talán nem lenne „stílustörés”, ha a később megjelenőkben már a magyarul nem tudók is megtudnának valamit gyűjteményeinkről. Ez az összefoglaló anyagilag biztosan megterhelné a sorozat közreadóját, Nemzeti Könyvtárunkat. Ha azonban kiszámítanánk azt, hogy hány betűhely nyerhető a kötetben a jelzetek standard elemeinek (például K-0; K-1.; IV. C/1.; IV. C/2-4., amit elég oldalanként egyszer kiemelni), vagy a mutatóban a „levélíró, címzett, poss.” *zárójeleinek* elhagyásával, akkor lehet, hogy egy Zusammenfassung kitelne belőle; nem beszélve arról, hogy ha a névmutató elé leírjuk: „Azokat a személyeket, akiket a kézirat csak érint, kiemelés és megjegyzés nélkül hagyjuk”, akkor miért kerül a sok „*(érintett)*” megjegyzés a mutatóba? (Csak zárójelben említem: a kézirat feltehetően nem *érinti* „azokat a személyeket”, legfeljebb a kéziratban *említi* a nevüket.)

Ebben az ismertetésben, mondhatni, természetesen a katalógusnak szinte csak a hibáit emeltem ki. Hangsúlyozom azonban, hogy ezek a hibák nem mérvadóak, s tévedne, aki ezekből kiindulva venné kézbe a Ráday Pál (1677–1733) alapította, s Ráday Gedeon (1713–1792) által gyarapított gyűjtemény kéziratkatalógusát, amely könyv-, kézirat- és levéltárt Török Pál (1808–1863) vett meg a Pesti Teológiai Akadémia számára. A katalógusban a péceli Ráday-gyűjtemény egyes darabjainak leírásán kívül megtalálható Szemercs Pál (1785–1861) levél- és kéziratgyűjteményének jegyzéke, s a két említett Ráday levelezésének inventáriuma is.

Bízom abban, hogy e fontos kézikönyvet követni fogják a most már kéziratráti egységenként (s nem lelettári sorrendben való leírásban) elkészítendő analitikus katalógusok is.

Monok István

Korvinus Mátyás. Egy Vitéz, Nemzeti, Szomorúval elegyes víg Játék. (...) Vertesz Friderik Augustus Kelementől (...) Magyarul ki-dolgoztatott Bárány Péter által. 1790. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kézirat szövegét közzé teszi és tanulmánnyal ellátja Gyárfás Ágnes. Miskolc, 1986. 193 l.

Az 1960-as évek közepén a miskolci városi könyvtár egy irodalomtörténeti füzet sorozatot indított azzal a céllal, hogy Miskolc és Borsod megye irodalomtörténészei városi és megyei érdekű tanulmányaikat ott megjelentessék. A tízezer-néhány kötet napvilágot látott sorozat kiadása a recenzens előtt ismeretlen okok miatt megakadt, pedig Bárány Péter Korvinus című „Vitéz, Nemzeti, Szomorúval elegyes víg” játéka Gyárfás Ágnes szöveggyűjtésében ebben a sorozatban kellett volna megjelennie. Ehelyett a sajtó alá rendező, mint felelős kiadó is, maga vállalkozott a kiadói, szerkesztői munkálatok elvégzésére, s megjelentetett egy füzetet Bárány Péter 1790-ben készült, kiadatlan drámájának szövegével és egy, az íróról, valamint a drámáról érkező zárótanulmánnyal. Az említett sorozat félbemaradása azért fájdalmas, mert az ilyen és hasonló körülmények között megjelent értékes kiadványok igen gyakran elvesznek a könyvtárak süllyesztőiben, a sorozatot azonban általában számon tartják. Pedig a Korvinus Mátyás érdemes arra, hogy az irodalomtörténész tudomást szerezzen róla. Bárány már az Előszóban feltűnő kijelentést teszi: „Mátyás király máj napig is gyűlöletes despota hírrel forog ugyan fenn; de a jelenlevő játékban lerajzolt történet országlásának végső esztendőire esik, amikor gondolni lehet, hogy ő mint valami tagadhatatlan nagy jelességű férfiú, hátrahagyott pályafutására visszatekintvén elkövetett hibáit által látta, meg bánta, s kitelhetőképpen megjobbitani akarta ugyan, bárha ezáltal a már mélyen ejtett sebeket egészen bé nem gyógyíthatta is.” A drámaíró kijelentése természetesen zavarba ejti az olvasót, de épp emiatt arra is kényszerül, hogy a darabot végig is olvassa.

A kötetet a drámaszöveg nyitja, s Gyárfás Ágnes tanulmánya zárja a vonatkozó jegyzetekkel, a három nyelvű (francia, német, angol) rezümével s a képmelléklettel. A szövegkiadás követi az eredeti kéziratot, nem igazodik azonban a vonatkozó textológiai előírásokhoz. Mivel írói autográfát adott ki Gyárfás Ágnes, természetes, hogy azt teljesen eredeti helyesírásban kellett volna megjelen-

tetnie. A címből például elhagyta a Bárány által kitett pontokat, az ígékötőt egybeírta az igével, elhagyta a határozott névelőknél és a ragozatlan birtokos jelzőknél használatos aposztrófokat. A II. szakasz 2. jelenetének utolsó részében Korvinus és Abdul vitájában több textológiai hibát vét a kiadó. A; többi nemzeteknek gyalázattja helyett egyértelműen rosszul A többi nemzet gyalázattjáról ír. A helyesírást Gyárfás modernizálni akarta, kíváncsian lett volna azonban az, hogy a szövegkiadás elveit magában tisztázza, s erről olvasóit is tájékoztassa. Az egyszerűbb hivatkozás kedvéért talán érdemes lett volna sorszámozni a szöveget úgy, ahogyan azt Kardos Tibor és Dömötör Tekla a Régi magyar drámai emlékekben teszi.

A zárótanulmány megbízhatóan tájékoztat Bárány életéről, munkáiról, s kétségtelen, e könyv és tanulmány után ma már sokszorosan többet tudunk a drámaíróról, mint ezelőtt. Az olvasó természetesen igényelné azt, hogy a drámaíró privigyei, kanizsai, piarista életszakaszának drámarepertoárjáról is tájékoztasson. Köztudott, hogy a jezsuiták után a piarista iskolákban honosodott meg leginkább az iskolai színjátszás. Bárány a tragédia magyarításához, egyáltalán a magyar nemzeti dráma segítéséhez az első indíttatást egészen bizonyosan a piaristáktól nyerte. Dugonics András, Pállya István, Simai Kristóf piarista szerző volt, s ők adták a magyar nyelvű színjátszás számára az első darabokat. Gyárfás tanulmányából az is kiderül, hogy Bárányak Bolla Mártonnal is volt kapcsolata, aki pedig a kevésbé ismert piarista drámaszerzők közé sorolható. A Mátyás-téma az egész magyar iskoladráma-történetben rendkívül kedvelt, a jezsuiták és a piaristák is többször színrre vitték, maga Werthes is nyerhetett tőlük ötletet.

Az olvasó – bár erről Gyárfás Ágnes részletesen ír – nem látja tökéletesen a Werthes- és a Bárány-dráma közötti különbséget. Bár az idézett, Bécsben napvilágot látott lexikon (37. sz. jegyzet) nem ismeri a pesti esztétika professzor Mátyás-dramáját, mégis elképzelhető, hogy a Magyarországon írt műről itthon volt valamiféle híradás. A kérdésre azonban tökéletes választ csak akkor kaphatnánk, ha az ismeretlen Werthes-dramát a Bárányéval összehasonlíthatnánk. A zárótanulmány befejező része a függelék, amelyben a drámában előforduló jellegzetes szavak, szóképék, mondat szerkezetek, mondatkapcsolatok címszó többet tulajdonít Bárányaknak, mint ami

valóban sajátja. Az *alakos hízelkedés, az alkalmazkodás, a bátorságosan, a böcs; a csafar, eltekél, kinszerit, kintelenség, okvetetlen, szugoly* szavak, kifejezések nem Báránytól származnak, hanem a kor sajátos stílusjegyei, a mindennapi társalgás szavai. Erőltetettnek érzem a „borsodi tájnyelvel” azonos kifejezések keresését. A Gyagyon született férfit életében kétségtelenül nagyon sok tájnyelvi hatás érte, s az sem bizonyos, hogy a jelenlegi tájnyelvi hibák Bárány idejében a köznap beszédben használatosak lettek volna.

A kiadvány rendkívül becsületos szándékkal jelent meg, s egy alig ismert miskolci íróegyeniség sorsát tárja fel. Gyárfás Ágnes kötete a tudományos igényeken túl, közművelődési igényeket is kíván szolgálni. Kár, hogy az értékes mű, Bárány drámája és Gyárfás tanulmánya ilyen szegényes köntösben jelenhetett meg.

Kilián István

Hungaro–Polonica. Tanulmányok a lengyel–magyar történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára. Szerkesztette: Kiss Gy. Csaba és Kovács István. Az MTA–Soros Alapítvány támogatásával kiadja az MTA Irodalomtudományi Intézete. Bp. 1986. 245 l.

Kedves hagyomány a tudományok művelői körében, hogy egy-egy kiemelkedő tudós jubileumára emlékkönyvet állítanak össze a jubiláns tiszteletű. Az MTA–Soros Alapítvány támogatásával készült kötet lengyel tudós, a történész Wacław Felczak előtt tiszteleg. A magyar humanisztika több ágának képviselői mellett szépírók is szerepelnek a 24 írást tartalmazó kötetben, amelyet Kiss Gy. Csaba és Kovács István gyűjtött egybe a krakkói Jagello Egyetem professzorának 70. születésnapjára.

A gesztus a magyar történelem kutatójának, a magyar–lengyel kapcsolatok tevékeny alakítójának szól. Felczak – amint Kovács István interjújából megtudhatjuk – lelkes tanárok inspirációja hatására kezdett el a magyar történelemmel foglalkozni. A poznaí egyetem elvégzése után ösztöndíjként került a budapesti Eötvös-kollégiumba. Elsősorban a magyar szabadságharc időszak és Kossuth személye izgatta. Doktori disszertációt akart készíteni, ám közbeszólt a történelem. A második világháború kitörése miatt

Felczak diákként már nem térhetett vissza Budapestre. Magyar nyelv-tudásának azonban nagy keletje volt: őt bízták meg az emigráns lengyel kormány és a varsói földalatti mozgalom közötti közvetítő szerepével. Amíg a politikai körülmények lehetővé tették, e minőségében dolgozott Budapesten. A háború befejeztével azután visszatérhetett szakmájához, a történettudományhoz. Tudósi életművét jelzi a hazájában eddig két kiadást megért Magyarország története c. kézikönyv és számos egyéb, a magyar történelemmel foglalkozó tanulmány, köztük az 1848-as magyar nemzeti politikával foglalkozó, valamint az 1868-as magyar–horvát kiegyezésről szóló munka.

Az emlékkönyv több annál, amit alcíme ígér, mivel nemcsak, és nem is elsősorban kapcsolattörténeti tanulmányok olvashatók benne. A szerzők többsége tágabb, közép-európai, európai kontextusba ágyazza mondandóját.

A tanulmányok négy évszázadot fognak át. Az első fejezet írásai a XVI–XVIII. századi kapcsolatokkal foglalkoznak. A két középső fejezetben Közép-Európa újkori történelmének központi témájáról, a nemzeti és nemzeti mozgalmakról van szó. Ide tartozik a nemzet tudat problémája is. Az utolsó két fejezet az irodalomtörténeteké és esszéistaké: az irodalmi összefüggésekről írnak XIX. és XX. századi jelenségek kapcsán.

A cikkek a kötet jellegéből adódóan eltérő témájúak, szemléletűek, s színvonaluk sem egyforma. Vegyes kötetről van tehát szó, ezért sem a recenzió adta terjedelem, sem a recenzens kompetenciája nem teszi lehetővé, hogy minden egyes írásról szó essék. Arra vállalkozhat csupán, hogy megpróbálja megragadni a tematikai és módszertani sokféleség mögött megbúvó egységet, amely az írásokat – minden különbözőségük ellenére is – összefogja. Ez az egység, úgy gondolom, valamiféle közép-európaiságban, a közép-európai sorsközösség tudatában és a belőle fakadó következményekben rejlik. Az összetartozásnak ez a tudata először a múlt század közepének politikusaiban alakult ki. Magyarok, románok, szlávok egymásraultatásának gondolata a nemzeti törekvésekkel párhuzamosan, az önálló, független nemzeti létért folytatott harc jegyében vált meghatározó elemmé a térség olyan kiemelkedő politikusainak elképzeléseiben, mint amilyen Teleki László, Klapka György, Kossuth Lajos, a lengyel emigráns Adam Czaratoryski, a román Bălcescu és

Kogalniceanu volt. A nemzeti mozgalmakat tárgyaló fejezet legérdekesebb tanulmányai azok, amelyek az ő törekvéseikről szólnak: Borsi-Kálmán Béla és Heiszler Vilmos írásai. De köztük tartozik Kiss Gy. Csaba Felczak történeti szemléletét elemző írása is. Felczak munkái is azt a szemléletet tükrözik, amely a legjobb múlt századi lengyel politikai hagyomány sajátja volt, s amely magyarbarátságot és szláv testvériséget nem szembeállított, hanem összekapcsolt egymással. Hogy a különféle föderációs elképzelések meddőek maradtak, abban nagy szerepe volt a nagyhatalmak politikai súlyának és taktikázásának. Amikor reális esély lett volna a kis népek együttműködésére, az „Oszd meg, és uralkodj” elve alapján egymásnak ugrasztották a különböző népeket, nemzetiségeket. Erre persze azért volt módjuk, mert a hagyományos soknemzetiségű térségnek a nemzeti kérdés mellett a nemzetiségi probléma is évszázados neurálgikus pontja volt, és az ma is. Magyarok és nemzetiségek kapcsolatát a múlt századi mozgalmak idején gyakran az jellemezte, hogy kényszerpályán mozogtak, nem tudtak szabadulni a saját koncepcióiktól. Így a magyarok görcsösen ragaszkodtak az ország területi integritásához, az államnemzet koncepciójához, a nemzetiségek viszont nem tudtak lemondani a területi autonómia követeléséről, és nem tudtak azonosulni az államnemzet népek fölötti képződményének gondolatával, amely az 1868-as nemzetiségi törvény alapjául szolgált. A nemzetiségi kérdés egyetlen progresszív hagyománya Für Lajos tanulmánya szerint az 1849-es törvény, amely azonban megkésettége miatt nem tölthette be hivatását. Deák Ernő a nemzetiségi identitás történetét és mai lehetőségeit vizsgálja európai kontextusban. A nemzetiségi identitás zavarának forrását 1868-ban, a nemzetiségek számára elfogadhatatlan államnemzet-elképzelésben látja. Cikkének kulcsszava a tolerancia, a nemzetiségi lét realizálásának elfogadása. Azt a meggyőződését hangsúlyozza a szerző, hogy a nemzetiségi közösség megtartó erejére ma sokkal inkább szükség van, mint bármikor. Ezért tesz hitet a nemzetiségeknek széles körű autonómiát nyújtó, a nemzeti sokféleségen alapuló integrációs politika mellett. Szegegy-Maszák Mihály a közép-európai népek nemzettudatzavaraival foglalkozik írásában. E zavarok okát a romantikus nemzetjellel-fogalom továbbélésével magyarázza. Eszmetörténeti tanulmányában a fogalom történetét vázolja fel. A nemzetjellel fogalmának kialakulását a felvilágosodás belső válságához köti, a fogalom

XX. századi továbbélését pedig a közép-európai fejlődés megkésettiségeivel magyarázza. Cikkének az a konklúziója, hogy e romantikus örökség kedvezőtlen hatását a fogalom tartalmának korszerű újrafogalmazásával lehetne kiküszöbölni.

A közép-európai fejlődés megkésettisége, a nemzetté válás folyamatának elnyújtottsága és csökevényes volta a térség irodalmaira is rányomta bélyegét. A független nemzetek, az önálló nemzeti lét hiánya miatt a nemzeti eszme a XIX. századi irodalmak központi témája volt Közép-Európában. A nemzeti szabadság eszméje vonzásában a romantika korában világirodalmi szintű költészet jött létre. A függetlenségi törekvések kudarca (a lengyel 1830-as és a magyar 1848-as) a romantika eszményeivel való szembenézésre készítette a lengyel Krasińskit és Madáchtot. Horváth Károly a *Pokoli színjáték* és *Az ember tragédiája* hasonló és eltérő vonásait elemzi, s nyugat-európai emberiségkölteményekkel helyezi egy sorba a két drámai költeményt. Bojtár Endre a közép- és kelet-európai irodalmak általános sajátosságáról, a megkésettiség tényéből adódó stíluskeveredésről szól a „klasszikus” nemzeti líra típusát leíró tanulmányában. E XIX. századi költészettípus a romantika és a realizmus házasságából született, s a romantikus szabadság-eszmét hirdette meg közérthető formában, emiatt igen alkalmas volt a korszak lírájának reprezentálására. A XX. századi lengyel nemzettudat változásait elemzi Gombrowicz és Mrożek történetisélelmét vizsgálva Berkes Tamás. Azt mutatja be, hogy a hatvanas évek groteszk irodalma megtagadta, ugyanakkor parodisztikusan folytatta is a nemesi és romantikus hagyományokat. Pálfalvi Lajos is a nemesi hagyományok XX. századi sorsával foglalkozik: a magyarhoz hasonló lengyel anekdotikus hagyomány szerepét vizsgálja Gombrowicz írói stratégiájának kialakulásában. Az irodalmaink közötti rokon vonások tudatáról vallanak Csoóri Sándor, Göncz Árpád és Nagy Gáspár esszéi, valamint Bíró Zoltán tanulmánya.

A kötet írásainak koherenciáját a közép-európai sorsközösség tudatából, a történelmi-irodalmi fejlődés hasonlóságából adódó közép-európai minőség keresése biztosítja. A szerkesztőknek azon szándéka, hogy a kötettel Közép-Európa teljesebb hazai megértéséhez járuljanak hozzá, megvalósult.

Balogh Magdolna

„Számadás”. Kosztolányi Dezső születésének 100. évfordulójára. Szerkeszti: Fráter Zoltán. Bp. 1985. Az ELTE BTK kiadása, 203 l.

A budapesti bölcsészkar XX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén immár hagyomány, hogy kerek évfordulók alkalmával egy-egy kis tanulmánykötet kiadásával tisztelegnek a modern magyar irodalom nagyjai előtt. Csak a legutóbbi évek példáit említve: ilyen gyűjtemény készült Adyról, Móriczról, József Attiláról, Illyés Gyuláról, Babits Mihályról.

Ezúttal Kosztolányi Dezső születésének centenáriumára szolgáltatott alkalmat a „számadásra”, hogy kölcsonőzzük Kosztolányi utolsó verseskötetének címét, amely egyben e mostani kötet címadója is.

Az 1985. március 28-án lezajlott ülészakon az egyetem fiatal oktatói tartottak előadásokat; ezeket tartalmazza a kiadvány első fele. Előszavában a kötet szerkesztője, Fráter Zoltán egyetlen motívumnak, a fénynek – mint „a haláltudattal szembesítő világlátás poétikai megfelelőjének” – szerepét kíséri végig Kosztolányi egész életművében.

A történész Gerő András *Egy viselkedésforma ellentmondásai a századelőn* címmel sokoldalúan és szemléletesen vázolja fel azt a társadalmi miliőt, amely a századforduló Szabadkáját jellemezte. Részletesen elemzi a kisvárosi úri középosztály magatartását, amelynek útja a maga ambivalens kényszerpályáival az akkor 15-16 esztendőes Kosztolányi Dezsőre alapélményként hatott. Ebben a világban, ahol „a formák átsegítene az élet nehézségein, anélkül, hogy szembe kellene nézni azok valódi mibenlétével”, a tartalmi értékek kongó hiányát felszínes, üres formák fedik el. A költő tudatos menekülését a közéletiségből, s egyidejű vonzódását a bevett társadalmi szabályoktól eltérő jelenségek iránt azzal magyarázza Gerő, hogy ezekről még mindig több tartalmat, igazságot remélt Kosztolányi, mintamit, „az olyan jól fészült felszín” nyújtani tudott.

Margócsy István *A szegény kisgyermek panasza*it helyezte új megvilágításba előadásában. Kosztolányi lelkialkatának vizsgálata helyett tisztán irodalmi szempontokat próbált érvényesíteni a ciklus elemzésében. Ennek eredményeképp – az irodalomtörténet eddigi felfogásával szemben – megállapította egyrészt azt, hogy „Kosztolányi nem szerepet alakít, de nem is úgymond őszintén emlékezik, hanem... Babitshoz ha-

sonlóan tárgyias lírát művel”, másrészt, hogy Kosztolányi számára a gyermekkor nem az egyéni fejlődés egyik stádiuma, hanem egy olyan világ-állapot, amelyben megláthatta és megfogalmazhatta „teljességre törő világképét”.

Eisemann György *Poesis perennis* című, nagyívű, szép esszéjében olyan érzékeny és finom megkülönböztetéseket tesz bizonyos költői alapállástípusok között, hogy csak kényszerűen durva egyszerűsítések árán foglalhatjuk össze leglényegesebbnek ítélt gondolatait. Eisemann szerint Kosztolányi korai költészete „liturgikus” természetű, a szónak abban az értelmében, amelyben Paul Claudel beszél egy olyan költészetről, „mely nem találja ki témáit, hanem örökké ismétli a természet szolgáltatott témákat, ahogyan ezt liturgiánk teszi, amely nem fáraszt el, mint ahogyan nem fáraszt el az évszakok változásának szemlélete”. Ez a lét iránti teljes bizalom azonban eltűnik Kosztolányi kései korszakában, hogy átadja helyét egyfajta hősies autonómiának, az Én végtelenné növesztésének, amely a poézist immár nem „liturgikussá”, hanem „karneválivá” teszi; és „míg a liturgia a szabadságot a kötődésben ismeri fel, a karnevál az eloldásban”. Eisemann Kosztolányi költészetének egyedülálló vonását látja ennek a két szférának a folytonos találkozásában, a két végpont közötti állandó vibrálásban.

Áron László egy Zalai Béláról szóló nagyobb tanulmány részletét teszi közzé a kötetben *Az én és a halál Zalai Béla korai írásaiban* címmel. (Az előadás létjogosultságát az ülészakon a fiatalon elhunyt filozófus és Kosztolányi szoros barátsága indokolta.)

Kosztolányi személyiségfelfogásának egy érdekes aspektusát villantja föl Zirkuli Péter rövid írása a „dandyzmusról”.

Bencze Lóránt a nyelvészeti szövegstilisztikai elemzés módszerével teszi tüzetes elemzés tárgyává Kosztolányi egyik, egyébként nem túl jelentős, kis írását (*A remekmű mértéke. A forikus elemek néhány kérdése Kosztolányi „Útcapad” című tollrajza alapján*).

Az *Édes Anna* doktor figurája, Moviszter Miklós személyiségének alapelemeit a mindent átható részvétben és szeretetben leli meg Boros Gábor.

Bárdos László dolgozata szerint Kosztolányi utolsó időszakának versei közül a nagybeteg költő végletes létállapotát nem annyira a megszerkesztett, hosszú költemények, hanem néhány rövid lélegzetű vers „kisszerkezete” mutatja igazán jellegzetesen.

Kosztolányi versírói módszerét, e technikának a magyar költészet hagyományába való illeszkedését és a Kosztolányi utáni lírára gyakorolt hatását vizsgálja Ferenc Győző vázlatzerű műhelytanulmánya.

Esterházy Péter a költő művészi-etikai tisztességét idézte meg. Esterházy előadását hallgatva, olvasva érezhetjük, hogy Kosztolányi (és nem csupán irodalmi szempontból!) valóban elevenen ható érték, sőt hagyomány ma is. (Az írás egyébként azóta a Vigilia 1985/6. számában is megjelent.)

A kötet második felében kaptak helyet azok a dolgozatok, amelyeket a két kategóriában (az irodalomban és a nyelvészetben) kiírt hallgatói pályázatra beérkezett munkák közül díjra találtak érdemesnek a bírálók.

A három irodalmi dolgozatot többé-kevésbé egyaránt jellemzi az a – mondhatni – „udvariatlan” gesztus, hogy szerzőik nem igyekeznek bevonni az olvasót saját gondolkodásmódjukba, nem avatnak be minket alapelveikbe, rendszerükbe, így értékítéleteik sokszor ellenőrizhetetlenül kódösek, homályosak maradnak. Az első és második díjat nyert két munka (íjf. Bakács Tibor–Dömötör Lajos: *Pacsirta*; Hörcher Ferenc: *Csoda és bizonyosság. Kosztolányi Dezső A szegény kisgyermek panaszai című ciklusának elemzése*) azért érdemel figyelmet, mert a többi hallgatónak a kötetben szereplő, s esetenként kissé pedánsnak tűnő írásával szemben e kettő az, ami mögött igazi élmény sejtethető. Mindkét dolgozat igényes, nagyszabású, sőt nagyratörő elemzés, és mindkettő elsősorban részmegfigyelésekben gazdag.

A másik kategória díjnyertes dolgozataira sajnálatos módon az jellemző, hogy a hallgatók szinte elvesznek az idegen nyelvészeti szakkifejezésekben; gondos statisztikákkal, táblázatokkal főszerelkezve bocsátkoznak nehezen követhető stilisztikai elemzésekbe, az ezekből levont tanulságokat tekintve viszont meglehetősen soványnak tűnnek dolgozataik. Kevésbé érvényes mindez az első díjas Karvalics László munkájára, amely következetesen végigvitt gondolatmenetével, világos szerkezetével örvendezteti meg az olvasót.

E 300 példányban kiadott kötet jelentősen nem változtatja meg a költőről alkotott képünket, de számos új adalékot szolgáltat Kosztolányi Dezső társadalmi-szellemi környezetének pontosabb föltérképezéséhez.

Ruttkay Helga

Tüskés Tibor: *Triptichon*. Bp. 1986. Szépirodalmi Könyvkiadó, 537 l.

Három ciklusba rendezte új tanulmánykötetnek írásait Tüskés Tibor: irodalmi, művészeti és hagyományörző, -ébresztő bírálatok, jegyzetek és riportok követik egymást, nemcsak a tárgyalt szerzők és emlékek világát idézve, hanem a saját érdeklődéséről és ízlésvilágáról is elárulva egyet-mást.

Tüskés Tibor egyike a mai magyar irodalom legaktívabb kritikusainak. Bár világa korántsem szűkre zárt, elsősorban az a hagyomány áll közel hozzá, amelyet az úgynevezett pannon líra és táj jelképez, ennek nemcsak értő kritikusa, bemutatója, hanem elkötelezett szervezője is. Stílusát is e hagyomány ösztönzésére alakította ki, a Nyugat harmadik nemzedékének esszészemléletét ötvözte tárgyyszerűbb, higgadtabb előadásmóddal, s ezt majdnem minden művében áthatja a megértő, együttérző, beleélő magatartás, még bírálói megjegyzéseinek élét is csökkenti megértése, segítő szándéka. Alkatától idegen a kemény kritika, a műfajt magát a tájékoztatás és az alkotáspszichológiai tényezők feltárása eszközeknek tekinti, szolgálatnak, amellyel az irodalom ügyét éppúgy segítheti, mint új olvasók toborzását.

A dunántúliság azonban nem jelent szűkkeblűséget. Inkább csak annyit állapíthatunk meg vele kapcsolatban, hogy közelebb állnak kritikusai alkatához azok a műalkotások, amelyek maguk is kiegyenlítő szemléletűek, ha Nietzsche különbségtévesztéssel élénk, mutatis mutandis, azt mondhatnánk: Tüskés Tibor az apollói alkatú művészeteket érzi ideáljainak, a dionüszoszi, mélyre hatoló, az élet súlyos ellentmondásait felkavaró drámaisággal ábrázoló műveket kiválóan ismeri ugyan, de kevesebb beleérzéssel elemzi. Mindezt természetesen nem módszerének bírálatául mondjuk, egyszerűen olyan alkati kérdésről van szó, amely minden kritikus irodalmi érdeklődését és ízlését bizonyos mértékig meghatározza. Ugyanakkor nagyon tudatos bíráló: nemzedékről nemzedékre követi nyomon azt az irodalmi kifejezésformát, amelyben a harmónia az uralkodó, s tiszteletre méltó hűséggel teszi teljessé a dunántúlinak mondható irodalom legnagyobbjainak arcképét. Új és új műveikről ismét számot ad, s ezekből az elemzésekben aztán olykor megbízható, kiválóan tájékozottató könyv születik (mint ez Csorba Győző esetében történt), máskor kis fáradsággal bizonyára a meglevő írásokból össze

tudná állítani a kismonográfiát. (Takáts Gyuláról nagyon sokat írt, minden műfajának legjellemzőbb vonásait átvilágította, s tanulmányt éppúgy szentelt működésének, mint bírálatot vagy éppen verselemzést.) Azt mondhatjuk, ez az elkötelezett kritikus és szemléleti hűség sok vonatkozásban példaadó, hiszen Tüskés Tibor soha nem szolgált rossz ügyeket, s egy irodalmi mozgalom és csoportosulás csak akkor törheti át az érdektelenséget és a közönyt, ha megfelelő kritikus segíti honfoglalását. Egyetlen veszélye van ennek a hűségnek és kitartásnak: a bíráló oly közel kerül a vizsgált anyaghoz, oly alaposan ismeri annak minden vonatkozási pontját, hogy mindig ezek kötik le figyelmét, s az esetleges egyenetlenségek bemutatására ritkán viszi rá a lelke. Ezt a veszélyt Tüskés Tibor rendszerint úgy kerüli meg, hogy elegyíti a bírálat és az esszé szempontjait, s elegánsan, könnyedén siklik el az apróbb-nagyobb „mélyedések” fölött. Erénye viszont ilyen jellegű írásainak, hogy mindig rá tudja irányítani a figyelmet a kötet uralkodó jellemvonására, esetleges újszerűségére, szokatlanságára, s így az olvasó rögtön megérti, miben jelent újat a költői pályán. Szándékosan hivatkozunk költői pályákra: érzésünk szerint Tüskés Tiborhoz lényegesen közelebb állnak a versek, ezeket nagyobb affinitással, gazdagabb szempontrendszer érvényesítésével elemzi, mint a prózai műalkotásokat. (Az szinte természetes, hogy érzékletes, finom vonásokkal mutatja be egy-egy esszéírói pálya alakulását, itt találja meg talán leginkább helyét és szerepét alkotának beleérző vonása.)

Az utóbbi időben mind élesebb megkülönböztetést szokás tenni a „tudomány” és az „ismeretterjesztés” között, anélkül, hogy megfelelő kritériumok állnának rendelkezésünkre annak eldöntésében, melyik alkotás melyik kíváncsalmat elégíti ki inkább. A „tudomány” képviselői némi gyanakvással tekintenek a népszerű írókra, az utóbbiak pedig azzal vádolják az előbbi típus képviselőit, hogy tárgyalt témájukat elidegenítik az olvasótól. Anélkül, hogy ebben a rejtve, leplezve folyó vitában állást foglalnánk, Tüskés Tibor új kötetével kapcsolatban érdemesnek véljük elmondani, hogy szinte mindig kiterjeszti megértő és együttérző szempontjait az olvasóra is, ezáltal műveinek nagy többsége alkalmas arra, hogy barátokat szerezzen az értékes irodalom számára. Olyan korokban, amikor a könyv és az olvasás ügye kissé bizonytalanná vált, ezt érdemének mondhatjuk. Csak örülhetünk, ha a karakterisztikus jegyek ki-

ragadása révén az olvasó is ráérez egy pálya újdonságaira, s felfigyel, melyek a műalkotásnak azok az értéktetermináló szempontjai, meglevő való értékei, amik érdemessé teszik arra, hogy a kritikus foglalkozzék vele, s olvasásra ajánlja. Mindenképpen hasznára válik az irodalomnak, ha Tüskés Tibor olvasókat toboroz Illyés Gyulának, Illés Endrének, Weöres Sándornak, Takáts Gyulának, Csorba Győzőnek, Kalász Mártonnak és a többieknek.

A *Hang, szó, szín* ciklust nagyobb tanulmány vezeti be, amely *Bartók és a népi írók* kapcsolatát tárgyalja. Rendkívül alapos forráskutatásra támaszkodva fejti ki témáját, s mutatja be Bartók életművének azokat a vonásait, eszmei jellemzőit, amelyek a népi írók szemléletére és alkotásmódjára hatottak. A címmel kapcsolatban azért hozzátesszük, hogy nem a legszerencsésebb a nagy zeneköltő életművét egyetlen irodalmi irányzathoz kötni: talán humoros felvetni, milyen kapcsolat mutatható ki Bartók és az „urbánus” írók között, de egészen biztos, hogy van és volt ilyen kapcsolat. Az egyetemesség fogalmát ilyen elhatározó életművek esetében mindenképp érdemes érvényesíteni. (Az interdiszciplináris írások közül igen jól sikerült az a tanulmánya, amelyben Kodály és Illyés párhuzamosságait elemzi.)

Tüskés Tibor mesterfokon gyakorolja az irodalmi riport műfaját, ilyen jellegű írásaiból is találunk egy csokorra valót (*A hely szelleme* címmel) új kötetében. Sajnos az irodalmi emlékhelyekre, a folytonosságot is kifejező emlékek megőrzésére mind kevesebb anyagi ereje marad az arra illetékeseknek, s bizony féltő, hogy némelyik tárgyi emléket, amelyet most annyi szeretettel, oly gazdag ismeretanyaggal körülbástyázva ír le Tüskés Tibor, az utókor csak az ő leírásaiból ismerheti majd. De – reméljük – inkább azért fontosak ezek az írások, mert felelősségünkre figyelmeztetnek, arra, hogy elkötelezzeten, bölcsen kell gazdálkodnunk az emlékekben és az emlékhelyekben rejlő lehetőségekkel is. S a felelősség eszménye olyan végkicsengése a kötetnek, amely szinte minden írását áthatja, s szerzőjük magatartásának is értékes, uralkodó vonása.

Rónay László

Varga Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957. Bp. 1985. Gondolat, 428 l.

„Szándékom nem volt egyéb – írja Varga Sándor könyvének bevezetőjében –, mint választ keresni a kérdésre: mi történt a magyar könyvszakmában a felszabadulást követő első tizenhárom évben, magyarul: csupán *eseménytörténet* írására vállalkoztam... Mégis bízom abban, ha sikerül hűséges képet adni arról, ami a magyar könyvszakmában ezekben az években történt, ennek az irodalom-, a művelődés-, sőt a politikatörténelem is vehetik némi hasznát...”

A bevezetőben jelzett célkitűzés jól jellemzi a könyv erőseit és hiányosságait: valóban az események gondos figyelemmel kísérése és regisztrálása a könyv fő érdeme, s az elvi-tartalmi tényezők kevésbé való vizsgálata, elemzése a fő hiányosság.

Varga Sándor hosszú évek óta foglalkozik a magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem történetével, s e kötet kutatásainak, eddigi munkásságának első jelentős összefoglalása. E kötetben egy szinte teljesen ismeretlen területet tárt fel, az 1945 utáni korszak ellentmondásokkal, politikai küzdelmekkel, kulturális útkeresésekkel teltt időszakának könyvtörténetét. Tanulmányához – azaz inkább: eseménytörténeti összefoglalásához – a különféle bibliográfiákon, újság- és folyóiratcikkekén kívül igen sok iratanyagot használt fel, ezek felsorolását, lelőhelyeit a kötet végén találhatjuk. Megjegyezhető, hogy talán hasznosabb, pontosabb lett volna a kitűnő és fontos forrásanyagot a szöveg között vagy lapalji jegyzetként szerepeltetni; jelenleg a szöveg olvasásakor kevésbé derülnek ki az adatok forrásai.

A kötet szerkezete – helyesen – az ország történetének alakulását követi. Tehát bemutatja a könyvkiadás megkezdését a felszabadult országban, az első könyvek megjelenését, az új könyvkiadók megalakulását, a könyvkereskedelem megindulását, az első könyvnapok történetét, a könyvkereskedő- és könyvbarát-egyesületek tevékenységét. A kötet első fejezetét az államosítás bekövetkeztével zárja.

A további fejezetek az 1950–1957 közötti időszak könyvkiadását és könyvkereskedelmét tárgyalják, ezen belül érintik az egyes könyvkiadók megalakulását és tevékenységét, a különféle jellegű könyvek megjelenését és terjedését, s mindenkor figyelemmel van a könyvkiadást és könyvterjesztést irányító szervek (így elsősorban

a pártvezetés, a Népművelési Minisztérium, valamint az 1954-ben megalakult Kiadói Főigazgatóság) tevékenységére.

Az egyes problémakörök, fejezetek tárgyalásánál a szerző mindenkor igyekszik kiindulni a korabeli politikai és társadalmi viszonyok adottságaiból; sajnos nem eléggé elvien, nem eléggé mélyrehatóan, nem eléggé elemzően tárgyalja a viszonyoknak a könyvkiadásra és könyvterjesztésre gyakorolt hatását. (Mentségére szolgáljon a szerzőnek, hogy – mint a kötet előszavában is írja – ezt kevésbé tartotta feladatának, illetve e téren korlátozottságai voltak.) Ugyancsak kérdéses, helyes volt-e az alapvetően tudományos igényeket szolgáló kiadványt sok helyütt elbeszélő, irodalmiaskodó szövegrészekkel felhigítani, bár a sok adatot felsoroló kötetet – az előszóban is jelzett átlagolvasói igényeket is kielégíteni szándékozva – ez talán könnyebben teszi olvashatóvá.

A kötet legérdekesebb és legértékesebb részei valóban a könyvszakma eseménytörténetéhez kapcsolódnak. Így például ilyenek az egyes könyvkiadók megalakulását és működését bemutató szövegrészek, a könyvkiadás és a könyvterjesztés személyi problémáinak leírásai, igen érdekes például az emlékeztetés 1950. évi selejtlísták történetére, vagy a különféle vezető szervek könyvkultúrával foglalkozó álláspontjainak, jelentéseinek, üléseinek ismertetése. Az e tárgykörökben publikált adatok és események túlnyomó többsége – főképp ilyen részletesen – ez ideig ismeretlen volt.

Az irodalomtörténetész is sok szempontot és adatot találhat e kötetben. A korabeli irodalompolitika sok, eddig kevésbé ismert jelensége és intézkedése ismerhető meg innen, sok adatot kaphatunk a külföldi és a magyar írók műveinek terjedéséről, illetve műveiknek kiiktatásáról, indexre helyezéséről. Kár, hogy itt is elsősorban a jelenségek regisztrálására, s nem az okok kutatására, a jelenségek elemzésére vállalkozott a szerző.

Van néhány probléma a kötethez fűzött kiegészítő apparátussal is. A szövegek pontos forrásainak kevésbé nyomon követhető, már említett problémáján kívül rendkívül nehezen használhatók a részletes tartalomjegyzékek – ezeket a kötetben belül, az egyes fejezetek előtt helyezték el (sokkal jobb lett volna a kötet végén közölni őket) –, s jó lett volna egy intézménymutató (az egyes kiadókról, nagyobb könyvkereskedésekről stb.) is. Itt említendő meg, hogy a szerepeltetett névmutató sem teljes, vitatható válogatáson

alapszik. A függelék ki lehetne egészíteni még néhány alapvető dokumentummal (most csak az I. magyar kiadói konferencia határozatai szerepelnek itt). Jól illeszkedik viszont a kötethez a közölt időrendi mutató s egy névmutató, amely a lexikonokban nem szereplő személyekről többé-kevésbé részletes életrajzokat is ad. (Ez utóbbi különösen értékes, miután további kutatásokhoz és kiadványokhoz is információkat tartalmaz.)

Mivel a kötet – az előszó szerint – az érdeklő-

dő olvasóknak is szolgál, igen hasznos lett volna némi képanyagot fűzni a kötethez, a legérdekesebb dokumentumok, az ekkor szereplő személyek fotóival.

A kötet érdekes, újszerű, s folytatása is kívánatos lenne (az 1957 utáni korszakkal). Egy bővített, időben is továbbhaladó kiadványnál az itt felvetett észrevételeket és javaslatokat talán hasznosítani lehetne.

Szilágyi János

Kardos László

(1898–1987)

Egy híján kilencven esztendő telt meg Kardos László Kossuth-díjas akadémikus, nyugalmazott tanszékvezető egyetemi tanár, a Nagyvilág szerkesztő bizottságának volt elnöke, irodalomtörténész, kritikus, műfordító, kivételes képességű, iskolát teremtő nevelő. Nem szerette a rangokat, címeket, nem is hordta őket sem látható jelekben, sem magatartásában. Hosszú, küzdelmes élete az irodalom, az írás, a műveltség szerzése és -közvetítése, a szellemi építés szolgálatában telt el.

Pályája szülővárosában, Debrecenben vette kezdetét. Itt gimnáziumi tanárként 1922 és 1944 között munkálkodott. Egyik alapítója, majd titkára is volt az irodalmi és társadalmi progresszió ügyét egyaránt felvállaló Ady Társaságnak, amely egyúttal ajtót is nyitott számára a máig páratlan szellemi, művészi értékeket hordozó és sugárzó Nyugathoz. Babits Mihály választotta őt a lap munkatársául, de már – kiváló tehetségén kívül – az a tény is e folyóirat szellemiségéhez kötötte, hogy első magyar irodalomtörténeti tárgyú munkáját, bölcsészdoktori értekezését a nagyhírű gyomai Kner-nyomda előállításában, 1922-ben *A huszonegy éves Ady Endre* címen írta meg. Babitsot mesterének tartotta, igazán közel azonban az ugyancsak debreceni gyökerű Tóth Árpádot tudta magához, Csokonai kései utódját a tökéletes poétaságban és a korai halált rejtő betegségben. Tóth Árpádról az ő tollából jelent meg 1955-ben a máig egyetlen irodalomtörténeti monográfia, a *Nyugat* szelleméhez méltó felfogásban és stílusban, csak annyit adózva az akkor uralkodó irodalompolitikának, amennyi a szakmai tisztesség sérelme nélkül elengedhetetlen volt. Ezt követően évtizedeket töltött a költő művei kritikai kiadásának gondozásával. De írt értő könyvet Karinthy Frigyesről is, s a legelső között szólt elismeréssel, még 1931-ben, József Attila és Radnóti Miklós kötetéről. Szabó Lőrinchez fűződő barátsága nem akadályozta meg őt abban, hogy fel ne ismerje e kivételes tehetségű költő művészi és politikai eltévelyedését a negyvenes évek legelején.

Kardos László mint esszéíró s mint kritikus is jelentős örökséget hagyott az irodalomtörténet mai s jövőendő művelőire. Szelleme múltat s jelent egybeölelve az utóbbi megfigyelése felé terelte. Még kisebb terjedelmű kritikái is az esszé stílus eleganciájával íródtak. Bródy Sándortól Móriczon át Németh Lászlóig, Kodolányiig, Rónay Györgyig, Bóka Lászlóig, Sőtér Istvánig, Szabó Magdáig, Simon Istvánig ívelt érdeklődése, s e nevekkal természetesen csak töredékét említettük azoknak, akiknek műveiről volt mondanivalója.

Ez a tiszta ember és fényes elme – leírni is szégyen – megjárta a munkaszolgálat poklát. A felszabadulás után minden erejét a magyar művelődés megújulásának szolgálatába állította. 1950-től huszonkét éven át az Eötvös-egyetem világirodalmi tanszékét vezette, létrehozva híres műfordítói szemináriumát, amelynek egykori tagjai között nem egy jelentős költő, műfordító tarthatunk számon. Kezdeményezte a *Nagyvilág* című, igen olvasottá vált folyóirat létrehozását, amelynek főszerkesztője, majd később szerkesztő bizottságának vezetője volt.

Műfordítói tevékenysége műfordítástörténetünk jelentős fejezete. Elég, ha e tevékenységi köréből az általa is kedvelt Othello-fordítást, a héber költészet antológiáját, Heine-fordításait, Rimbaud-átültetéseit említjük. Sokat tett a szovjet költészet hazai bemutatása érdekében. Tyihonov versei mellett ő szolgáltatta meg magyarul Tvardovszkij immár klasszikus poémáját, a *Vaszilij Tyorkint*. Itt említem meg *A világirodalom fogalma és problematikája* című, 1968-ban elhangzott akadémiai előadását, amelyet ő maga, részben pályája összegezeként, egyik alapvető munkájának tartott.

Kardos László az igazi és ritka európai magyarok egyike volt. Csöndesen, ám nagy hatással dolgozott. Minden sorát, tanulmányait, bírálatait az ember s az emberi mű tisztelete hatotta át. Életműve ezért maradandó.

Pálmai Kálmán

Pándi Pál fájdalmasan korán lezárult munkásságának középpontjában az irodalom állt: volt kritikus, teoretikusa, történész, politikus, oktatója és – szerkesztőként – szervezője. Mégis, az utóbbi évek során egyre apadó számú hívei és egyre növekvő számú vitapartnerei, sőt, ellenfelei körében egyaránt elterjedt az a vélemény, hogy pályáját elsősorban nem az irodalom világa felől lehet – és kell – majd értelmezni. S ebben (akárhonnan is nézzük) sok igazság van: Pándi Pál az 1960 körüli évektől kezdődő időszakban a megújuló, majd stabilizálódó, végül egyre több feszültséggel terhes magyar kulturális élet egészének volt egyik jelentős, meghatározó és karakteres személyisége. Bizonyosnak látszik, hogy a kulturális élet teljes történetét éppen úgy nem lehet megírni az ő tevékenységének komoly számbavétele nélkül, ahogy róla érdemben szólni ugyancsak a komplikált és ma még jórészt ismeretlen történet háttérének figyelembevételével lehet. Ennek ellenére megkockáztatjuk azt az állítást, hogy a tételnek a fordítottja is megállja a helyét: Pándi Pál személyiségét és életművét csak az irodalom felől lehet megközelíteni. Irodalmár volt egész habitusában, s hogy mennyire az, azt – furcsa módon – főleg közéleti tevékenysége alapján sejtethetjük. Sokan tudják úgy (és sokan főleg ezt tudják), hogy tele volt személyes elfogultsággal. De azok számára, akik szakmánk közéletében járva igyekeztek elfogulatlanul nézni ezeket az elfogultságokat, végül is kiderült, hogy általában és eredetileg nem volt közük személyes indulatokhoz, bizonyos alapelvekből logikusan és természetesen következő reakciókról volt szó. Ama alapelvek kialakítását és a hozzájuk való viszonyt ellenben sokkal inkább egy ifjú irodalmárnak a mentalitása és sokkal kevésbé egy agg politikusnak a beállítottsága határozta meg. Nem mintha – s ez a politikába csöppent filozófokkal végül is megeshet – befolyásolható lett volna, éppen ellenkezőleg, szilárd, sőt hajlíthatatlan volt. Számára a megálmodott és elgondolt, de az idők által mindinkább ostrom alá vett eszményekhez való hűség olyan fontos volt, hogy elhomályosította annak a magatartásnak az értékét, amely képes érzékenyen reagálni a változó viszonyokra. A jelek szerint ő inkább vonzódott – a klasszikus tragédiák hőseire emlékeztetve – az én-folytonossághoz, még akkor is, ha ezzel az elszigeteltséget kockáztatta.

De Pándi Pál elsősorban természetesen mégis a szó hagyományos értelmében volt irodalmár, hiszen érdeklődésének és tevékenységének fő területe az irodalom történetének tanulmányozása volt. Attól kezdve, hogy a negyvenes évek végén kilépett az Eötvös-kollégium kapuján, ezen a terepen folyamatosan dolgozott, s csaknem négy évtizedes pályafutása során alapvető, értékes és tanulságos művek egész sorát hozta létre. Most, amikor az immár végleg lezárult tudósi életmű tovább már nem gyarapodó kötetekre nézünk, első pillantásra az a benyomásunk támad, hogy a hirtelen halál egy megtervezett életutat szakított meg. Ezt a munkásságot ugyanis szisztematikus – vagy annak tetsző – nézőpontváltások jellemzik: egy egész korszak egy szempontból való vizsgálatával éppen úgy találkozunk itt, mint egyetlen műnek sok szempontú elemzésével, hosszú fejlődési szakaszt betetőző, nagy költői életmű éppen úgy foglalkoztatta, mint az önmagukban nézve nem különösebben jelentős, de a jövő szempontjából termékeny kezdeményezések. Akik azonban járatosak az irodalomtudomány dolgaiban, sejtik, hogy ilyenfajta tervezés aligha lehetséges. Valószínűbb magyarázatnak látszik, hogy ebben a változatosságban – amely elsősorban módszertani változatosság – egy, az életmű színvonalán explicitté soha nem tett, mondhatni elfojtott metodológiai érdeklődés fejeződik ki. Ha valaki tüzetesen megvizsgálja a Pándi Pál tanulmányai mögött húzódó előföltételek főbb elemeit, bizonyosan sikerülne kiderítenie, hogy irodalomtörténetírói munkásságában – tudatosan vagy ösztönösen, de – jelen van a modern irodalomtudomány törekvéseivel azonos jó néhány megfontolás. Mégis, ha tanulmányai változatosságába bele is játszottak elméleti problémák, a főbb állomások között megfigyelhető eltéréseket minden valószínűség szerint elsősorban a történeti kutatások belső logikája hozta létre. Az állítás paradoxnak tűnhet, de végül is könnyen bizonyítható: a kulturális közélet teendői és izgalmi között élő férfi tudósi működésének irányát alig-alig befolyásolták ezek az oly mélyen átélt gondok; tudományos érdeklődésének alakulását elsősorban magának a tudománynak belső fejlődéséből lehet magyarázni, kutatói kíváncsiságát a már elvégzett munkák után vagy éppen a feladatok végzése során felmerült problémák orientálták, s csak ritka esetben az aktualitások. Első nagy teljesítménye a befejezetlenül maradt *Petőfi*-monográfia volt (Bp.

1961.), s nem szükséges különösebb erőfeszítés ahhoz, hogy belássuk: a következő nagy vállalkozás (*Kisértetjárás Magyarországon I–II.* Bp. 1972) voltaképpen a Petőfi-kutatások során tapasztalt, éppen a költő eszmei életrajza szempontjából alapvető probléma megoldásához teremti meg a feltételeket, amikor feltárja a reformkori eszmétörténet egyik fontos s jószerivel teljesen homályban hagyott fejezetét, a szocialista eszmék hazai megjelenésének történetét. Az itt elért eredmények nyomán viszont a korábbinál sokkal élesebben mutatkoztak meg a magyar reformkor alapkérdései, s ezek a genezis, azaz az 1810-es évek jelentőségére világítanak rá. Ennek a valóban sorsdöntő évtizednek a tanulmányozása során Pándi Pál figyelme a kor reprezentatív műfajánál, a színműirodalomnál és legjelentősebb alkotásánál, a *Bánk bánnál* állapodott meg. Katona József tragédiájában a jelek szerint ő nem egyszerűen egy remekművet látott, hanem az újabkori magyar tudattörténet kulcsművét is. A róla szóló impozáns – terjedelmileg is tekintélyes – tanulmányosorozata (*Bánk bán kommentárok I–II.* Bp. 1980.), burkolt-nyílt vita a művet egyaránt, noha nem egyformán problematikusnak látó Illyés Gyulával és Lukács Györggyel, ámbar itt aligha csak esztétikai természetű polémiáról van szó. De talán nem is csak a magyar történelem eltérő értelmezéséről. E tragédia főszereplője egyike a magyar irodalom tépelődésre leginkább hajlamos és legmagányosabb hőseinek, s a szenvedélyes érdeklődésben, amellyel Pándi Pál élete utolsó évtizedében a *Bánk bán* titkait fűrkészte (vizsgálódásait tovább folytatta a kommentárok megjelenése után is), talán több és más is volt, mint a tudósnak a tényeket mindhalálig faggató kíváncsisága.

Bíró Ferenc

Sziklay László

(1912–1987)

Sziklay László szellemi pályájának alighanem két meghatározó, útnak indító élménye volt: a kassai szülői ház és a budapesti Eötvös Kollégium a harmincas évek elején. Otthonról, édesapjától, az írófordító Sziklay Ferenctől kapta természetes örökségként a szlovák kultúra ismeretét és becsülését, e kultúra tanulmányozásának és terjesztésének feladatát. Hogy milyen sikerrel sáfárkodott ezzel az örökséggel? Ilyen irányú kutatásainak összefoglalása, *A szlovák irodalom története* (1962) mind a mai napig kézikönyvnek számít szlovák kutatók számára is. A vaskos kötet nemcsak a külső szemlélő objektivitásával nyűgözi le az olvasót, hanem példát mutat arra is, hogy hogyan kell egyetlen irodalom történetét egy régió kultúrájába behelyezve látni.

A harmincas években induló nemzedék képviselői – Sziklay mellett Dobossy László, Gáldi László, Hadrovics László a legkiválóbbja – a magyarság Trianon utáni új helyzetét voltak kénytelenek újra-gondolni. Belátták – néha úgy tűnik, a legyőzöttek bölcsességével –, hogy bajainkra megoldást csak valamiféle „dunatíji harmónia”, a Közép- és Kelet-Európában élő népek összefogása hozhat. Ennek az összefogásnak a múltbeli példáit kutatta és népszerűsítette élete végéig Sziklay László, olyan jelentős művek állomásain át, mint *A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténettrés néhány elvi kérdése* (1962), vagy mint két tanulmánykötete (*Szomszédainkról*, 1974; *Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*, 1986). Ezért foglalkozott élete utolsó éveiben Pest-Buda kulturális életével, amely ennek a többnyelvű együttélésnek egyik legjobb példája (monográfiájának rövidebb változatát szerencsére még tető alá is tudta hozni).

Sziklay László a szlovák irodalom kutatásától jutott el a közép- és kelet-európai népek együttélésének nagyívű felvázolásáig. (Ő maga ezért is mindig inkább kultúrtörténésznek, mintsem irodalmárnak tartotta magát.) A megbízhatóságon, a fölényes tárgyismereten, a hallatlan műveltségen túl volt valami, ami munkásságának talán legjellemzőbb sajátja: a türelem. Jól tudta, hogy ezen a nacionalista gyűlölködéstől, hazug előítéletektől szabdalts tájon csak ez a már-már naivitásnak tűnő türelem

vezethet eredményre... ha egyáltalán valami is vezethet. Ez csendül ki Illyés Gyulával folytatott emlékeztetés levélváltásából. A költő keserű kifakadására így válaszolt: „Bartók, Ady és a többiek parancsoló öröksége másképp valósul meg, mint ahogy ők – más viszonyok között és akkor másfajta embertelenség ellen harcolva – hitték. *Harcos humanisták voltak*, a magam kisebb lehetőségeivel én is az vagyok. Aki másra gyűlölködik, az lehet harcos, de nem humanista. A harcos humanizmus ismeri a türelmet is, ha kell; nem hazudik, nem színlel, de várni tud. Éppen a közösségi intolerancia felszámolása érdekében.”

A türelmes, szelíd tudós Sziklay László így marad meg tudományunkban, emlékezetünkben.

Bojtár Endre

V. Kovács Sándor

(1931–1986)

A budapesti egyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszékcsoportja, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke és az Akadémia Irodalomtudományi Intézete, egykori és újabb munkahelyei, szakmai munkája során szerzett barátai és tanítványai megrendülten búcsúznak V. Kovács Sándortól, a tudóstól, a sikeres és eredményes tanártól. A veszteség, amely váratlan halálával valamennyiünket sújtott, még alig felmérhető. Annyi biztos csupán, hogy e szelíd, nyugodt kedélyű társunkkal nem beszélgethetünk többé délutáni, fárasztó munkáink után a világ dolgairól, a szaktudomány legújabb eseményeiről és eredményeiről; eltűnt körünkől az a hűséges, egyenes barát, aki a kollokviumok és a vizsgák terjedelmes bibliográfiáit bámulatos szakismeretével órák alatt állította össze, és aki nevet szerzett magának kötelességtudásával, tekintélyt az emberi esendőségek bölcs belátásával, a tehetségek biztos felismerésével.

Már pályája első szakaszában, az Irodalomtudományi Intézetben eltöltött éveitől kezdve, hogy a magyarországi latin nyelvű humanista irodalom egyik jeles kutatójának ismerjék el munkatársai. Alapos felkészültségének és lelkiismeretességének tulajdonítható, hogy az egyetemen, a tanszéken fogalommal váltak szemináriumai és előadásai. Mohó érdeklődéssel vette birtokába a magyar középkor irodalmát is, de ha ítélete szerint megfelelő fontosságú anyagot talált, a XVIII. századig elment kutatásaiban. E széles érdeklődési kör, a magyar irodalom külföldi kapcsolatainak alapos ismerete, a tanári kötelességek és a közönség egyre inkább megnyilvánuló múlt iránti érdeklődése arra inspirálták, hogy egyre több szöveget adjon ki, és tanulmányok sorát írja a szélesebb olvasótábornak. Művek sora vált munkássága által általánosan megismerhetővé, magyarul is hozzáférhetővé. Mátyás király leveleiből készült válogatása hetekkel halála előtt jelent meg nyomtatásban, három-négy további kötet kiadására szerződésben kötelezte magát, és szerénysége miatt ma már nincsen megmondhatója, mit tervezett még ez az alapos, anyagtisztelő filológus.

A fegyelmezett gondolkodást eláruló tudományos munkásság, az oktatás társadalmi fontosságának tudata, önnön hivatásának felismerése az, amivel beírta nevét a szakma, az Irodalomtudományi Intézet és az egyetem Bölcsészeti Karának történetébe, és ami megbecsülést szerzett neki pályatársai körében; ez az a monumentum aere perennius, ami nevét akkor is megőrzi majd, ha sírját a mezőberényi temetőben belepi majd a fű, csak remélni lehet, hogy barátai és tanítványai között évről évre akad majd valaki, aki egy-egy szál virággal adózik emlékének.

Tarnai Andor

1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 26

Chen, W.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII., Lehel u. 10/a., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

Egy szám ára: 25 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

A kiadásért felelős az Akadémia Kiadó és Nyomdavállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1988. március 3. Terjedelem: 12,95 A/5 iv
FLOTT Kiszövetkezet - GRAFTYP GM gondozásában

SOMMAIRE

<i>M. Mezei</i> : Les problèmes de la vision du monde de Kazinczy	237
<i>L. Csetri</i> : Döbrentei et la critique de Kölcsey sur Csokonai	271
<i>F. Kerényi</i> : A propos de quelques problèmes historiques de la théorie et de la pratique du théâtre national	285

Analyse

<i>J. Kiss</i> : Pál Gyulai: Hadnagy uram	296
---	-----

Discussion

<i>P. Kőszeghy</i> : Iván Horváth: La poésie de Balassi dans un approche historio-poétique	310
--	-----

Documents

<i>K. Jung</i> : Chanson de geste croate, récemment retrouvée, sur la chute de Szigetvár	339
--	-----

Revue

La Terre est blanchie (<i>L. Gyapay</i>)	356
T. M. Révész: La prépondérance de la liberté de presse en Hongrie 1867-1875. (<i>Z. Szabó G.</i>)	361
Depuis le théâtre ambulant au Théâtre National (<i>I. Fried</i>)	363
F. Erős: Psychanalyse, freudisme, freudomarxisme (<i>Gy. Tverdota</i>)	364
Zs. László: Poésie et musicalité (<i>A. Kecskés</i>)	367

Chronique

